

प्रस्तावना



विद्यार्थ्यांना काव्यमाधुरी स्वतःपणें चाखता यावी, आयुष्य आनंदमय, हासमय व सुंदर करण्यास काव्य कसे साहाय्यभूत होतें हें त्यांना कळवें त्या दृष्टीने त्यांनीं त्याचें वाचन करावें या हेतूने प्रस्तुतचा कवितासंग्रह म्हीं तयार केला आहे.

आतापर्यंत विद्यार्थ्यांकरितां जे मराठी कवितासंग्रह प्रसिद्ध करण्यांत आढेत, त्यांहून अगदीं भिन्न पद्धतीनें 'महाराष्ट्ररसवंती' चें संपादन आढळेल. समान विचारपद्धति, समान घडण व समान स्वरूप असलेल्या कवितांचा एक एक स्वतंत्र विभाग पाडून, त्यातील संगीत, सौंदर्य, कल्पनाविलास, कलाचातुरी व भाषेच्या क्षिरक्षिरीत पडद्यामागून बाहणारे भावनाचे व त्रिचाराचे प्रवाह याचा मनोरंजक रीतीनें परिचय करून देण्याचा यांत प्रयत्न केला आहे. त्याचप्रमाणें विद्यार्थ्यांची जिज्ञासु वृत्ति वाढावी, त्याच्या कल्पनाशक्तीला चालना मिळावी, काव्यवाचन वाढविण्याकडे प्रवृत्ति घेऊनी या हेतूनें प्रत्येक विभागाच्या शेवटी 'स्वाध्याय' दिला आहे कविता शिकताना किंवा शिकविताना, विद्यार्थी व शिक्षक या दोघांनाहि ही अनुसरलेली पद्धति उपकारक वाढेल अशी आशा आहे

'महाराष्ट्ररसवंती' चे तीन भाग पाडले असून, त्याचा मिडल खुळें, हापखुळें, त्याचप्रमाणें मराठी ट्रेनिंग खुळें व कॅलेजे, यात शिकविण्याकडे उपयोग व्हावा असा हेतु आहे.

या संग्रहात ज्ञानेश्वरांपासून तों करे, मणेश्वर प्रभृति विद्यमान तरण्या कवीपर्यंत व्याख्या व्याख्या कविता देणें शक्य झाले त्याच्या त्याच्या

वैशिष्ट्यपूर्ण वैचित्र्याग पोषक अशा निम्नक कविता द्यात घेत
आहेत

- हे तिन्ही भाग जसे विद्यार्थ्यांना तसेच सर्वसामान्य वाचकांना
मराठी काव्याच्या स्वरूपाची कल्पना आणून देण्यास व काव्यरचने
गोडी उत्पन्न करण्यास सहाय्यभूत होतील अशी आशा वाटते

या पुस्तकाच्या कोणत्याही भागाचा अभ्यास करताना, राहिले
दोन भाग पुरवणीदाखल वाचल्यास कविता समजण्यास सुलभ जाईल कवि
वाचताना कोणती दृष्टि ठेवून ती वाचावी याचेंच केवळ दिग्दर्शन विवेचने
वेळें असल्यामुळे स्वतःच्या स्वतः अभ्यासाची व विचाराची त्यात
टाकून शिकविण्यास शिक्षकांना भरपूर वाव आहे किंवा तसे त्या
करून, मुलात चोखदळपणा आणता या हेतूने स्वाध्यायाची जोड दित
आहे.

प्रत्येक विभागात, शिक्षकाला आपल्या आवडीप्रमाणें किंवा विद्यार्थ्यांच्या
कुवतीप्रमाणें कविता निवडून शिकविता याव्या याकरिता भरपूर
कविता दिल्या आहेत

जी कविता शिकवण्याची ती वृत्तात्मक असल्यास, त्यातील एकेक श्लोक
वर्गातील एकेका विद्यार्थ्याकडून म्हणून घ्यावा ती गेय असल्यास शिक्षकाने
स्वतः गाऊन किंवा मधुर आवाजाच्या विद्यार्थ्याकडून गावून दाखवावी,
आणि मग ती शिकवू लागवें कविता योग्य तऱ्हेने गायिली गेल्यास
त्यातील रस व अर्थ लक्षांत येण्यास वेळ लागत नाही कवितेचा विषय,
कल्पना व मथितार्थ विद्यार्थ्यांस प्रश्न विचारून काढून घ्यावा या कामी
पुस्तकातील विवेचन उपयोगी पडेल एवढें शान्यावर वृत्ताची माहिती,
वृत्ति, शब्दांचे अर्थ, शब्द, 'संगत', 'मुद्र', 'एकद', 'री', 'कविता', 'वर्णक' इत्यादी.

देऊन, नुसती वाचारी. विद्यार्थ्यांना कोणत्या कल्पना, कोणते शब्द किंवा कोणत्या ओळी आवडतात ते विचारवे व कवींचे विशिष्ट ठिकाणचे कौशल्य त्याच्या नजरेस आणून द्यावे. स्वाध्यायात निर्देशिलेल्या व शिक्षकास सुचवाव्याशा वाटतील त्या दुसऱ्या कविता शिक्षकांनी काही व विद्यार्थ्यांनी काही वर्गात म्हणाव्या.

प्राचीन कवींची कविता शिकविताना शिक्षकाने प्रथम मथितार्थ सांगून, अवघड शब्दांचे अर्थ सांगावे, व दुसऱ्या पाठाचे वेळी, काव्य व कल्पना याकडे लक्ष द्यावे. तिसऱ्या पाठाचे वेळी कवीची माहिती, वृत्ताची माहिती, पौराणिक उल्लेखांचे व दृष्टांतांचे विवरण, भाषाशैलीचे विवेचन इत्यादि कामे करावी. एवढे सर्व झाल्यानर शेवटी कवितेचे काव्यदृष्ट्या वाचन करण्यास मात्र विसरू नये.

ज्याप्रमाणे विद्यार्थ्यांना त्याचप्रमाणे एकदर काव्यप्रेमी मराठी वाचकाना मराठी काव्याचा रसास्वाद स्वतः घेता यावा व मराठी काव्यसंपत्तीची थोडीशी तरी कल्पना येऊन त्याचा स्वभाषाभिमान वाढावा हीहि दृष्टि 'महाराष्ट्र-रसवती' च्या तिन्ही भागांचे संपादन करताना ठेवण्यात आली आहे.

शृंगाररस थोडाबहुत वर्ज्य केला तरी इतर रस रंगविण्यात मराठी कवितेने केलेले यश संपादन केले आहे, हे ही पुस्तके वाचून मार्मिकाच्या लक्षात येईल.

काव्यवाचनाचा आनंद लुटीत असता, अनायासे भाषेचा व्यामग घडून वाचकाच्या अंगी जास्त रसिकता यावी अशाच पद्धतीने तिन्ही विभागातील कवितांचे वर्गीकरण करून, विवेचन केले आहे.

येथे एक थोडासा खुलासा करायला वाटतो अर्वाचीन कवींपैकी बहुतेक सर्व प्रमुख कवींच्या कविता 'रसगती'त समाविष्ट केल्या असता

केदावसुतांची एकहि कविता यांत आढळत नारीं हें पाहून पुष्कळसुद्धा आश्चर्य वाटेल. पण अपरिहार्य परिस्थितीमुळे चार कविता निवडूनही, त्या अगदीं नाइलाजानें एका बाजूस काढून ठेवाव्या लागल्या. असें असतें तरी स्वाध्यायांत, केदावसुतांच्या ज्या कविता विद्यार्थ्यांनीं अभ्यासाव्या असें आम्हांस वाटतें, त्यांचा आप्रहपूर्वक नामनिर्देश आम्हां वेगवेगळ्या ठिकाणीं केला आहे.

या पुस्तकांतील स्वाध्याय लिहिताना बडोदें येथील महाराणी ह्यायस्कुलांतील माजी अध्यापिका सौ. शालिनीबाई रानडे (कु. गीताबाई हेल्लेकर, बी. ए.) यांची आम्हास बरीच मदत झाली. त्याबद्दल त्यांचे आम्ही आभारी आहोंत.

प्रस्तुत संप्रदात ज्यांच्या ज्यांच्या कविता आम्हीं घेतल्या आहेत त्या सर्वां कवींचे, त्याचप्रमाणें दिग्गज कवींच्या कवितांचे प्रकाशनाचे हक्क ज्यांच्याकडे आहेत त्या सद्गृहस्थांचे व प्रकाशनतंत्राचे कविता प्रसिद्ध करण्याची परवानगी दिल्याबद्दल आम्ही आभारी आहोंत. 'रसवंती'च्या पहिल्या दोन भागांतील चित्रे मुंबईतील प्रसिद्ध तत्त्व चित्रकार श्री. वामनराव लाड यांनीं काढलीं असून, तिसऱ्या भागातील कांहीं चित्रे येथील जे. जे. आर्ट स्कूलमधील कलाध्यापक श्री. धोपेश्वरकर यांनीं काढलीं आहेत. या उभयता चित्रकारांनीं मनाजोगतीं चित्रे काढून देऊन आम्हास उपकृत केले आहे. त्या दोघांचेहि आम्ही आभारी आहों.

संपादक

आमच्या विद्यार्थि-मित्रांस

प्रिय मित्र,

गेल्या वर्षी, आपाढ शु ११ च्या दिवशी 'रसगती'च्या कामास सुरवात करून आज वर्षप्रतिपदेच्या दिवशी तें पूर्ण करित आहों. हा जगळ जगळ नऊ महिन्याचा काळ एखाद्या सुंदर स्वप्नाप्रमाणें निजून गेला. नव्या नव्या कविता हुडकायच्या, स्वतः शींच गुणगुणायच्या, टिपून घ्यायच्या, आपसात किंवा आप्तजनात त्यावर चर्चा करायची, आणि त्या सर्गांना आवडल्या म्हणजे त्यावर स्वतःचें भाष्य लिहायला सुरवात करायची. तुम्ही जसे खेळत किंवा सोबत्याशीं गप्पा मारण्यात गुग होऊन जाता, भोंवतालचे सारें सारें विसरता, तसें अगदीं झालें होतें आमचें. खूब खूब मजेंत गेला आमचा वेळ आणि या घालविलेल्या वेळची गोड आठवण झाली, पुढ्यभोंवतीं रुजी घालणाऱ्या पुढ्यपाखराप्रमाणें काव्यपुष्पाभोंवतीं घातलेल्या त्या रुजीची आठवण झाली म्हणजे नाटतें, 'किती रम्य तो काळ !' अगदीं नादानून गेलों होतो आम्ही ! धुंदीच चढली होती आम्हाला ! या नादात, या धुंदीत खरा आनंद आहे, वर ! 'रसगती'चीं हीं तिन्ही पुस्तकें वाचलीत म्हणजे येईल तुम्हाला या आनंदाची कल्पना ! कल्पना का ? या आनंदातच तुम्ही काहीं क्षण पोहार्च, या हेतूनेच तर या पुस्तकाची रचना आम्ही केली

आमचा हा हेतू पूर्ण झालेला दिसला म्हणजे आम्हाला सर्व काहीं मिळाले. तुमच्या आनंदात आमचा खरा आनंद आहे

'रसगती'चीं पृष्ठे चाळताना, तुम्हाला जी कविता आवडेल ती वाचून स्वतःला कां आनंद वाटला, याचें मनाशींच कारण टरवून आमचें भाष्य वाचा. तुमच्या मताशीं आमचीं मनें जुळलीं किंवा आमचा एखादा दृष्टिकोन तुम्हाला नवीन वाटला तर उत्तमच झालें.

कविता पुनः पुन्हा वाचा. प्रत्येक वाचनाचे चेष्टी तुम्हाला अधिकाधिक आनंद होईल; कविनेंतील बारीक खाचालोंचाहि तुम्हाला त्यायोगें कळू लागतील.

अशा तऱ्हेनें 'रसमती'च्या तिन्ही भागांचें मार्मिक वाचन झाल्यावर कोणताहि काव्यसंग्रह तुम्हीं वाचूं लागला तर त्यातील रसास्वाद घेण्याची, दोष जाणण्याची, मार्मिक परीक्षण करण्याची तुमची पात्रता तुम्हींच या नवीन तऱ्हेच्या अभ्यासपद्धतीनें वाढवून घेतली आहे, असें तुम्हाला आढळून येईल. असो.

आज या नूतन वर्षाच्या पहिल्या दिवशीं तुम्हाला ही अल्पशी वाङ्मयिक भेट देत आहों ती गोड करून घ्या हीच निती.

चै शु १ शके १८५७,
कर्नाटक हाउस, चिरावाजार,
मुंबई (२)

} तुमच्या आनंदाने आनंदित होणारे
तुमचे
श्रीधर यादवराव रानडे
गंगाधर देवराव खानोलकर

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना

विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या हातीं ही नवी आवृत्ति देताना आम्हाला आनंद होत आहे. गेल्या वर्षी एक शैक्षणिक नया प्रयोग म्हणून आम्हीं 'रसवती'चें प्रकाशन केलें, आणि त्याचें शिक्षकवर्गाकडून जें फार मोठ्या प्रमाणांत स्वागत झालें त्याबद्दल त्याचे आभार मानावे तेवढे थोडेच होणार आहेत.

कवितेचा जन्म गिरीश	५६
तीन कला भवानीरांछर पंडित	५६
खंडाट्या घाटांत के. नारायण काळे	५७
घाटांतल्या खुणा माधव ज्युलियन्	५८

४ व्यंगकाव्य

पल्लवदूत ना. व. लिमये	६४
आम्ही फोण केशवकुमार	६५
हुकमे हुकूम गोविंदाप्रज	६६
पाहुणे केशवकुमार	६७
कादरखां केशवकुमार	७०

५ भाषांतरित कविता

समुद्रवर्णन कृ. ल. पा.	७८
द्राक्षकन्या माधव ज्युलियन्	७९

६ ऐतिहासिक कविता

गोखलखां माधव	८७
जंजिरे विजयदुर्ग ऊर्फ घेरिया माधव	९०
शनवारवाडा गिरीश	९२

७ देशभक्ति

हतभागिनी विनायक	९७
महाराष्ट्रिका निवारी	९८

८ स्फूर्तिदायक कविता

निपशा शूराच्या कधिहि

हृदया स्पर्श न करि कृष्णाप्रज	१०२
धुपतारका दा. अ. कारे	१०३

९ सामाजिक कविता

दसरा गोविंदाप्रज	१०७
संक्रांत मनोरमा रानडे	११३

कुमारी पिरोजा	भाषव ज्युलियन्	१५८
आळंदीची पालखी	विठ्ठलराव घाटे	१६०
भाताच्या मळ्यांत	खांदेकर	१६२
पाटील	ग. ह. पाटील	१६३
खेड्यांतील दृश्ये	गिरीश	१६५
गालघोट	प्रो. कोलवे	१६७
अज्ञात नाथास	भाषव ज्युलियन्	१६८
मातृभोजन	यशवंत	१६९
प्रार्थना	तळवलकर	१६९

१४ मराठी भाषा

आपली मणठी भाषा	पादर टिफन	१७४
----------------	------	-----	-----------	-----	-----	-----

१५ आपला महाराष्ट्र

महापद्मगीत	कोल्हटकर	१७५
------------	-----	-----	-----	----------	-----	-----	-----

१ प्राचीन कवींची कविता

ज्ञानेश्वर [जन्म शके ११९७, समाधि शके १२९८]. यांच्याइतका -
 श्रेष्ठ, ज्ञानी व भाषाप्रभु आजवर महाराष्ट्रांत झाल्य नाही. ते समाधिस्थ झाल्याला
 सदाशेे वर्षांहून अधिक वर्षे होऊन गेलीं, पण त्यांनीं निर्माण केलेल्या सारस्वताचा
 परिमळ, त्या वेळेप्रमाणेंच, आजहि महाराष्ट्रभर, दरबळून राहिला आहे. ज्ञानेश्वरांनीं
 रचलेला मुख्य आणि महत्त्वाचा ग्रंथ 'ज्ञानेश्वरी' होय. धोमझगवद्गीतेवरील ही
 टीका आहे. या ग्रंथांत धनुष्य, काव्य व तत्त्वज्ञान याचा सुंदर मिलाफ झालेला
 आहे. या ग्रंथावरील 'अमृतानुभव,' 'चांगदेव पांखरी' हे ग्रंथ व काहीं अमंग
 यांनीं लिहिलेले आहेत. याची भाषा उपमा, अलंकार, श्रुति यांनीं नटलेली असते.
 आपले भाषाप्रभुत्व दाखविण्याकरितां मात्र त्यांनीं त्यांचा उपयोग केलेला नाही,
 तर कोणताहि विचार सुगम करण्याकरिताच त्यांनीं त्यांचा उपयोग केलेला आहे.
 'साधूची आत्मनिक समता' व 'शुचित्व' या दोन उतान्यांवरून तुम्हांला त्याची
 घोडीसी कल्पना येईल. पहिल्या उतान्यात सन्या साधूची वृत्ति कशी असाव-
 याला पाहिजे याचे विवेचन केले असून, दुसऱ्या उतान्यात परमार्थाचे साधन करूं
 झालेले साधकाच्या अंगीं आवश्यक असलेल्या 'शुचित्वाचे' वर्णन केले
 आहे. 'शुचित्व' कशाळा म्हणावयाचे याची इतरी मार्मिक व सुंदर पोट इतर
 कवितेच केलेली आढळेल.

रामदास [जन्म शके १५२०, समाधि शके १६०३]. ज्ञानेश्वरांचा
 ज्ञानेश्वरी' हा ग्रंथ जसा त्यांच्या इतर ग्रंथांहून विशेष प्रसिद्ध आहे, तसाच
 रामदासांचा 'दासबोध' हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. मात्र ज्ञानेश्वरीतील उच्च प्रतीचे
 समित्व व भाषागीष्ठ्य यांत सांख्यकार नाही. यांतला भाषा साधी पण
 आवेष्टपूर्ण व विचार प्रापचिकोता पटणारे व मार्गदर्शक असे आहेत. या ग्रंथा-
 तच 'कवीश्वरस्तवन' हा उगारा घेतला आहे यांत कवीचे महत्त्व व त्याचा
 अधिकार यांचे वर्णन केले आहे.

रघुनाथ पंडित. हा कवि, कदाजी व शिवाजी यांच्या वारकरीदीत होऊन गेला.
 याची कवीचरी हयान तंजवराने गेली असे म्हणतात. याचा जन्मकाल किंवा जन्म-

स्थल हीं निश्चित सांगतां येण्याजोगीं साधनें अद्याप उपलब्ध झालेलीं नाहीत. त्याच प्रमाणें हा रघुनाथ पंडित, नलदमयंती-स्वयंवराख्यानाचा कर्ता कोण याचाहि नांद शोध लागलेला नाही. कांही अभ्यासकांचे म्हणणें कीं, तो शिवाजीच्या अष्ट-प्रधानांपैकी एक होता. कांहींचें त्याहून वेगळें मत पडतें. अलीकडे या संवर्षी मराठी माहितींत बरीच चर्चा झाली, पण निर्णय लागला नाही, असो. हें आख्यान रचणारा रघुनाथ पंडित कोणीहि असो, तो एक पहिल्या दर्जाचा कवि आहे यांत संशय नाही. याच्या काव्यकलेसंबंधी व प्रस्तुतच्या आख्यानासंबंधी महाराष्ट्रसारस्वतकार भावे यांनी काढलेले पुढील उद्गार मननीय आहेत. “याची रचना व याचें कल्पनाचातुर्य फारच अप्रतिम आहे. अगदीं आरंभापासून तो अखेरपर्यंत रघुनाथ पंडितानें आपलें नलदमयंती-स्वयंवराख्यान संस्कृत काव्य, शास्त्राच्या नियमांस घेऊन, घेऊन पंचमहाकाव्यांच्या घाटावर रचिलें आहे. याची रचना ठावठिकाची असून यातला मुग्ध शृंगार फार बहारीचा उतरला आहे. प्रसिद्ध श्रीक कवयित्री सापो इच्या एकाच सुटक्यावर तिची कीर्ति अजरामर झाली, तशी एका ‘नलदमयंती-आख्यानावर’ पंडितांची कीर्ति आजपर्यंत अबाधित राहिली आहे व पुढील कैक काळपर्यंत ती तशीच राहील हें उघड दिसत आहे...सहज स्फूर्तीनें मन उचंबळून जावें, आणि तोंडांत शब्द येऊन काव्य रचीत जावें अशी रचना पंडितांची नाही. यांच्या सरस्वतीदेवीची मूर्ति स्वयंभू नमून, ती फार परिश्रमानें, विशेष काळजीपूर्वक, चातुर्यसर्वस्व खर्चून, बिल्कुल कमर न करतां, कुशल कारागिरीनें घडलेली अशी आहे. पदलालित्य, वचनमाधुर्य, उपमाचातुर्य इत्यादि अलंकारांनीं यानें आपल्या देवीस फारच उत्कृष्ट नटविली आहे. हिचें नयनमनोहर असें हृदयंगम रूप पाहून वाचकाच्या मनाला आनंदाचा उमाळा येतो, हें कोणाच्याहि अनुभवाम येईल. उत्तम पटवेकन्यानें मोन्यांचे दाणे निवडावे व मग सर ओवून त्यांचा जसा उंची दागिना पटवावा, त्याप्रमाणेंच एकेका शब्दाची निवड करून यानें आपले श्लोक जडले आहेत. याचे एकेका श्लोकाची किंमत एकेका पैन्दाद्वार खज्याबरोबर आहे. उत्तम पाणिदार हिऱ्याचें तेज याच्या श्लोकांत आहे. पण ताज्या सुटलेल्या फुलाची किंवा फळांची बहार त्यांच्यात नाही. याच्या कुणीनें मनाला आनंद होणे पण मन भरून येत नाही; तें उचंबळून उरला घेऊं लागत नाही; असो. रघुनाथ पंडित विद्वान् व निष्ठाळ असल्यामुळे त्यानें अनेक चित्रे फारच स्वामादिक व सुंदर काढिली आहेत. आधीं नलदमयंतीचें आख्यान हें फार सरम आहे आणि तें आज हजारों वर्षे महाराष्ट्राच्या मनाला आनंद व मिठावा देत आहे. पांढर

आपल्या वनवासाचा दुःखमय काळ कंठीत असतां वृहदश्व ऋषी त्याच्या मेठीस गेले. त्या वेळीं घर्गराजानें आपल्या दुःखाची कथाणी त्यांचेजवळ गाऊन माझ्या-इतका कधी प्राणी तुमच्या पाहण्यांत कधी आला आहे काय ? असले कावाडकट कधी कोणी काढलेले तुमच्या ऐकण्यांत तरी आहेत काय ? असा त्यांस प्रश्न केला. याप्रमाणें त्या सत्त्वशील राजाचें मन दुःखसागरांत धुईं लागलेलें पाहून त्याला आधार व्हावा म्हणून ही नळराजाची कथा वृहदश्व ऋषींनीं त्यास सांगितली. या कदणरसप्रधान कथानकांतल्या पहिला नळदमयंतीच्या विवाहाचाच तेवढा गोड भाग घेऊन, त्यावर हें काव्य पंडितांनीं रचिलें आहे...हा कथाभाग सांगतांना रघुनाथ पंडितांनीं स्वभाववर्णन फार मार्मिकपणानें केलें आहे. यामुळें या काव्याला विशेषच गोडी आली आहे.”

मुक्तेश्वर. प्रसिद्ध संतकवि व मुभारक एकनाथमहाराज यांचे हे नाव, यांच्याविषयी विश्वसनीय अशी चरित्रविषयक माहिती अद्याप उपलब्ध झालेली नाही. यांचा काल सतराव्या शतकाचा पूर्वार्ध असावा. यांनीं रामायण व महाभारत मोठी सुंदर भाषांतरे केली. आतांपर्यंत या दोन महाकाव्यांची अनेकांनीं भाषांतरे केली, पण मुक्तेश्वराच्या भाषांतराची एखादाहि सर येणार नाही. दुर्दैवानें त्यांच्या महाभारताचीं पहिलीं चार व शेवटचें एक अशीं पांचच पदे आज उपलब्ध आहेत.

मुक्तेश्वरांच्या काव्याबद्दल, प्रसिद्ध टीकाकार व काव्यचर्चक पाटकुण्य अनंत भिडे यांनीं पुढीलप्रमाणें अभिप्राय व्यक्त केला आहे, “ मुक्तेश्वरांची रचना जशी प्रसंग-विशेषी कटोर व सणसणीत आहे, तशीच प्रसंगानुरूप ती कोमल, प्रेमळ व नाजूकहि आढळते. अक्षरगणशृंक्षांची बंधनें सहन करण्यापुरता जी त्यांच्या वाणीच्या अंगीं लवचीकपणा नाही, तरी ती ठणीव रसभावांचा विचार करिताना नजरेम येत नाही. रमभेदाप्रमाणें त्यांच्या शब्दसरणीत तत्काळ भेद झालेल्या प्रत्ययास येतो. जो वाक्प्रवाद एका ठिकाणीं नायगाऱ्याच्या भवधन्याप्रमाणें भूमदळ दणाणीत, आवर्त-शतानें खळबळत, गंभीर गर्जनेनें अतराळ घुमघुमवीत, प्रचंड आवेशानें भेडसावीत जातो, तोच दुसऱ्या ठिकाणीं सहजस्व सन्याप्रमाणें मंजुळ स्वरानें पात, लळातुणांशीं येळत, सुमदलाना कवळीत, व पशुपश्याना हसवीत, झुळझुळ वाहतांना पाहिला म्हणजे षोणास वरें कौतुक वाटणार नाही ? कालभैरवाचें अकाढतांडव व अप्सरेचा नाजूक नाच हीं दोन्ही एखाच व्यक्तीला साघलेलीं पाहून मन वकित झालेंच पाहिजे.

मुक्तेश्वराची भाषा जितकी एके ठिकाणी कंठश, तितकीच दुसरे ठिकाणी प्रेमळ जितकी एके ठिकाणी खणखणीत, तितकीच दुसरे ठिकाणी लुसलुशीत; जितकी एके ठिकाणी आवेशी, तितकीच दुसरे ठिकाणी सध; अशी अनुभवास येते व याच गोष्टीने त्याचे वामप्रभुत्व सिद्ध होतें. ”

मुक्तेश्वरांच्या वर्णनशैलीची कल्पना येण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारांतून येथे वेंचे दिले आहेत, ते लक्षपूर्वक वाचल्यास वर वर्णिलेल्या गुणांचा प्रत्यय तुम्हांला येईल.

अमृतराय [जन्म शके १६२०, मृत्यु शके १६७५]. हे धारंगवादेकडील राहणारे असून, शीघ्रकवि व रसाळ कीर्तनकार होते. याची घरीचशी कविता कदावः वृत्तात रचली गेली आहे. याच्या कवितेसंबंधी काव्यसंग्रहकार वामन दाजी और ऋहितात, “अमृतरायांची वाणी अमृतलहरीसारखी सुधास्त्राविणी आहे. मराठी भाषेतील उच्च प्रतीच्या कवीत त्याची गणना करण्यास कांहीं हरकत नाही. याची कविता प्राप्तप्रचुर असल्यामुळे ती नुसती ऐकणारासहि गोड वाटते, मग जो अर्धाकडे दृष्टि देऊन ती वाचील, तो तन्मय झाला म्हणून काय नवल ! प्रस्तुत कवीने कर्मभुर कविता केली आहे, तरी उगोच क्लिष्टपणा येईल अशी रचना कोटेंच आढळत नाही. वर्णनास एकदा प्रारंभ झाला म्हणजे त्यात योग्य ठिकाणी योग्य शब्दयोजना व्हावयाचीच असे पाहून, त्याच्यापुढे मराठी भाषा हान जोडून उभी असावी असे वाटते. अमृतरायांच्या काव्यात प्रमादगुण विशेष आहे, भक्तिरस ओतप्रोत भरलेला आहे; त्यांची सर्व कविता सर्व स्वर्ण सारखी रसमयी आहे; जो रंग कटिबधात आहे तोच रंग पदांतहि आहे. अमृतरायांचा उपदेश मनावर ठमा उठविण्यासारखा असून फारच सौम्य शब्दांनी गुंफिलेला आढळतो. अमृतरायांची कविता वाचणारास नुसता काव्यरसभानाचा लाभ घडतो असे नाही, तर त्यावेळच्या देशस्थितीचे, रीतीमातीचे, आचारविचाराचे ऐतिहासिक दृष्टपाटि ज्ञान होण्यासारखे आहे. ”

अमृतरायांचे नाव त्याच्या गुरम काव्यरचनेबरोबरच, ‘कदाव’ हे अगदी नवे वृत्त त्यांनी मराठीत मुरू केले, या गोष्टीमुळे तर ते विशेष अमर झाले आहे. त्यांचे बांधी या वृत्तात मराठीत कीर्णादि काव्यरचना केलेली नाही.

अनंतफंदी [जन्म शके १६६६, मृत्यु शके १७४१] हा अहमदनगर जिल्ह्यातील सगमेर येथील राहणारा. पोवाडे, पंदे, लावण्या, फडके,

ओंव्या अशी भिन्न भिन्न तऱ्हेची रचना यानें केली आहे याच्या विक्षिप्त वृत्तीवरून याला फदी ही उपाधी लावणूक झाली गेली 'फदी अनंत कवनाचा सागर । आर्जिक्य ज्याचा हातखडा । चमत्कार चहुकडे झेलतो । सुट्टीवर ज्याचा झेंडा ॥' असे याच्या कवनांमधले उद्गार दुसऱ्या एका समकालीन शाहिरानें काढले आहेत यानें पहिल्यानें तमासगिरी केली व त्यावरिता उत्तमोत्तम लावण्या रचल्या, पण पुढें तो पेशा टाकून तो कीर्तनकार बनला याची वाणी मुळचीच रसाळ आणि त्यात काव्यदेवी तर याजवर सदा प्रसन्न, अशा स्थितीत जनमनें आनदानें झुलली नाहींत तरच आश्चर्य ! अनंतपदीच्या लावण्यापेक्षा त्याचे पदकेच अधिक प्रसिद्ध आहेत आणि येथें दिलेला त्याचा पदका तर आज शें-सवाशें वर्षे आचार्यदाच्या सोडी बसला आहे यात त्यानें सूत्रमय पद्धतीनें मांडलेले आयुष्यातील वागणुकीचे व व्यवहाराचे विचार कुणालाहि पटतील, मनुष्याचे वाटतील हा पदका दारोदार भिक्षा भागत फिरणाऱ्या कोकेश्याच्या सोडून तुम्हीं अनेकदा ऐकला असेल जनहृदयावर परकूड बसविणारं एखादें काव्य निर्माण झालें म्हणजे सनाजाच्या खालच्या तळपर्यंत कसें प्रसार पावतें याचें, फदीधुवाचा हा पदका, हें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे

मोरोपत [इ स १७२९-१७९४] पेशव्याच्या ऐन भरभराटीच्या काळात याची रचणूक झाली पेशव्याचा व्याही व सावकार बाबुजी नाईक बारामतीकर यांच्यासारखा आश्रयदाता मिळाल्यामुळे अध्ययन व लेखन यांना आवश्यक असतें सवें प्रकारचें स्वास्थ्य यात मिळाले बारामतीकरांमडे पुराण सांगवयाचें व इतर वेळ काव्यलेखनात विद्या संस्कृत काव्याच्या वाचनात घालवण्याचा असा त्याचा काम असे " याचें काव्य बाळगवट्टीचें निरनिराळ्या तऱ्हेचें व विपुल आहे त्याची कविता अशी आहे की, तीत महाकाव्य, आख्याने, गीतें, भक्ति, उपदेश, रस, अलंकार सर्व काहीं आहे मोरोपतासारखा मराठी भाषेवर उपकार करणारा प्रथवार झालाच नाहीं असें म्हणण्यास बिलकुल दिकत वाटत नाहीं मोरोपतापर्यंतचे कवी जुन्या कथांवर एकाच तऱ्हेच कवित्व करीत आले मोरोपतानें त्याच कथा अगदी नव्या तऱ्हेनें वर्णिल्या त्यानं मूळ प्रथातील उत्तम रचनेचीं स्थाने आपल्या काव्यात आणलीच आहेत शिवाय नव्या कोट्या आणि नवे विचारहि त्यांत भरपूर प्रचिले आहेत ज्या संस्कृत प्रथातून त्यानें मूळ विचार घेतले आहेत त्यातील मूळच्या भाषांवर, कोट्यावर आणि अलंकारादिकांवर त्यानें अनेक

ठिकाणीं ताण केली आहे त्यानें महामारतादि मूळच्या विस्तृत प्रधांतील कथा सक्षेपानें सांगितल्या आहेत. पण त्या तशा प्रकारें सांगतांना फार कुशळता दाखविली आहे मुखेश्वर, वामन, याचीं कित्येक आख्यानें मोरोपंती आख्यानांहून श्रेष्ठतर वाटण्यासारखी आहेत. मोरोपताचीं शंभर रामायणें म्हणजे उगाच काहीतरी प्रथरचना नसून, प्रत्येकाचें रचनास्वरूप निरनिराळ्या प्रकारचें आहे. यामुळें भाषा-युद्धीच्या दृष्टीनें तीं महत्त्वाचीं आहेत भाषासंवर्धनाच्या दृष्टीनें मोरोपताच्या कवितेनें मराठी भाषेचें मोठें कार्य केलें आहे अनुप्रास हा केवळ शब्दालंकार आहे पण तोच भाषा सजविण्यास व प्रसंगविशेषीं तिला चटकदार आणि भारदस्त स्वरूप आणण्यास फार उपयोगी पडतो. असले प्रसंग मोरोपतानें अगदीं जाऊ दिले नाहीत त्याच्या कवितेंत योग्य शब्द घालून आणि प्रसंगानुसार वाक्यें आणि विचार यांचा उपयोग करून केलेलीं रसभरित वर्णनें, अलंकार आणि मराठी कवितेचें मुख्य प्रशंसनीय अंग जें स्वामाबोक्ति यांचा भरणा फार आहे मोरोपताच्या काळापासून आतापर्यंत हरदासमंडळीला आपला कीर्तनाचा घाट मनोहर बनविण्यास त्याचीं आर्यां फार उपयोगी पडली आहे शब्दगौरव, भाषेची प्रौढी, आणि प्रसंगानुसार रस, अलंकार यांचा भरपूर उपयोग, काळ, प्रसंग व्यक्ति, यांना अनुसरून वर्णनें, थोडक्यात पुष्कळ अर्थ आणणें, आणि प्रसंगाची मुख्य खुबी जाऊ न देणें, वर्णित पुरुषाचा आणि नायकाचा स्वभावविकास दाखविण्याची शैली, परिणामाचा परिपोष झालेला दाखवून नीतिविषयक पर्यवसानावर कथा आणणें हे मोरोपताच्या कवितेचे मुख्य गुण आहेत..... मोरोपत आपल्या काव्यातील नायकाचें योग्य प्रकारें स्वभावविष्करण व स्वभावपरिपोष करून दाखविण्याचा चांगला प्रयत्न करितो भीष्म, कृष्ण, अर्जुन, अभिमन्यु, द्रौपदी, राम, सीता, मास्ती विभीषण, इत्यादि सत्पत्नीय पात्रांचें त्यानें ठिकठिकाणीं योग्य वर्णन केलें आहेच, पण कर्ण, दुर्योधन, रावण इत्यादिकाचें स्वभाववर्णनहि त्यानें उत्तम रीतीनें केलें आहे कर्ण आणि दुर्योधन हे तर त्याचे आवडते सोदे होते वर्णांचे शौर्य, स्वामिमक्ति, मित्रप्रेम व धैर्य आणि दुर्योधनाचे शौर्य, स्वामिमान, चिकाटी, दिलदारपणा हे गुण मोरोपताने उत्तम दाखविले आहेत. आर्यांमारतांत कर्णपर्व हें अप्रतिम आहे अनें पुढ्यांत वाटतें मुख्यत ' भीष्म-मक्तिभाग्य ' आणि ' केदावलि, ' या काव्यांत मोरोपतानें भरिलेला मूर्तिमत उभा केला आहे " (रा मि जोशी. 'मराठी भाषेची घटना ')

येथे घेतलेल्या 'भीष्माचें दुर्योधनास आश्वासन' या आर्यावद्ध उतान्यात दुर्योधनानें भीष्माचा केलेला अधिक्षेप व भीष्माचें त्यास आश्वासन, हा प्रसंग वर्णिला आहे. यामध्यें तुम्हाला समाषणाचा अस्खलित ओष दिसून येईल. 'केकावलि' हें काव्य मोरोपताच्या स्वतः व लोहप्रिय अशा काव्यांपैकी एक आहे. मोराच्या आवाजाला 'केका' म्हणतात. कवीचें स्वतःचें तेंच नाव असल्यामुळे, आपल्या मुखातून बाहेर पडलेल्या या काव्यातील स्वरूपकाना 'केकावलि' असें त्यांनीं नाव ठेविलें. पर्जन्यदृष्टीसाठीं मोर जसा टाहो फोडतो, तसा स्वतः स भक्तरूपी मोर कल्पून यात कवीनें भागवतकृपेसाठीं टाहो फोडला आहे. कृष्णरसाचा परिपोष करणारें पृथ्वीवृत्त योजून लिहिलेल्या या काव्यात, काव्यशास्त्ररूपन, व्युत्पन्न पद्धिताचे विचार दृष्टीस पडतात. तुम्हारा माच्या अभंगाप्रमाणें यात जागोजाग भावनाचे उद्रेक दिसत असले, तरी त्यावरील शुद्धीची छायाहि लपत नाही. यात, स्वतःच्या स्थितीचें समर्थन बरण्यासाठीं, कवीनें पौराणिक कथातील अनेक प्रसंगाचा केलेला उपयोग, दुसऱ्या कोणत्याहि कवीच्या कवितेंत सापडत नाही.

देवनाथ [इ. स. १७५४-१८२५] वऱ्हाडातील हे एक थोर दर्जाचे साधुकवि होऊन गेले. यांनीं धाट्यानरचनेपेक्षा स्फुट पदरचनाच अधिक केली आहे. "याची पदं फारच मनोहर असून शब्दसौंदर्य, अधमाधुर्य, बचनकोमलता, अनुप्रास, अथलालित्य वगैरे असह्य गुणांनीं तीं परिपूर्ण आहेत. येथें घेतलेलें त्याचें 'मुरली' हें पद त्याच्या अनेक सुंदर पदांपैकी एक आहे.

भागवतांत श्रीकृष्णाच्या मुरलीवादनाचें व त्यावर लुब्ध होणाऱ्या गोवगोपींचें व धेनु-वल्गांचें मनोरम वर्णन आलें आहे. जुन्या नव्या कवींनींहि श्रीकृष्णाच्या या मुरलीवर अनेक कविता लिहिल्या आहेत. प्राचीन कवींपैकीं वामनपंडितानीं, 'वेणु ती परिसता प्रजदारा । चालिल्या त्यजुनिया गृहदारा ॥ अशा वाटाचें केलेलें वर्णन, त्याचप्रमाणें मध्वनाथाचें 'हरि तुवि मुत्तम परषेणो' हें पद हीं अप्रतिम आहेत. अर्वाचीन कवींपैकीं गोविंदाग्रज, माधव जूलियन् यांच्या मुरलीवरील कविताहि फार सुंदर आहेत.

१. साधूची आत्यंतिक समता

पायां जयाचिया टायीं । बैयम्याचीं वार्तां नाहीं ।
 रिपु मित्रा दोहों । सरिमा पादु ॥
 कां घरिचियां उजेड करावा । पारिष्ठियां आंधार पाडावा ।
 हे नेणेचि गा पांडवा । दीपु जैमा ॥
 जो त्यांडावया घाव घाली । कां लावणी जयानें केली ।
 दोघां एकचि साडली । गृधु दे जैमा ॥
 ना तरी झुडुदंड । पाळितया गोडु ।
 गाळितया कडु । नोहेचि जेवीं ॥
 अरिमित्रां तैसा । अहुंना जया भावो ऐसा ।
 मानापमानीं सरिमा । हांत जाय ॥
 जो निंदितें मेघे । स्तुति न खावे ।
 आग्रशा नलगे । छेपु जैसा ॥
 साच छटिकें दोन्ही । न योळे जाडला मानी ।
 जो भोगिता उन्मनी । आरायेना ॥
 जो ययालामें न सोखे । अग्रभें न पाखे ।
 पाडसेविण न सुके । समुद्र जैसा ॥
 आणि बायूसी एके टायीं । बिदार जैमं नाहीं ।
 तैसा न घरीच कांहीं । आश्रयो जो ॥
 हें विश्वचि माझें घर । ऐसी मति जयाची स्थिर ।
 किंवहुना चराचर । आपण जाडाला ॥

शानेश्वर

२. शुचित्व

म्हणे शुचित्व गा ऐसे । जयापार्शीं दिसे ।
 जाग मन जैसे । कपराचें ॥
 कां रत्नाचें दळ्याडें । जैसें मवादा खोसडें ।
 आंत बाहेरी एके पाटें । धुयुं जैमा ॥

वाहेरीं कर्म क्षाळला । भीतरीं ज्ञानें उजळला ।
 इहीं दोहीं परीं आला । पाखाळ्य एका ॥
 येन्हुवीं तरी पांडुसुला । अंतर शुद्ध नसतां ।
 वाहेरी कर्म तो सर्वथा । विट्थु गा ॥
 मृत जैसा शृंगारला । मादव तीर्थी न्हाणिला ।
 कडु दुधिया माखिला । गुळ जैसा ॥
 बोसगृहीं तोरण बांधिलें । नां उपवासी अन्नं लिपिलें ।
 कुंकुमसंदुर केळें । कांतहीनेनें ॥
 कळश दिमाचे पोवळ । जळो बरील ते झळळ ।
 काप करूं चित्रिच फळ । आंत शेण ॥
 तैसें कर्म बरिविलेकडा । न सरे धोर मोलें बुडा ।
 मच्चे मदरेचा घडा । पवित्र गंगे ॥
 म्हणोनि अंतरीं ज्ञान द्यावें । मग बाह्य लाभेल स्वभावं ।
 बरि ज्ञान कर्म संभवे । ऐसें कै जोडे ॥
 मालागों बाह्य भागु । कर्म धुतला पांगु ।
 ज्ञानें फिटला बंगु । अंतरींचा ॥
 तेथ अंतर्बाह्य गेलें । निर्मळत्व एक जाहलें ।
 किंवहुना उरलें । शुचित्वचि ॥
 म्हणोनि सदाच जीवरात । वाहेरी दिसती फांकत ।
 स्फटिकगृहींचे झोलत । दीप जैसे ॥
 येन्ही इंद्रियांचेनि मेळें । विषयांवरी तरी लोळे ।
 परि विकाराचेनि विटाळें । लिपिजेना ॥
 भेटलेया वाटेवरी । चोखी आणि महारी ।
 तेथ नातळे तियापरी । राहाटीं जाणें ॥
 पागियें दिसा न भिजे । आघणीं हरळ न शिजे ।
 तैसी विकल्पताळें न लिपिजे । मनोवृत्ति ॥
 सया नांव शुचिपण । पार्थी गा संपूर्ण ।
 हें देखसी तेथ ज्ञान । ज्ञान असे ॥

३ कवीश्वरस्तवन

(ओव्या)

॥ श्रीराम ॥ आतां धंदूं कवीश्वर । जे शब्दसृष्टीचे ईश्वर । नातरी हे परमेश्वर ।
 पेदावतारी ॥ १ ॥ कीं हे सरस्वतीचें निजस्थान । कीं हे नाना कळांचें जीवन ।
 नाना शब्दांचें भुवन । यथार्थ होय ॥ २ ॥ कीं हे पुरायार्थांचें धैरव । कीं हे
 जगदीश्वरांचें महत्त्व । नाना छायें सत्कीर्तीस्तव । निर्माण कवी ॥ ३ ॥ कीं हे
 शब्दरत्नांचे सागर । कीं हे मुक्तांचें मुक्त सरोवर । नाना शुद्धीचे धैरगर ।
 निर्माण जाले ॥ ४ ॥ अध्यात्मप्रण्यांची खाणी । कीं हे बोलके चिंतामणी ।
 नाना कामधेनूंचीं दुभणी । बोलली धोतयांसी ॥ ५ ॥ कीं हे कल्पनेचे
 कल्पतरु । कीं हे मोक्षाचे मुख्य षड्भिरु । नाना सायुज्यतेचे विस्तार ।
 विस्तारले ॥ ६ ॥ कीं हा परलोकीचा निजस्वार्थु । कीं हा योगीयांचा गुप्त
 पंथु । नाना शानियांचा परमार्थु । रूपासि आला ॥ ७ ॥ कीं हे निरंजनाची
 खूण । कीं हे निर्गुणाची बोलखण । मायाविलक्षणाचें लक्षण । ते हे कवी
 ॥ ८ ॥ कीं हा श्रुतीचा भावगर्भ । कीं हा परमेश्वराचा अलभ्य लाभ । नातरी
 होये सुलभ । निजरोध कविरूपें ॥ ९ ॥ कवि सुमुक्षाचें अंजन । कवि साधकांचें
 साधन । कवि सिद्धांचें समाधान । निश्चयामक ॥ १० ॥ कवि स्वधर्मांचा
 आश्रयो । कवि मनाचा मनोज्ञयो । कवि धार्मिकांचा विनयो । विनयकर्ते
 ॥ ११ ॥ कवि धैर्याचा संरक्षण । कवि भक्तांचें भूषण । नाना स्वधर्मरक्षण ।
 ते हे कवी ॥ १२ ॥ कवि प्रेमळांची प्रेमळ स्पिती । कवि ध्यानस्थांची ध्यान-
 भूर्ती । कवि उपासकांची वाढ कीर्ती । विस्तारली ॥ १३ ॥ नाना साधनांचें
 भूळ । कवि नाना प्रयत्नांचें फळ । नाना कार्यसिद्धी केवळ । कविचेनि प्रसादे
 ॥ १४ ॥ आधीं कवीचा बागविलास । तरी मग श्रवणीं तुंबळ रस । कवीचेनि
 भतिप्रकाश । कविचास होय ॥ १५ ॥ कवि न्युत्पन्नाची योग्यता । कवि सामर्थ्य-
 वतांची सत्ता । कवि विचक्षणाची कुसळता । नाना प्रसार ॥ १६ ॥ कवि
 कवित्वाचा प्रबंध । कवि नाना धाटी सुत्रा छंद । कवि गद्यपद्यभेदाभेद । पदमास-
 कर्ते ॥ १७ ॥ कवि सृष्टीचा अलंकार । कवि छंदमीचा शृंगार । सकळ सिद्धांचा
 निर्धार । ते हे कवी ॥ १८ ॥ कवि सभेचें मंडण । कवि भाग्याचें भूषण ।
 नाना सुखाचें संरक्षण । ते हे कवी ॥ १९ ॥ कवि देवांचे रूपकर्ते । कवि कर्पीचे

महत्त्ववर्णिते । नाना शास्त्राचे सामर्थ्यति । कवि वाखाणिती ॥ २० ॥ नस्ता
 कवींचा व्यापार । तरी कैचा अस्ता जगदोद्वार । म्हणोनि कवि हे आधार ।
 सकळ सृष्टीसी ॥ २१ ॥ नाना विद्या ज्ञातृष्व काहीं । कवीश्वरेंवीण तों नाहीं ।
 कवीपासून सर्वही । सर्वज्ञता ॥ २२ ॥ मागा वाल्मीक्यासादिक । जाले
 कवीश्वर अनेक । तयापासून विवेक । सकळ जनासी ॥ २३ ॥ पूर्वी काव्यें
 होतीं फेलीं । तरीच व्युत्पत्ति प्राप्त जाली । तेणें पद्धिता आणी बाणलीं । परम
 योग्यता ॥ २४ ॥ ऐसे पूर्वी थोर थोर । जाळे कवीश्वर अपार । आता आहेत
 पुढें होणार । नमन त्यासी ॥ २५ ॥ नाना चातुर्याच्या मूर्ति । कीं हे साक्षात्
 शृङ्खली । वेदधृती बोलों म्हणती । ज्याच्या मुखें ॥ २६ ॥ परोपकारकारणें ।
 नाना निश्चय अनुवादणें । सेखीं बोललें पूर्णपणें । सशयातीत ॥ २७ ॥ कीं हे
 अमृताचे मेघ बोलले । कीं हे मयरसाचे बोध छोटले । नाना सुखाचें उचबळलें
 सरोवर ह ॥ २८ ॥ कीं हे विवेकनिधीचीं भाडारें । प्रगट जालीं मनुष्याकारें ।
 नाना वस्तूंचेनि विचारें । कोंडाढले हे ॥ २९ ॥ कीं हे आदिशक्तीचें डेवण ।
 नामा पदार्थांसि आणी ठणें । लाघलें पूर्वसचिताच्या गुणें । विश्वजनासी
 ॥ ३० ॥ कीं हे सुखार्थी तारवें छोटलीं । आक्षे आनंदें उतरलीं । विश्वजनास
 डपेगा आलीं । नाना प्रयोगाकारणें ॥ ३१ ॥ कीं हे निरजनाधी सपति । कीं
 हे विराट्ची योगस्थिती । नातरी भक्तीची पळधृति । फळास आली ॥ ३२ ॥
 कीं हा ईश्वराचा पवाद । पाहता गगनाहून घाड । प्रह्लाडरचनेहून जाड ।
 कविप्रयधरचना ॥ ३३ ॥ आता असो हा विचार । जगास आधार कवीश्वर ।
 खयासी माझा नमस्कार । साष्टांग भावें ॥ ३४ ॥

रामदास

४ नलराजा आणि हंन

शादलविक्रीडित

पुण्य-शोक-नृपावळींत पडिला होबोनि जे राहिला ॥
 तो राजा भयता समस्त महिला वि ध्याति शेषादिला ॥
 प्यामोर्ने अवगाहिला मुघननीं नाना-गुणीं गायिला ॥
 जो नामें नळ तल्लयीघ लिहिला तो पाहिजे पाहिला ॥ १ ॥

इंद्रादिक पर भमतां, क्यती नळ-सखीच होय दमयंती ॥
सुंदर सखल-वधूंत क्यती मळमळीच होय दमयंती ॥ २ ॥

दिंडी

कया बोलूं हे मधुर सुधा-धारा ॥
होय श्रुताय करण रसा थारा ॥
निपघ-राजा नळ-नामधेय होता ॥
वीरमेनाचा तनय महा-होता ॥ ३ ॥
घांगुणीनें जरि पूर्ण शीव-भानू ॥
नळा-येसा तरि कळा-निधी धानू ॥
प्रतापाचा जो न मारळे भानू ॥
तयासारीखा कोण दुजा मानू ॥ ४ ॥

वसंतविल्ला

चंद्रासि लागति वय्य उप-राग येतो ॥
गंगेसि भंग बहु पाण-उतार होतो ॥
जें होय चूर्ण तरि भौतिक ते कदाळा ॥
नाहीं समान नळ-राज-महा-यशाला ॥ ५ ॥

दिंडी

लोकवंधू जो होय रवी-येसा ॥
कुवळपाला जो सुसद चंद्र जैसा ॥
सांग नोहे तो कुसुम-चाप तैसा ॥
निपघ-रायासीं तुल्य-रूप कैसा ॥ ६ ॥

शिखरिणी

कदा नोंगों वोढी शरधितुनि काडी शर कदा ॥
कदा घन्वी जोढी वरिवरिहि सोडी तरि कदा ॥
वि-पक्षाच्या वय्यावरि विव-रुद्रास्तव रणीं ॥
कळे राजेंद्राची खरित शर-संधान-वर्णी ॥ ७ ॥

शादूलबिक्रीडित

जो पावे सदसद्विचार हृदयीं जोपा जनाची करी ॥
 जो पावे समर्थी, विशेष गणिल्य जो पायनांभीतरीं ॥
 सोपा जो सकळां द्विजा, सुमतिचा सोपा, सदा लाभतो ॥
 कोपातें न धरीच तो नळ मदी-सोपायिता शोभतो ॥ ८ ॥

जो धिये घर-सा सहस्रकर-सा तेजें तमा दूर-सा ॥
 जो रत्नावर-सा गभीर, शिरसा भूषां, यशोदार सा ॥
 ज्ञाना जो सरसावला, नव-रसांमाझारि शृंगार-सा ॥
 शोभे तामरसाक्ष तो नळ रसानाथ स्ववृं फारसा ॥ ९ ॥

मालिनी

नियध-पति कथा दे जे सुधेरे जयंती ॥
 परिमुनि दमयंती रंजली रंजयंती ॥
 नवल मज न भासे चंद्र-वंदीवशाली ॥
 नळ तरि घन माळी भीमकी देचि शाली ॥ १० ॥

मान्यभारा

नळ-राज-कथा सुधाचि साजे ॥ दमयंती वर-धर्णिनी निराजे ॥
 मिळणी उभयांसि होय जेथें ॥ अधिकांती अधिकांनुराग तेथें ॥ ११ ॥

वसंततिलक

गंगा-तरंग सम जो निज देहवर्णी
 भृंगपरि रचिर कांति अयांति कणी ॥
 रंजाल जो पवन सं गतिची सधे ये ॥
 भृंगारिल्य हय तयावरि भूप बंधे ॥ १२ ॥
 जो भंवरीं उपलब्धतां शुर लागलाहे ॥
 तो चंद्रमा निज-तनूवरि दाग लाहे ॥
 तो या यशस्वर कर्म धवलस ने घे ॥
 भृंगारिला हय तयावरि भूप बंधे ॥ १३ ॥

दिडी

सर्वे सेना भूषाळ निघालाहे ॥
 दावि छंधी उघान एक पाडे ॥
 रिघे तेथे मित्र सेव्यसि बाहे ॥
 फौज सारी याहेर उभी राहे ॥ १४ ॥
 पनस जंजू जंवीर विविध निवे ॥
 कुंद घंदन मांछंद सुदाडिये ॥
 तुंग नारिंगि विक्रमली कंदवे ॥
 वसति तेथे शुक्र-सारिका-कंदवे ॥ १५ ॥

वरास्थ

छते-तळी रंद निरंद काळवे ॥
 गळोनि तेथे मयरंद काळवे ॥
 परागही सांद्र तयांत रंगती ॥
 फुलांसर्वे भृंग-तती तरंगती ॥ १६ ॥

आर्या

उपरि स-कंटक साचे परंतु सांचे जयांत मुरसाचे ॥
 घोस असे फणासांचे पणमासांचे कितेक वरसाचे ॥ १७ ॥

उपेंद्रवज्रा

तया वनीं एक तटाक तोयें । तुडुंबळें, तामरसानपायें
 निरंतरामंद मरंद वाढे । तपांतही यास्तव रिक्त मोढे ॥

दुतविलंबित

भमृतही पयही म्हणवीतसे ॥
 उमय होय तसी रुचि धीतसे ॥
 मधुर सारस ते जळ गा तसे ॥
 मधुर सारस यास्तव गातसे ॥ १८ ॥

वसंततिलका

पीतां मरंद उदरंभर बंधराचें ॥
 जें होय मंदिरदि सुंदर इंदिरेचें ॥
 जें पद्म सेयिल सहस्र-दळ्यां घरी तें ॥
 प्रत्यक्ष सूर्यकिरणांस विसाववीतें ॥ २० ॥

दिदी

तया कासारीं राजहंस पाहें ॥
 राजहंसांचा कळप पोहताहे ॥
 तयासाथीं हे वापिकाच पोहे ॥
 नळें येळी हें कोण म्हणे मोहे ॥ २१ ॥
 तया हंसांचे देह कांचनांचे ॥
 पक्ष झळकती धीज जशी माचे ॥
 रंग माणिकसे घंचुंचे पदांचे ॥
 जसे अधरीच भीम-कन्येचे ॥ २२ ॥

वसंततिलका

त्यांतील एक कळहंस तटीं निजेला ॥
 जो भागला जल-विहार निशेप येला ॥
 पोटीच एक पद, लांबविला हुजा तो ॥
 पक्षीं तनू लपवि भूप तया पदातो ॥ २३ ॥
 शकी उपानह पदें अति-मंद ठेरी ॥
 केळी विजार बरि दौरदि, मौल सेवी ॥
 हस्तीं करी पलय उंच अना उपारी ॥
 भूपें द्यूष धरिला कळहंस पायी ॥ २४ ॥

मालिनी

कळकळ कळहंसें पार वेल्या मुटाया ॥
 फडफड निजपक्षीं दाखिलें बीं उदाया ॥
 नृपतिस्त मजि-बंधीं दोंचिला होय घंचू ॥
 धरि मुहज जया तो काय सोडील घंचू ॥ २५ ॥

नदितर गग भेजें घेगळाले पळाले ॥
 दपन-जळ-केटी ते कराया मिळाले ॥
 स्वजन गरसला जो स्याजपाशीं नसे तो ॥
 कठिण समथ येनां कोण कामास येतो ॥ २६ ॥

रघुनाथ पीडत

५ मुक्तेश्वराची वर्णनशैली

पवित्र शीतलजळ माथां मंदाकिनी । कटीं धरियही पन्ही ।
 नवल काय !
 गरडासुख मधुसूदन, हृदयीं बसे पूर्ण । कटीं सर्पांगरण ।
 नवल काय !!
 सिंहावरी बोळंगत, अंकीं गिरिजा स्वल्प । मारिला हुंजर दैत्य ।
 नवल काय !!!
 अहो खीलाविश्वंभरा, कृपामूर्ती जगदोदारा । मारिती मुक्तेश्वरा ।
 नवल काय !!!!

प्रातःकालचें वर्णन

शेष वेचतां अठरा घटिका । पूर्व दिशेने क्षाळिलें मुष्टी !
 कुकुम रेखिलें त्या तिलका । अरुणोदय चोलिजे ॥
 भागंवाचार्य उदया येत । तत्र अपार ऋग्वेदियां पंथ ।
 पुढें ज्ञान्दवीजळ्याचा वात । शीतळ, मंद, पावला ॥
 गगनसमुद्रां मुक्तापल्लें । अरुणचंचुनें वनधमराळें ।
 वंचोनि घेतां कळाकुशळें । नाहींच केलां नक्षत्रें ॥
 कीं व्योमनर्मदेमाजीं थोर । कर्तवीर्य सहसकर ।
 तारा-याणळिंगांचा भार । निवटोनि करी परीता ॥
 कापडी चालिले तीर्थपथें । “ सोऽहमस्मि ” चिंतितीं शक्ते ।
 भक्त स्मरतीं हरिहरातें । प्रेमभावे आवडी ॥

अरण्याचें वर्णन

देसे प्रचंड महागिरी ॥ विशाल पर्वताच्या दरी ॥
 जळें तुहुंथिलीं सरितासरीं ॥ समुद्रतुल्य अगाध ॥ १ ॥
 तेंथें आत्र निचोल वेळ ॥ कंठ कंदब मधु पिपळ ॥
 शिरस पलाश विशाल ॥ न्यग्रोध वृक्ष वाढिल्ले ॥ २ ॥
 ताळ हिताळ शाल सरळ ॥ मंदार कांचन तमाळ निर्मळ ॥
 पिलुमंद देवदार धवल ॥ अहुन पृक्ष अपार ॥ ३ ॥
 खदिर कंदकीं हिंवर सादोडे ॥ हिरवे हिंण व्याढाडे कुडे ॥
 भांगळे पाचुडे कंकाकडे ॥ करंज पांगरे बीफेरी ॥ ४ ॥
 वेणू फळंक चिविया जाली ॥ औदुंबर पळले सुगंध फळीं ॥
 तोरणी लागलीं धोंसाळीं ॥ खिरणिया डेंबुरणी पिंपरी ॥ ५ ॥
 अर्क निवडुंग सदा मस्त ॥ मोडितां दिसे दुग्ध खपत ॥
 जैसे प्रचंडी विवेकरहित ॥ सुख बोलती विषयार्ति ॥ ६ ॥
 ऐसिया वृक्षांची अचाट ॥ दगें लागलीं घनदाट ॥
 माजी निस्तोदकाचे पाट ॥ सैरावैरा घांवती ॥ ७ ॥
 मस्तकें उचलोनी दिनकर ॥ छाये रक्षिला अंधकार ॥
 माजी आपदगणांचे भार ॥ सुरवाटले सुखवस्ती ॥ ८ ॥

उपवनाचें वर्णन

तेंथें चंदन पारिजात ॥ देवदार केतकी सुपुष्पित ॥
 मुळसीवर्नें सुशोभित ॥ दबनेवर्नें घमघमिती ॥ १ ॥
 सरिता सरोवर्षीं पै जळें ॥ पद्मगेंधें सुशीतळें ॥
 रातोत्पळें नीळोत्पळें ॥ सीतोत्पळें कमलचीं ॥ २ ॥
 तेंथें राजदंस कारदक ॥ चकोर सारस चक्रवाक ॥
 कर्कोट करिगीं करिवाक ॥ स्वेच्छ करिती जळझीडा ॥ ३ ॥
 मयूर गर्जती किंमोर ॥ कोयला गर्जती पंचमस्वरें ॥
 पद्मद बोलतो हुंयोर ॥ आण कपोते वृजतो ॥ ४ ॥

सदा सर्वदा पुष्पी फळी ॥ वृक्ष लवठी भूमंडळी ॥
जैसा बुळीन पेशव्याळी ॥ विनयें भजे सर्वांत ॥ ५ ॥
घट्टं घेदांचीं पातायणें ॥ अनेक शाखांचीं अभ्ययणें ॥
रायें परितोनि अंतःकरणें ॥ पापशयो आविला ॥ ६ ॥
नदी मालिनी परिग्रजीवनी ॥ वाढे जैसी देवतटिनी ॥
तरंगलिणें मुपेन मुमनीं ॥ सुपुत्रित शोभती ॥ ७ ॥

दुष्यंताच्या राजसमंतील प्रौढाविष्ट शकुंतला

म्हणे धन्य सा पुरयोत्तमो ॥ उत्तम ऐसेचि रक्षिती नेमा ॥
कर्मसाक्षी अन्तरात्मा ॥ वृत्त झाला या वचनीं ॥ १ ॥
मना नेणतां नाहीं पाप ॥ वन्ही नेणतां केषा दीप ॥
जीवनेवीण वाढलें रोप ॥ पृथ्वीवरी कोठूनी ॥ २ ॥
जाणोनियां होय अज्ञान ॥ परिचय भमतां पुढे "कोण"
हें तव अधमाचें लक्षण ॥ तुज उत्तमा अयोग्य ॥ ३ ॥
हृंश्वर आणि जोडिलें पुण्य ॥ स्मरोनि सोळे यथार्थ वचन ॥
माझी साक्षी तुमंचि मन ॥ तुसे अंतरीं देवाडे ॥ ४ ॥
यथार्थ जाणतां अंतःकरणीं ॥ अन्यथा प्रतिपादी जो वचनीं ॥
तेणें कोणती पापकरणी ॥ केली नाहीं सांग पां ? ॥ ५ ॥
"मी एक जाणता सर्व सृष्टी" ॥ येता अभिमान वाहसी पोटी ॥
सकळ मूर्खांच्या शेवटीं ॥ कर्म करिती त्यां सुल्य ॥ ६ ॥
पाप एकांतीं करुनि पाहीं ॥ म्हणती कोणे देखिलें नाहीं ॥
इंद्रियदेवता आणि देही ॥ अंतर-पुण्य पहातसें ॥ ७ ॥
समयां देखतां जें करणें ॥ त्याप्रती पुढती 'नाही' म्हणणें ॥
तेणेंचि दंड पाविजे तेणें ॥ हें संव प्रसिद्ध जाणसी ॥ ८ ॥
आदित्य वन्ही चंद्र पवन ॥ आकाश पृथ्वी आणि जीवन ॥
हृदय यम हे नव जाण ॥ वृत्त जाणती नरांचें ॥ ९ ॥
उभय संध्या दिवस रजनी ॥ घर्मस्वरूप अंतःकरणीं ॥
शुभाशुभ राहते प्राणी ॥ तितुर्कें दृष्टि देखती ॥ १० ॥

इतुके जाणें आपुल्या वर्णी ॥ प्रगट करितां जगाचे श्रौत्री ॥
 चित्रगुप्ताचे लेखनपत्री ॥ साक्ष देऊनि लिहीती ॥ ११ ॥
 वेव्हार न साधे साक्षीविण ॥ ऐसे बोलती जन अज्ञान ॥
 साक्षी परमात्मा आपण ॥ सन्याकडे निर्धारें ॥ १२ ॥
 कर्मसाक्षी हृदयस्य ॥ क्षेत्रज्ञ आत्मा चैतन्यनाथ ॥
 ज्याचेनि सत्किये संतोपयुक्त ॥ सत्य शौच स्वधर्म ॥ १३ ॥
 त्यातें श्याळ दंडपाणी ॥ धर्मराज कर जोडोनी ॥
 आज्ञा मागे "गृणे प्राणी ॥ उद्धरीन तव आज्ञा" ॥ १४ ॥
 आतां असत्य पर्वतातळा ॥ उभा न राहें कुंभिनीपाळा ! ॥
 वर पडेल वज्रशिळा ॥ परम सकीर्तिदोषाची ॥ १५ ॥
 मस्तक होईल सहस्रभाग ॥ यया बोल्य न गृणें स्वर्ग ॥
 न्याय बोलतां उद्वेग ॥ विवेकिये न पावती ॥ १६ ॥
 सकळ वैश्वर्य घेऊनि भेदी ॥ पद्मा पावल्या पायें छोटी ॥
 तो समाग्य फीं अभाग्य सृष्टी ॥ काय लागे सांगणें ? ॥ १७ ॥
 शत्रुष्टा सविनया पतिव्रता ॥ मौननी सीतें त्यागी भर्ता ॥
 हें सत् जन्म भोगी घ्यया ॥ बालवैधव्य स्त्रीदेही ॥ १८ ॥
 अचल श्री, आरोग्य काया ॥ सुगुण पुत्र, पवित्र जाया ॥
 बहु जन्में हरिहरांच्या पायां ॥ भजतां हें फळ पाविजे ॥ १९ ॥
 विवेकबुद्धि न सांढी हृदया ॥ सर्वाभूतां अभेद दया, ॥
 बहु जन्में हरिहरांच्या पायां ॥ भजतां हें फळ पाविजे ॥ २० ॥
 अपत्याचे आरोनें देवा ॥ अंड न भेदी पिपीलिका ॥
 अमूल्य पुत्र वैदुर्य माणिका ॥ प्राहिक धर्म न होसी ? ॥ २१ ॥
 "आत्मा वै पुत्र नामासि," ॥ आपण होची पुत्रवेषी ॥
 जसें दर्पण निजमुखासी ॥ आडनांव प्रतिविंब ॥ २२ ॥
 आतां क्षोण्टिलिया वचना ॥ एकदां ऐकें नरभूषण ! ॥
 मी जातसें काश्यपाश्रया कृष्णाश्रमा मन्वेद ॥ २३ ॥
 यया आत्मजा आपुलिया ॥ आदरें अंगिकारावें राया, ॥
 समर्थ नव्हेसि त्यागावया ॥ सत्य सत्य त्रिमाया ॥ २४ ॥

याचिया कन्याग जन्मकालीं ॥ बाघा झालीसे अंतरालीं ॥
 सार्वभौम पृथ्वीवर्ती ॥ अश्वमेध शतसंख्य ॥ २५ ॥
 क्रीड, अनेक महदाल्यानें ॥ वंशा जयाचेनि अभिधानें ॥
 भारत म्हणलील, पुराणें ॥ कीर्ति गावील ययाची ॥ २६ ॥
 स्वर्गनायिकेमाजी धेष्ट ॥ मेनिअ नागें अतिररिष्ट ॥
 तिच्या पोटीं ठरोनिष्ट ॥ विश्वमित्रऋषिवीचें ॥ २७ ॥
 मझयोनीत मासं जनन ॥ वंचुनि पिता मुहज्जन ॥
 तुज ओपिलें देहदान ॥ तें उत्तीर्ण झालासी ! ॥ २८ ॥

मुक्तेश्वर

६ सुदामवर्णन

जाहले हातपाय त्या नळ्या, नाडी दिसती वरि वेगळ्या, मुकलें मांस
 पडल्या वळ्या, नखीं वेष्टियल्या आंगोळ्या, उपोषणें चिरकलें झालीं, साकळें
 अंगांचीं वालुनि, देह तपें जाहलासे जर्जर, उमा अस्थींचा केवळ पंजर, तो
 भूनिर्जर, निगमगर्भ कृश दुर्भर, बोटीं दर्भ पवित्र, सदा मुक्तीं स्तव, मझसूत्र
 सित गळ्य, परि निरर दोडका, तेंवि रोडका, धर्म जोडका, भडका जवळीं, नाहीं
 तथापि, अडकाटोही कांणि न करितां, तीन तेवड्या ओलांडुनियां चौथें
 मुक्तद्वार हरीचें, वेंघताचि देखिलें हरीनें लग्नलग्न लग्नलग्न अंकीं रक्मिणी
 वसली ते पर्यंकीं लोटुनि उडी घालुनि, धांवत धांवत स्वयें येऊनि, ब्राह्मण-
 चरणीं मस्तक ठेवुनि, दडवतानें मिठी घालुनी, उठो उठी म्हणताचि सुदामा
 चहूं भुजीं कडकडूनि आलिगुनी, प्रेमवाण्य चारि तें लोचनीं, स्फुंदत स्फुंदत
 कडे घेउनी नाचत नाचत, पूर्वीं नव्हे प्रियमूर्ति द्विजाची, निजासनीं बैसविली
 ॥ १ ॥ ब्राह्मण बैसविला पर्यंकीं, त्याचे चरण मळले पंकीं, ते ठेउनियां आपुले
 अंकीं, शक्ति मति नाहीं द्विजंकी, अंकितसा अवलोचित पंकर, अंकुरदस्तें
 शंकरसमान शंकर सुदामभूदेवाचे पाय सुरिले, जानु जंघा गुल्फपद कटोर भिंगु-
 ळिका, आतीं अगुळिका, नख मातीसह ते सांवरिले, हळू हळू पदतळ लुवाळु-
 नियां कंठक हरिले, सुगंध शीतळ निर्मळ जळ रसुमाई ओती कांचन पात्रीं,
 प्रक्षालुनियां अंचळवचें पुसोनि निर्मळ हृदयीं धरिले, नेत्रीं लावुनि, मुकुट काडुनि,

मस्तकि धरिले, चंदनचौकीवरि विस्तरिले, क्षणक्षणां अरलोकुनि प्रेमें यहू
 आदरिले, स्वागतसुख शब्दांही भरिले, घन्योहं कृतकृत्यमतानें मस्तकि धरिले,
 चाणोदक सहकुटुंब सेवुनि, दांडे बांसे स्तभ शिपिले, नवकेशरघनसारमलय
 पाटीरघनरसें भाळ चर्चिले, सुखकारकशशिकिरणकरें उद्धतुनियां सर्वांग आंचिले,
 प्राक्षणावर्णां ठनुमनधन सर्वस्य अर्पिले, दशांग गुग्गुळ, धूप कूपभर तूप,
 यूपसम तूळरत्निका, सूपसविस्तर दीपमाळिका कूप, लाविले भमूप, मध्ये भूप
 विप्रार रूप, भग्य भरपूर आणि कर्पूर दिवे बहु परिमळ घाडे घव घव घव
 घव, ते तूपसाखर भमूप, वक्रसरंजया, शुभ्र फेणिया, पंचखाद्य नैवेद्य हृष मृदु
 दुग्ध दधि, वाद्य पुरस्सर पद्य तद्य, अनवद्य सद्य सुख विद्यमान, शुभ नद्य जला-
 शय, मध्यमप्य पानियासहित श्रीभाद्य हरीनें नैवेद्य समर्पुनि वेदवैद्य प्राक्षणापुढें
 त्या भरनि परात्ता त्वरा करुनि गृधु पात्रें निवेदिलीं ॥ २ ॥

अमृतराय

७ उपदेसपर फटका

छंटे गुढे हिरसे तट्टु छांचो संगत घरुं नको । नरदेसासी येउन प्राण्या दुष्ट
 पासना घरुं नको ॥ ८ ॥ विषट वाट बहिषाट नसावी घोपट मार्गां सोडुं
 नको ॥ संसारामार्थि ऐस आपला उगाव भटकत फिरुं नको । चळ साळसपण
 घरनि निष्ठाळस खोल्या बोला योलुं नको ॥ परधन परकामिनी पाहुनी चित्त
 भगू हें देउ नको ॥ आंलि नघता सदा भसाची राग कुणारर घरुं नको ॥ नास्तिक-
 पणांत शिरनि जनाचा घोळ आपणा घेउं नको ॥ भली भलाई कर कांहीं पण
 अधर्म मार्गी शिरुं नको ॥ चाल ॥ माययापावर रसू नको ॥ दूर एकला वसुं
 नको ॥ व्यवहारामार्थी फसुं नको ॥ चाल ५० ॥ परी उलाढाली मलमलत्या
 पोटासाठीं वरुं नको ॥ छंटे गुढे ० ॥ १ ॥ वरुं काहुनी शरमायाला उणें कुणाला
 योलुं नको । बुडवाया दुसऱ्याचा टेका करुनि देवा सहू नको । मी मोटा
 शाहणा घनाव्यदि गर्वभार हा पाहुं नको । एकाहुनि एक घडी जगामार्थि
 पोरपणाला मिरवुं नको ॥ हिमायतीच्या घळे गरिबगुरिवांना तूं गुरकावुं
 नको । दो दिवसाची लाडल सत्ता अपेश मायां घेउं नको । बहुत कर्तवाजारि
 होउनी योज आपला दवहु नको । स्नेहामार्थी पदरमोड कर परंतु जांमिन होऊं
 नको ॥ चाल ॥ विदा पंजेचा उचलुं नको । उणी तरातू तोलुं नको ॥ गहा

कुणाचें दुष्टं नको ॥ असल्यावर भिड मागुं नको ॥ चाल ५० ॥ नसल्यावर
सांगणें कशाला गांव मुसा भिड घरुं नको ॥ छंदे गुडे० ॥ २ ॥ उगीच निंदा
स्तुती कुणाची स्वहितासाठीं करूं नको ॥ घरी सुशामत शहाण्याची ही
मूर्खांची ती मैत्रि नको ॥ कष्टाची बरि भाजि भाकरी हुपमाखरेची चोरि
नको ॥ आल्या अतिया सुठभर चाया मागें गुदती पाहुं नको ॥ दिडी स्थिती
देवानें तीतच मानी सुख करि विद्व नको ॥ असल्या गांठीं धनसंचय कर
सकार्यी व्यय हट्टं नको ॥ आतां तुज ही गोष्ट सांग्तां सत्कर्मा ओसरुं नको ॥
सक्कीती नौदिका डंका गाजे मग शंक्यच नको ॥ चाल ॥ सुविचारा करतुं
नको । ससंगा अंतरुं नको ॥ दैताला अनुसरुं नको ॥ हरिमजना विस्मरु
नको ॥ चाल ५० ॥ गावयास अनंतफंदिचे फटकें मागें सरुं नको ॥
छंदे गुडे० ॥ ३ ॥

अनंतफंदी

८ भीष्माचें दुर्योधनास आश्वासन

(नवमदिन युद्ध)

राजा कर्णोसि म्हणे, “ कृप बाल्य द्रोण भीष्म हे आर्य ।

पाहुमुतातें शक्ति, कैसें सिद्धीस पावतें कार्य ? ॥ १

सांगेल कवण मज गुजरांतुनि या सकयें उपाय सत्ता ।

मित्रमतिच हित करितां, मायचि म्हणती धोल, सुपायस त्या. ” ॥ २

कर्ण म्हणे, “ मी करितों कार्य तुसें, शक्य हें न अन्याय, ।

परि भीष्माकरवीं त्या करवावा आजि शस्त्रसंन्यास. ॥ ३

कीं त्यासि तीर्थयात्रा सांगा, वृद्धासि तीच उचिता कीं ।

रचि अमृति सापडतां, रसिकीं ध्यावी कशास रचि तार्की ? ॥ ४

शस्त्रन्यास करावा भीष्में, कीं यां बळ्यांत न वसावा, ।

मग कार्यसिद्धि भाश्या हातीं, मलनेचि देव नवसावा ” ॥ ५

हें कर्ममत परमहित ऐसें आलें मनासि राजार्या, ।

शीघ्र रथावरि वैमुनि सत्रौ क्षिप्रितस जाय आनच्या. ॥ ६

- वंदी पितामहा कुरूप जयंताचा पित्त महादेवा ।
 सर्वज्ञा सन्मान्या धरदा किंवा पितामहा देवा ॥ ७
- कर जोडुनि दुधोधन वदला, “ अजि ! भरतकुलतिलक राधा ! ।
 भुलल्या मागे विजयश्रीदृष्टि पुढेहि भुलतिल कटापा. ॥ ८
- आम्हां या पायांचा आश्रय, देवांसि जिवि शक्राचा, ।
 साक्षात्पताप तुमचा आश्रित शिव जिवि विष्णुचक्राचा. ॥ ९
- पांडव किती ? जिंकवे आम्हीं तुमच्या बळेंति सुर सगळे, ।
 युष्मद्यशासि लाजे विधु, ज्यापासुनि अमृत सुरस गळे, । १०
- परि जय दुर्लभ आम्हां, झाले युद्धासि आठ वासर, हो !
 हें नवल मराल म्हणे वृद्धविकळ दिश्रंसि आठवा सर हो. ॥ ११
- ऐसें कां जी ! करितां शयुवधे जोडिलें स्वयश राखा, ।
 खाइल अहितांसि मना आंतुनि म्हणा अमंशय शरा खा. ॥ १२
- बहुवीरक्ष्य झाला, आलें आटां दिसांत न यश मला, ।
 शमले मंदेपु बहु, न एकहि भाद्रीपृथातनय शमला. ॥ १३
- स्वीकृत कार्य मनाररि घ्या प्रभुजी ! पांडुयस मारा हो !
 कीर्ति जसी रामाची लोकीं तुमचीहि तत्समा राहो. ॥ १४
- जरि गाझ्या द्वेयें कीं केवळ मद्भाग्य मंद, याकृतिं ।
 मरीतें रक्षितसां कीं सद्यपणें तुम्ही दया करितां. ॥ १५
- तरि कर्णाला आज्ञा द्या, तो त्या पांडवांसि भारील, ।
 भारीलक्षहि न तदिपुढुनि अधिक प्राणिजात सारील ” ॥ १६
- दुर्योधनोक्त परिसुनि जिरवी शांतनू रोपवेगातें,
 जे असहनत्व स्वळमत पळवी सुजना न पोपने गा ! से. ॥ १७
- भीष्म म्हणे, “ रे ! राधा ! लागति घाग्राण काळजाला कीं, ।
 समरीं श्रम आतांही तुज यदलां पार काळ झाला कीं ? । ॥ १८
- वाच्यावाच्य न जाणसि, काय म्हणार्हे तुला अमों दे हें ? ।
 दिथले स्वकार्यार्थे स्वप्राण, कथंपसे असों देहें. ॥ १९
- पर्याप्त सें निदर्शन मोडुनि सर्पांसि मोहनें असें, ।
 वझे विराटनगरीं हिसडुनि नेलीं न हातीचीं शस्त्रें. ॥ २०

- पर्याप्त सैं निदर्शन, जगदीश्वर जेवि नक्रमुक्त करी, ।
 पळतां कर्ण, विजय सुरनायकद्वद्धा तुला विमुक्त करी, ॥ २१
- कोण तयांनि मारिल ज्यांचें जगदीश परम तो कवच, ।
 ज्यांचें प्रभुला बहु मत जैसैं शृद्धासि चरमतोक्तवच, ॥ २२
- जरि नारदादि मुनिनीं कथिलें, तूं जाग्यी परि न मोहें, ।
 तरि जिंकितासि त्यांतें धरितासि मनीं, मुखीं जरि नसो हें ॥ २३
- हो पुरण, पैर केलें, तैमे युद्ध स्वयेंच कर जा, गा ! ।
 मायेच्या भावाचा होता आतांचि कां न कर जागा ? ॥ २४
- आम्हीं करूं, शिंपंदी बज्जेनि, पांचालसोमकर्ताने, ।
 द्रववूं यशनाशीतें सहृदयजनहृदयसोमकर्तानें, ॥ २५
- पांचालसोमकर्तें भांजीन श्लयसूर्यसम, राजा !
 करिनि तसा गातिल कविवर पावर्चंदमूर्धे समरा ज्या, ॥ २६
- यधिन तयां मी, कीं मज बधितिल ते, काय भांग राग्यावें ? ।
 अमृत मिळालें त्यागुनि सुखें दादुनि कां गरा सावें ? ॥ २७
- भगवदितर सकळहि जन गूणतिल, “ तूं धन्य, भीष्मचापळते ! ” ॥
 मीज सुखें, आहें मी तीं करितिल काय करनि चापळ ते, ॥ २८
- श्रुत आहे आम्हां जो स्वयें छेदी स्वमांस शिपिराजा ।
 निववूं त्वदृष्टि उद्यां, श्रमलासि निजावयास शिबिरा जा, ” ॥ २९

मोरोपंत

९ कांहीं निवडक केका

- सदाशिवपदा ! सदाशिवमनोबिनोदास्पदा !
 स्वदासवशमानसा ! कलिमलांतका ! कामदा ! ।
 वदान्यजनसद्गुरो ! प्रशमितामितासन्मदा !
 गदारिदरनंदकांबुजधरा ! नमस्ते सदा, ॥
 पदान्तरज जें तुझें, सकळपावनाधार तें,
 अघाचलहि तारिले बहु तुझांचि राधारतें, ।
 भजामिल, अचामुर, मजबधू, बकी, पिगळा,
 अशां गति दिही, दरे न गूण भेटतां इंगळा, ॥

दयाब्द वळ्याळ तूं, तरि न चातकां सेवकां
उणें किमपी; आविकां उचगशीळ तूं देव कां ? ।

अनन्यगतिका जनां निरासितांचि सोपद्रवा,
तुजेंचि, करुणार्थवा ! मन घरी उमोप द्रवा. ॥ १०

कळां करि सुनिर्मळीं परम उग्र दावा नळीं;
तथांत अविशुद्ध मी, शलम जेंवि दावानळीं; ।

मार्गार्तपशुच्या शिरावरि बनीं उभे काकमे,
स्मरादि रिपु मन्मतीं; अहि न काळ भेकां कमे ? ॥ ११

ठरेन तुमच्या घळें मवमहानदी; नाविका ?

तुम्हीच मग आतरास्तव मला सुदीना विका.

असे विदित वासही मज सदाधर्मीचा; करा;

दया, गुण पहा, सर्वें मज सदा धर्मीं चाकरा. ॥ १२

धनां, परिजना, घरीं तुमच्या उणें कायसं ?

न लाभ मगिडेममूपतिस जोडिल्या आयसं. ।

परि प्रभुहि संप्रदों सकळ वस्तुळा ठेविती;

गुणा न म्हणतां उगा, अधिक, आदरें सेविती. ॥ १३

“ अत्रक्यं महिमा गुप्ता, गुणादि फार, या ! हे, ” विधी

धुतिजहि म्हणे सदा, स्तविल आमुची केंवि धी ? ।

तरी अज ययामति स्तवुनि जाहले सन्नत्री;

स्तवार्थं मुखिया सुह्यासम कवी कधीं जन्मती ? ॥ १४

कवीश्वरमनःपयोनिधिमुक्तास्तुत्रीच्या पते !

भले न वरिती स्तुतिप्रति, न जोडितो पाप वे; ।

गळां पडति ज्यांचिया तव गुणैरुद्देशप्रमै,

तिदीं तुजचि दाखितां, मजनि, या ! तुला संप्रमै. ॥ १५

म्हणोनि कवितामुठा तुज समर्पितो; साजरो

नमे बहुतरी शुगी कनकपीतवाया ! जरी, ।

तरी न इतरा वरी, हरि ! कधीं इला भिक्वरी;

मयूरहि निजामज्राप्रदनिमुक्त, जैया करी. ॥ १६

न निश्चय कधीं वळो, कुजनविम्वयाघा वळो, -
 न चित्त भजनीं वळो, मति सदुक्तमारीं वळो, ।
 स्वतत्त्व हृदया कळो, दुरभिमान सारा गळो,
 पुन्हां न मन हें मळो, दुरित आत्मबोधें जळो. ॥ २४

दयामृतघना ! अहो हरि ! वळा मयूराकडे;
 रडे शिंशु, तयासि घे कळवळोनि माता कडे; ।
 असा अतिविधार्मिकस्तुतपदा ? कदा सांपडे ?
 तुम्हां जड भवार्णवीं उतरितां न दासां पडे. ॥ २५

- मोरोपंत

१० मुरली

तनों तनों श्रौं तनमन श्रीहरि हा वाजवी मुरली ॥ १० ॥
 धृंदावनकुंजामाजी मधुरध्वनि उठला याई ।
 सुस्वर रव धवणीं पडतां गृहदार न सुचे बर्ही ।
 अतिगुणर हे तमरजनी मेघाची पडली साई ?
 अतिअमिष्ट चाले मारीं पडलें मी नादप्रवाहीं ॥ तनों० ॥ १
 गीत संगित तान प्रबोधें रव मोदक त्या मुरलीचे ।
 सुर किन्नर नर तहिन ते महिसहित अहिपति नाचे ।
 वर्गनीं शिणल्या पाणी, न चले मुक्त वेद श्रुतीचें ।
 शेषाभ्या चिरल्या जिह्वा, अवटित मे ! करणें याचें. ॥ तनों० ॥ २
 मंजुळ ध्वनि सुंदर याई ! वाजवितां पडतां धवणीं ।
 खग शृंग अति तहिन झाले ते पिऊं विसरले पाणी ।
 वृक्षाचें पत्र न हाले, रविरधु स्थिरावला गगनीं ।
 सुर चकित पडाती अवघे मुकळे रसभ्रमृतपानीं ॥ तनों० ॥ ३
 नृण भक्षिती ना त्या गाई, पश्यांनीं त्यजिला चारा ।
 धनि प्याय्य वृक्षादिक सारे दिसेषा त्यजति दमारा ।
 नरनारी स्तब्धचि अवघे मोहनिपां मोहपसारा ।
 गर्जना मेघ न करिती, मुनि त्यजनी आत्मनिषारा. ॥ तनों ॥ ४

सुर भसुरादिह स्थिर झाले, सांडुनियां सच्छब्द हि टंडा ।

अघटित हे छीला न कळे वर्णितां न वर्णने वेदा ।

मांवावळिं शास्त्रें साही धोळतां न शकती शब्दा ।

देवनाथ प्रभु त्या गातो दिग्गभाचें नामप्रकथा ॥ तनां० ॥

५

देवनाथ महाराज

स्वाध्याय

१. साधूंची आत्यंतिक समता. सरिसां = सारखा, पाडु = योग्यता, पार-
कियां = परक्यास, दाढावया = तोढप्याकरिता; इशुदंड = कंस, साच =
सरें, आरायेना = तृप्त होत नाही; पावळे = छट होत नाही; बिडार =
आश्रय, दाढप्याची जाण.

यांत कोणकोणते दृष्टांत दिलेले आहेत ! या कवितेचें सरळ गद्यांत
रूपांतर करा.

ज्ञानेश्वरांनी या कवितेंत ज्या प्रकारचा उपदेश केला आहे तशा
प्रकारचा दुसऱ्या कोणा संतकवीनें केल्याचें सुद्धाच माहीत आहे काय !
तुमच्या वर्गशिद्वसाकडून माहिती मिळवा.

२. शुचित्व. दळ्याडें = स्वरूप; चोरडें = शुद्ध; साळत्य = धुतळा, शुद्ध जाला;
पाखळ = शुद्धतेला; बोसागुडी = ज्या घरात पोणीदि रहात नाही अशा
घरांत, ठिमाचे = मुलाम्याचे, कुडा = बर्दट; बग = कडक, मोखी = निर्मळ-
पणा; नातळे = मनानेंही स्पर्शत नाही.

शुचित्व कशाळा म्हणावयाचें असें ज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात !
तुमच्या श्रद्धात लिहा

३. कवीश्वरस्तवन रामदासांनी लिहिलेली ही कविता अभ्यासित्यानंतर
अर्वाचीन कवींपैकीं एक महत्त्वाचें कवि केशवमुत याची 'आम्ही कोण'
ही कविता वाचा

५. मुक्तेश्वराची वर्णनपौली. हे सर्व उतारे मुक्तेश्वरानें रचिलेल्या महा-
भारतात आहेत. मुक्तेश्वराचें एक सुंदर चौरस ल. रा पांणारकर यांनीं

लिहिलें आहे. त्याचप्रमाणें ज. र. आजगांवकर यांनी 'महाराष्ट्र-कवि-चरित्र' भाग १ ला यांत विस्तृत चरित्रात्मक लेख लिहिला आहे. तुमच्या शाळेच्या ग्रंथालयांतून ही पुस्तके साणवून जरूर वाचा.

६. सुदामवर्णन. श्रीकृष्णाचे भेटीस गेलेल्या, दारिद्यानें पोडलेल्या सुदामाचे वर्णन यांत केले आहे. सूक्ष्मता हा या वर्णनाचा विशेष आहे.

९. कांहीं निवडक केशव. केशवलीतून स्वतंत्रपणें सुमृता न निघवेल अशा रीतीनें येथे केशवांची निवड केली आहे.

१०. मुरली. 'मुरली' वर अर्वाचीन कवींनी लिहिलेल्या कविता वाचा व त्यांची या कवितेशी तुलना करा.

२ चिंतनपर कविता

या विभागाला 'चिंतनपर' असें नांव दिलें आहे; याचें कारण यांतील कवितांत, कवि विचारमग्न असता त्याच्या झोक्यात जे विचार घोळले आणि हृदयांत ज्या भावना तरंगल्या त्यांचें प्रतिबिंब पडलेले आहे. यांतील कविना कधी आशा-निराशाच्या झगड्यांत सांपडलेली असेल, कधी भक्तिरसानें ओरपवलेली असेल तर कधी पूज्य भावनांनीं विनम्र बनलेली असेल; कधी जगांतले अन्याय व दुःख पाहून सद्धानुभूतीनें आर्द्र झालेली दिसेल, तर कधी त्वेषानें मनांत चरफडत असलेली दिसेल.

११. शार सुटला मात्यांतून. कवि अज्ञानवासी यांच्या इनर कवितांप्रमाणें याहि कवितेंत झटडिशीं चित्र उभें करणारे, गनीचा भास उत्पन्न करणारे व सद्धानुभूति निर्माण करणारे सूचक शब्द आहेत. 'थरकती,' 'चिवचिवाट' हे शब्द, आणि 'घातून, घालून घावेल किती,' ही ओळ कवितेंत कसा रस भरते तें पहा ! तोकड्या ओळी, मोजके शब्द यामुळे कल्पनांची मांडणी सुटक झाली आहे असे वाटतें आणि घावणाऱ्या मृगाबरोबरच कवीहि पळतो आहे असा भाग होतो.

मात्यांतून शार धाडल्याबरोबर मृगाची तारांपळ उडाली, अज्ञान पर्दानादि यामुळे थरकांय सुटला. हरिणाचें पळवें वायां गेलें, बाग त्याच्या मित्रदारी बसला — — — हिळें-पाडिलें कसचें, त्याची कल्पना आली मात्र, तोंच कपोच्या

होल्यापुढें मृत्युरूपी शिद्यन्याचें चित्र उभें राहिलें. त्याच्या विचारांची साखळी सुरू झाली; त्याला वाटतें, आमचेंहि भविष्य हेंच—

‘ लागला शर तो नच जोंवर
आम्ही रंगत दग तोंवर
गुतला जीव तिजोरीवर
पण नक्के पुढचा क्षण ’

एखादें दृश्य पाहिल्यानंतर अशा तऱ्हेची विचारपरंपरा सुरू होणें हें चिंतनपर कवितेचें प्रमुख लक्षण आहे.

१२. गौरीशंकर आणि मानव पृथ्वीवरील अत्युच्च शिखर (गौरीशंकर) असलेला, पृथ्वीची लावी भोजप्यासाठी सृष्टिकर्त्याने ठेवलेला गज अशी ज्याची कालिदासाने कल्पना केली आहे, हिंदुस्थानच्या उत्तरेचें संरक्षण करणारी एक सज्जल भित म्हाणून ज्याला मानण्यात येतें, मिथू, गंगा, यमुना, याचीं पवित्र उगमस्थानें व तीर्थयात्रेचीं ठिकाणें ज्याच्या देहावर आहेत, प्राचीनकाळापासून देवाचें निवासस्थान समजला गेलेला असा हिमालय पर्वत आणि शुद्ध दुर्बल मानव यांची तुलना करणें प्रथम हास्यास्पद वाटतें घाडशी प्रवास्यानी जगांतील बहुतेक पर्वतशिखरावर दीर्घ प्रयत्नानंतर आरोहण केलें याच घाडशी प्रवृत्तीने प्रेरित होऊन गौरीशंकर गाठण्याचा अनेकानीं केलेला प्रयत्न आजपर्यंत अवयशस्वी झाला. विमानातून गौरीशंकराला प्रदक्षिणा घालण्याचा यत्न, चिकीट्टीमुळे व आधुनिक शास्त्रीय ज्ञानाच्या जोरावर यशस्वी झाला सदा, पण या विरळ हवेच्या प्रदेशांत, जेथें पायाखालचे शर्काचे डोंगर क्षणाभात झुडून पडतात, रीद झळाळात झुडून हिमाचा वर्षाव होतो, तेथें एक एक पाऊल पुढें टाकणें म्हणजे ठोक्यात प्राण गोळा होतात. अशा टिकाणी, पायी प्रवास करून कोणी जाऊ शकले नाहीत.

वाही लोक विचारतात कीं, या घाडसात काय अर्थ आहे ? पण हें घाडस उद्दाम-वृत्तीचें निदर्शक नसतें सृष्टीच्या उदात्त, विराट् दृश्याचा परिणामच मानवी मनाला, पवित्र करणारा असतो अशा लोकांच्या निर्यारोहणातील खरी मनोभूमिका काय असते हें कवीनें येथें उत्तम रीतीनें व्यक्त केलें आहे

आणि तसाच विचार केल्या तर, प्रचंड शक्तिमान् परमेश्वराजवळ जाण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या भक्तांनी भूमिका हीच नाही का ? अशाच बिकट परिस्थितीतील घाडशा चिकीट्टीमुळे व लीन भावामुळेच ज्ञानाचा राम व जीवाची उन्नति होते.

या कवितें दोन जाति आहेत.

अंपा ही जाति राजभा (—) अशा सात-गणांचे रूप आहे. गति अंगि आवेश यांचा भास करणारी ही जाति आहे. गिरीराय या मिश्र जातीत ध्रुव प्रखानंद (—५ अष्ट मात्रिका)... ॥ सोळा मात्रा, व कडवें स्वर्गा (५।५।५।— + ॥) माना तीस असते.

१३. योगद्यांत. पाटांतील एका योग्यांत मध्येंच गाढी उभी राहिली म्हणजे पुढचा मागचा उजेड असूनहि समोवतीं अंधार दिसत असतो. या कधी कधी आढळून येणाऱ्या प्रसंगावरून कवींनी गति कुंठलेल्या मानवी आयुष्यांतील विस्तृत परिस्थितीचें चित्र रेखाटले आहे. प्रत्येक कडव्यांत स्वतंत्र, स्वच्छंद जीवनाचें किंवा परिस्थितीचें वर्णन करून विरोधानें जीवावर सद्यःस्थितीचें चिती दडपण पडलें आहे त्याचें वर्णन केलें आहे. एक नवीन रूपक, गोड घाल व शब्द, व लहानशी चित्रमालिका यामुळे ही कविता लोकना आवडते.

१४. ओढणी. वा. भा. पाठक यांच्या ओढणी या अभंगसंग्रहांतील कांही अभंग तुम्ही रसवंतीच्या पहिल्या भागात वाचले आहेत. या अभंगांची घाटणी प्राचीन तऱ्हेची असून त्यांत नवीन कल्पना, दृष्टांत तुम्हाला आवडतीलच, पण विचारांचा दृष्टिकोणहि स्वतंत्र व नवीन आहे असें तुम्हांला दिसेल.

देवाचें विस्मरण, जग मंगल वाटणें, भक्तीचा अभाव या वस्तुस्थितीचें समर्पन कवि कुठें करतो हें पाहण्यासारखें आहे. चित्तशुद्धि शांत ठेवून व ईश्वरावर भार टाकून केलेलें मक्तिगान परमेश्वराम दत्तें किंवा नाही अशी मीति कवींनीं आर्न-मनानें प्रकट केली आहे.

ग्रामादिक भाषा, सरस कल्पना यांन कवींचें सरल मन प्रतिबिंबित झालें आहे.

१५. गुन्हेगार. ही सामाजिक अन्याय दाखविणारी एक कविता आहे. गुन्हेगार म्हणजे समाजाच्या नियमाना उल्लंघून वर्तन करणारा मनुष्य. शिक्षा भोगूनहि पुन्हा वर्तन सुधारलें असलें तरी त्याला पूर्ववत्, जगांत राहनां येत नाही. समाजाच्या या निष्ठुरपणामुळे एकदां गुन्हेगार ठरलेल्या माणूस कायमचा गुन्हेगार व पतिव्रत समग्रज्य राजून त्याचें पुढील सर्व आयुष्य कुष्ठ जातें. समाजांत कटकित ठरलेल्या अशा मनुष्याच्या भावना या कवितेंत मांडल्या आहेत.

१६. मानुषभूमीस चंदन. यशवंत कवीच्या 'बंदिगाडेतील' हें पद आहे. एक बालगुन्हेगार रेझॅमेंटरी स्कूलमधून सुटल्यावर, त्याला समाजांत कुठेंही घात

१ मिळल्यामुळे, व जावें तेथें, अवहेलना व उपहास होत असल्यामुळे वेताग वेऊन देशत्याग करण्याच्या हेतूने, युद्धाळा निघालेल्या सैन्यांत दाखल होतो. महायुद्धावर जाण्यासाठी देशाचा किनारा छोडतेवेळी त्याची झालेली मनःस्थिति या गीतात वर्णिली आहे.

१७. खिडकींतून. या कवितेचे परीक्षण अनेक दृष्टींनीं तुम्हांला करता येईल. या कवितेंत वर्णिलेली शोभा किती मोजक्या व समपेक्ष शब्दांनीं केली आहे तें पहा. आभाळातील मेघाचे रंग व आकृति, नारळीच्या झावण्यांचें सळसळणें, चाफेकडीचें झुलणें, दिगतरास जाणाऱ्या पक्ष्याचे थवे हे देखावे कोणत्या शब्दात वर्णन केले आहेत तें पहा. बाहेरच्या जगाची शोभा पहाण्यासाठीं कवि खिडकीत बसला असून, मन उदास झालें आहे, कांहींतरी मनाला हुरहुर लागली आहे म्हणून खिडकींतून बाहेर पहात आहे. खिडकींतून दिसणान त्या त्या वस्तूंचें वर्णन करीत आहे. “आपल्याप्रमाणेंच याच्याहि मनाला कांहींतरी जाळतें आहे. हृदयातली हुरहुर त्याच्या कण्ठप्यात, घेयून डुलण्यांत दिसत आहे. माझ्या घराविरा घांवणाऱ्या विचाराप्रमाणें हे पक्षीसुद्धां कमली तरी ओढ लागल्यामुळे दिगतरास जात आहेत,” असे त्याला वाटतें. आपल्याप्रमाणेंच सर्वांची स्थिति पाहून क्षणभर माला विरगुळ वाटतो. शेवटच्या कडव्यांत कवीच्या असहाय्य स्थितीचें किती छंदर वर्णन केले आहे !

बोदलेल्या परिस्थितींत राहणाऱ्या जिवाला असे समार्थानाचे प्रसंग लाभतात म्हणूनच जीव तगविणें शक्य होतें

११ शर सुटला भात्यांतून

, शर सुटला भात्यांतून

मृग पळे जीव घेउन

दिसवें नृण खालती कोवळें

होतें कोठें अज्ञां उगावलें.

जीव मुकी रानचे रंगले

पण मुखीं घांस कोडून.

याळपांखेंरें झाडावरती

चित्र खालचें घडून धरकती

पद्माविठ सावरती शक्ती
चिवचिवाट भेदी मन
वान्यावरती जरि त्याचि गति
घाबुन घाबुन घाबेळ म्मिती
शर आला यध-फुटली छाती
चळचळ्या कोंपलें वन
लागला शर तो नच जोवर
अग्नी रगात दग तोंवर
गुंतला जीव तिनेरीवर
एग नकळे फुटचा क्षण
शर मुगला भाय्यातुन
मृग पळे जीव घेउन

अज्ञातवासी

१२ गौरीशंकर आणि मानव



(काही वर्षांपासून गौरीशंकर गायत्र्याचा काही वादही, ज्ञानपिपसु श्रमज्ञांनी
दोनदा प्रयत्न केल्या ! दोघे त्यात दगावले निमणाचं अद्यापि अज्ञात असे अमर्याद
स्वरूप व मानवाची तें जाणण्याची अमर्याद तृष्णा यांचें हें उत्तम उदाहरण आहे

पहिल्या भागांत घरवर चढून जबळ येणाऱ्या मानवास गौरीशंकर तिरस्काराने खालीं छोटीत आहे. दुसऱ्या भागांत मानव नम्रपणे पण निश्चयाने त्याला उतर देत आहे.)

—१—

(जाति, क्षपा)

यांच, खालीं उतर, परत जा परत जा !

छुद जीवा तुझा गर्व वायां ॥ धु. ॥

मंत्रदरीं मुनी आदरं मज नमुनी

सिद्ध झाले उप सूक्त गाया

१

या हिमस्पन्डिलीं भानुकिणावली

कांपते होत जड अधिर काया

२

यासु पदतां घरी गुदभरे भर्तरीं

घसरनि खालतीं धरित पायां

३

वरण अभिपेक धरि, आरती घीज करि

माळ घालीं गळा इंदराया

४

सागराधीश तो पळचळीं कांपतो

खंडणी घादितो तोयवाया -

५

छुद तूं ? मूढ तूं ? शान्दगांध तूं !

उतर जा ! दृढ कां धरिशी वायां ?

६

—२—

(जाति-गिरिराय)

कां आडविशी गिरिराया, रे

॥ ४ ॥

वेद आमुचा जावो राहो, आलीं तुज भेदाया

१

ज्ञानमहोदधि अफष्ट भरला उतरलोंत पोहाया

२

दुयेंल वेदांतिल दुर्दम मन सिद्ध विश्व जिंकाया

३

अनंत अज्ञाता उकलाया अनंत आक्रमका या

४

खुलें कुरण आम्हांस जणाचें परतविशो का वायां ?

५

जिकडे त्रिकडे ज्ञानरूप परमेश खुणवितो “ या ! या ! ”

६

चढेल सोची पढेल, आम्ही सदा तयार मराया

७

सोड हिमांखें खुशाल आतां, आलीं तुज गांठया

८

विठ्ठलराव घोटे

१३ योगधांत

कुठवर ही बांधणार योगधांत गाढी !
कां न तातदी करून जाई ही अवाढी ?

पूर्वितें नि पुढें तें

विश्व रम्य मज दिसतें

आज लाभलीत इथें

मात्र हीं सुगढीं !

स्नेहाचे विमल किरण

तेथे देति आलिंगन

तिमिर येथे धपधपून

मारितो कुन्हाडी.

लुटुनि तेथे सुमनसंग

हावि वडी पान मंश

स्थळ हें परि भूस्वंद

जेवें तीं सुगढीं.

मायेची करि दया

देइ फळें सेवाया

कटि-सांदीं श्रीदाया

येथे न तो शाडी.

खाऊनि अंगार धूर

सडक मात्र भवति कूर

पधर्ता दहपेच ऊर

गोठले घड्याडी.

करि न बालक, उशीर;

फळ फिरवी, ने बाहिर.

जावपास मी अधीर -

आपुल्या पिन्हाडी.

१४ ओढणी

चरणया पैल रनांत नियाळे

क्षण विसरले—घन्यास ते.

आवाद्यांत मल्ल झुंजाया लागले

क्षण विसरले—देहभान.

रंगत याळ हें भंगणांत आळें

घरचें कुटुळें—भाव ठया ?

संसारंत देवा, मला तूं सोडिलें

स्वाभाविक झालें—विस्मरण.

६०

विहिरींत राहो पारवा घुमूत

काय तो स्व-स्थान—निवृत्तसे ?

वेलीवर झोले पुण्य मनोहर

झोले का 'निःस्तार—माझें जिणें' ?

पक्षी वृक्षावर गोष्ट गीत गाई

शाप काय देई—तरुस तो ?

सुंदर जगांत देवा भासा धात

अमंगल त्यास—कसें झोळें ?

६१

सर्वच पुण्यांचें सुरेल स्वरूप.

सर्वांत सीरम—काय पण ?

सर्वच वृक्षांना शाखा आणि पर्ण

सर्वांस का पण—घनछाया ?

सर्वच सरिता तुझंच भरल्या

सर्वच का झाल्या—दिवकारी ?

मानव असती सर्वेश

परी पलाय्यास—देवपण.

धोदका खेचावा घाद आधीं मागे
 पुढें तेव्हां निघे—भरघांव,—
 जळीघ छोट्यावा थोडकासा मागे
 बेंगे सोंच लागे—वहावया.
 धनुष्याची दोरी जितकी आसडे
 तितका तो सुटे—शर वेगें,—
 देवा तुला गाया मन मागे धेई
 स्थिती हीच देई—स्फूर्ति मळ

- - - - -

अनेक वृक्षांनीं शोभे वनराई
 अनेक रत्नांहीं—रत्नाकर,
 नाना कल्पनांनीं शोभे महाकर्म्य
 राजशाहा भण्य—दालनांनीं,
 पादपांनीं येई भूगोलास शोभा
 वरी अंतरिक्षा—विद्वंगांनीं,
 ग्रहगोल यांनीं होई विश्व मध्य
 किन्नर गंधर्व यांनीं—स्वर्ग,
 माझ्या चित्तांतील अनेक कलांहीं
 देवा तुझ होई—एक गान.

ॐ

अस्तोदयापूर्वीं रवीचें स्वरूप
 राहिलें धरून—विशालता,
 भरती ओढटी व्हावयाचे पूर्वी
 गंभीरता धरी—रत्नाकर,
 झालें आणि आतां व्हावयाचें बादल
 स्थिर भूमीतलें—मृणाल हें,
 देवा तुझ्या गानीं होतें चित्त शांत
 उदय कीं अस्त—समजूं हा ?

ॐ

घेलीवर पुष्प झालें भाहे स्थान
 कांहीं घीजावीण—त्यांत नाहीं.
 आटलें नदीचे सगळें जीवन
 तेथें पात्राविण—कांहीं नाहीं.
 गेल्या पर्ण-शाखा तरुळा टाकून
 एका खोदावीण—त्या न कोणी.
 गेलें देवा माझे जीवीत मुपून
 एका भागेवीण—सुझियाच.

६०

गामान्यांत ज्वनी क्षणें काढिला
 घुमव राहिला—कांहीं काळ.
 कानावर येई खेच सुख
 राही अल्पकाळ—सुखीत ती.
 सग उडे गात सरिवेवरून
 कांहीं काळ स्वतः—पात्री घुमे.
 सर्वस्व खचून मातो देवा गात
 होई अल्प पण—रंजन का ?

६१

घाटें थोडकें गावांना थांबावें
 तुज्या आयकावें—चाहुलीस.
 कार्यात निमग्न होतां पडुदावें
 स्वप्नांत पडतें—तुझें रूप.
 आवडीचा साग पसारा लोहून
 तुज आळिंगन—रड घावें.
 विनंती पंढु—हातचें सोडितां
 मी तुज मुझ्यां—होऊ नये.

६२

आहे नाही अर्थ दाढ्याच्या बोलीत
 नाही कां हृदय—त्यांत त्याचें.
 विकसित गुणी गंध आहे नाही
 हृदय का नाही—सुलें त्याचें.
 सुख दे वा न दे वाऱ्याची एहर
 मोकळें अंतर—तरी तिचें.
 माझ्या गानीं देवा आहे नाही अर्थ
 एका का न त्यांत—अंतरंग ?

वा. भा. पाठक.

१५ गुन्हेगार

[जाति प्रणमप्रना.]
 सोडणार का हो मज इधुनी ?
 या सजा आणखी वाढवुनी !
 गुन्हा एकदां घडला—केला
 कळक त्याचा मायां बसला
 तो पुसता ये गुन्हां, न काळ !
 सुक्रींच अर्थ मग काय जनी ?
 या सजा आणखी वाढवुनी !
 चोरी केली ज्यांच्याकरितां
 ओळखतिल नच तेही आतां
 लाजनीळ मम नाव जोडितां
 मी कैदी, नच माणुस कुणी !
 या सजा आणखी वाढवुनी !
 गुन्हेगार जगि कुणी निर्मिला ?
 प्रमाद पडिला न जयें क्षमिला,
 शिरोसाठीं गुंफा सृजिला,
 माणुसकी बसुची दिववुनी !
 या सजा आणखी वाढवुनी !

प्रकटा मजळा जग नाकारिल !
 छाया-शांति तिघडी जाळिल !
 बसली जाग्य दबदि सोडिल !
 लागलील दारें मज मधुनी !
 या सजा आणखी वाढवुनी !
 बरी प्रभावळ ही पापांची
 सोयत सारी अपराधांची
 पाप न येथें पापा जाची
 दुष्कर्म भार निज विसरोनी !
 या सजा आणखी वाढवुनी !
 भित्तींनों, मज कुशीत दडवा,
 थंड शिळांनों, भंकीं निजवा,
 बेदयांनों, गाऊन जोजवा,
 जग-भारा पडूं या नच चुकुनी !
 या सजा आणखी वाढवुनी !

कान्त

१६ मातृभूमीस वन्दन

[चाल-बहु असोत सुन्दर.]
 वन्दन तुज मायेभूमि ! हे अखेरचें
 न कळे तव दर्शन कधि फिरन न्हायचें !
 विसकटली बसवावी फिरन ती घडी
 तव काजीं शिजवावी शक्य तो कुडी
 आशेची फोल परि अमुनि वावडी
 देशोधदि लागे ही आज बापुडी
 आंचवलों जन्मीच्या सौर्यकारणा
 आंचवलों तेंवि दुःखा व्हेसवारणा
 काय म्हणूं परिसमाप्ति ही तुला रुचे ?
 वंदन तुज मातृभूमि हे अखेरचें -

यदा मळलें दजळ्याया विरन त्यांपती
तळमळलीं घडपडलीं निशिदिनीं किती
परि भूवरि पाय कुणी देऊ ना दिला
काकांचे जेवि धवे झटल्या पिला
काडीचा आधारहि मानिला महा
झाडी परि फसवणूक निष्य दुस्साहा
मान उच कर पाहे कोंवळी कळी
धडगत लागेल तिची केंवि वादळीं
सिडकासनि दिधलें जें ठेकरु तुवां
टाकळास ज्याचा तू सोदुनी दुवा -
तरि त्याच्या नच नवळी अघु नेत्रिचे
वदन तुज मातृभूमि हें अखेरचें

॥ २ ॥

मरणाच्या दादेमधि चाललो जरी
मरणाच्या भीतिचा न देशादी उरीं
मरणाच्या लाईमधि आयु कटलें
मरणाचें काय तया पुजम-बाहुलें ?
प्रीप्ताचा दाद काय वाळल्या तृणा ?
राखेला जाळिल का अग्नि तो पुढा ?
परि तुझी म भेट मला व्हायची पुढें
का शक्यें हें तुटलें मात्र आतडें
मिळणार न आय शयन मे स्वदकिचें
वदन तुज मातृभूमि हें अखेरचें

॥ ३ ॥

यशवंत

१७ खिडकींतून

ये सखा ! हवें बैसुन
पदा या क्षणैक खिडकींतून
हीं दश्यें निरखुन
येधुनी स्व या खिडकींतून

नभाच्या भफाट फलझवर
 पार्धभू बहुरंगी सुंदर ।
 आलेख मनोहर मेघांचे जीवर
 छान सानसा भंरा तियेचा दिघला मज्जलागु
 पहा, सो नीट सरया निरसुन !

या नील नभोमंडळीं
 अस्फुट यक्षपुरी रेखिली
 घरनी सुफलागळी
 होलती वध पुढती भाळी
 स्वदेहें बाळ्यवर सावल्या—
 कराया वास्तव्यें पांढल्या,
 ऐक या सळसळती श्रावळ्या,
 अविरत त्यांची मर्मर ही का दुरदूर छद्दयांतली
 जशी मी कण्हतो ही आपली !

या चंपकशालेवरी
 हुळे वध ही कळिक सुंदरी
 ही सौरभ-सुख मंजिरी ;
 कशी वध हलते खाली वरी
 हर्दील्या कटु-मधुरा भावना
 करोनी मुग्ध जशा नर्तना
 दुखविती सतत माझ्या मना
 तशा जाळिती तिच्या जिवाला बहुधा काही तरी
 दिसेना चैन तिला अंतरां !

त्या दूर दिगंतांतरीं
 तरंगत भुरक्या ठिपक्यांपरी
 या अयांग नीलवरीं
 दिले का चंद्रकळीं दुरी ?

ते विहंगमांचे घरी
उदोनी जाती मलण्या जरी
जणु शिषार गातो मरी
मधिताच्या छाया वदल्या दिमरी मज स्वारी
ओढतें अन्तर ओढें दुरी !

या इथेंच मी पणुदुभी
पहार्तें हेंच सदा निरगुनी
अनिमीलित छोचनीं
सारें हेंच रचें अनुदिनीं
सहकर अर्धांमर्षि वसे,
तो शब्दांविण कळणसे
उपचाराभावीं रिते,
दीड वितीच्या ग्योलीमामी म्हणुन जगा विसरून
गुंगळी पदल मिळवीतुन ?
के. नारायण पत्रळे

स्वाध्याय

१२. गौरीशंकर आणि मानव. हिमालयाची, आल्प्स पर्वताची वर्णने ज्यांत आहेत अशीं प्रवासवर्णने वाचा !

गौरीशंकर व नंदादेवी यांची उच्च शिखरे चढून जाण्यासाठी आतांपर्यंत कोणी व कसे प्रयत्न केले, यांची वर्तमानपर्यावहून मिळविलेली माहिती शिक्षकांकडून मिळवा.

शिखरावर जाण्याचा प्रवाही इतका अग्राहास का करतो याचें कवीने दिलेलें कारण सांगा.

दोन पात्रांच्या मनःस्थितीचें वर्णन करण्याचें हें नाट्यगीत आहे. याचा एक नाट्यप्रवेश लिहा.

१४. ओढणी. मनुष्याचें देवपण म्हणजे काय ? शांतचित्त व एकुलती एक आशा यांना दुसऱ्या उपमा सुचवा -

१५ गुन्हेगार. या कवितेची आति प्रणयप्रभा (प्रचालनंद) ही आहे. पादाकुलकाच्या काही ओळी, नंतर 'चालनदाची एक ओळ व ध्रुवपद अशी या जातीची रचना असते

वाढगुन्हेगाराची स्थिति वर्णन करणारे यशवंत कवीचें खंडकाव्य 'बदिशाव्य' यातील निवडक उतारे पहा.

तुरुंगाचा शोध लावणारा मनुष्यच गुन्हेगार असें बैसास कां वाटतें ?

जग-चारा = जगाचा बारा पडणें हा वाक्यप्रयोग येथें चुकीचा असल्यास योग्य वाक्यप्रचार सांगा

7

१६ मातृभूमीस धंदन या कवितेतील मुलगा कशा परिस्थितीत शेवटचा प्रणाम करतो तें 'बदिशाव्य' काव्याच्या आधारेनं शिक्षकांकडून समजावून घ्या

ही कविता मातृभूमी-गीत नाही याचें कारण सांगा

कावळ्याचें पिल्ल, कोवळी कळी, आणि राख या शब्दांनीं कोणत्या कल्पना मांडल्या आहेत व त्याचा कवितेत कसा उपयोग केला आहे तें सांगा गुन्हेगाराचें तुरुंगाबाहेरील आयुष्य मरणाहून वाईट असतें असें कवी कां म्हणतो ?

१७. खिडकींतून. के ना काळे यांच्या 'सहसार-मजिरी' या संप्रदाहून इतर कविता वाचा मेघाना यक्षपुरी असें कवी का म्हणतो ?

भायरन कवीकृत एकातवासात कोंडलेल्या (Prisoner of Schillon) शिलीचा कैदी या कवितेचें रूपांतर वाचा

'निसर्गापासून मानव दूर गेल्यामुळे सुखदुःख निर्माण होतात, निसर्गाशी तादात्म्य पावण्यांत खरें सुख आहे' या कल्पनेच्या इंग्रजी कविता शिक्षकांकडून समजावून घ्या

ते शिंदेगमाधि वने
उद्योनी जाती मसण्या गेले
जणु शिंदार माझे वने
महिताप्या टापा पडल्या शिंदेती मज त्यांरी -
ओढले अन्तर ओढे दुरी !

या इथेंच मी पण्डुनो
पहायें हेंच सग निरशुनी
अनिमीलित ओघनी
सारणें हेंच सधें अनुदिनी
सदृश अर्धमाधि वने,
तो शान्ताधिग बळगणे
उपचाराभासी दिले,
दीड वितीप्या खोलीमाजी म्हणुन जगा विसरून
गुंतलों पहात सिद्धीतून !
के. नागयण फाळे

स्वाध्याय

१२. गौरीशंकर आणि मानव. हिमालयाची, आल्पा पर्वताची वर्णने
ज्यात आहून अशी प्रवासवर्णने याचा !

गौरीशंकर व नंदादेवी यांची अथ शिखरे चढून जाण्यासाठी आतापर्यंत
कोणी व कसे प्रयत्न केले, यांची वर्तमानपत्रांवरून मिळविलेली माहिती
शिक्षकांकरून मिळवा.

शिखरावर जाण्याचा प्रवासी इतका अशाहास को करतो याचे कवीने
दिलेले कारण सांगा.

दोन पात्रांच्या मन-स्थितीचे वर्णन करण्याचे हें नाट्यगीत आहे. याचा
एक नाट्यप्रवेश लिहा.

१४. ओढणी. मनुष्याचे देवपण म्हणजे काय ? शीतचित्त व एकलकी एक
आश्रय यांना दुसऱ्या उपमा खुचवा.

- १५ गुन्हेगार. या कवितेची जाति प्रणवप्रभा (प्रबालानंद) ही आहे पादाकुलमाच्या काही ओळी, नंतर बालानंदाची एक ओळ व ध्रुवपद अशी या जातीची रचना असते

बालगुन्हेगाराची स्थिति वर्णन करणारे यशवंत कवीचे खंडकाव्य 'बदिशाळा' यांतील निवडक उतारे पहा

तुलाचा शोध लावणारा मनुष्यच गुन्हेगार असे कैदास कां वाटते ?

जग-नारा = जगाचा बारा पडणें हा वाक्यप्रयोग येथे चुकीचा असल्यास योग्य वाक्यप्रचार सागा

- १६ मातृभूमीस घटन या कवितेतील मुक्ता कशा परिस्थितीत शेवटचा प्रणाम करतो ते 'बदिशाळा' काव्याच्या आधाराने शिक्षकाकडून सम जावून घ्या

ही कविता मातृभूमी-नीति नाही याचे कारण सागा

कावल्याचे पिन्ड, क्षेत्राचे कळी, आणि रास या शब्दांनी कोणत्या कल्पना मांडल्या आहेत व त्याचा कवितेत कसा उपयोग केला आहे ते सागा गुन्हेगाराचे तुलाबाहेरील आयुष्य मरणाकडून वाईट असतें असे कवी कां म्हणतो ?

- १७ खिडकीतून के ना काळे यांच्या 'सहकार-मजिरी' या सप्रधानून इतर कविता याचा मेपाना यक्षपुरी असे कवी कां म्हणतो ?

बायरन कवीकृत एकांतवासांत बोंडलेल्या (Prisoner of Schillon) शिल्लेचा कैदी या कवितेचे रूपांतर वाचा

'निसर्गापासून मानव दूर गेल्यामुळे सुखदुःख निर्माण होतात, निसर्गाशी तादात्म्य पावण्यात खरे सुख आहे' या कल्पनेच्या इंग्रजी कविता शिक्षकाकडून समजावून घ्या

३ सुनीत (रत्नावली)

इंग्रजीतील सॅनेट या काव्यप्रकारावरून हा प्रघर मराठीत आला या प्रघराचे मूळ सुरवात, इटाली देशांत तेराव्या शतकांत, एंटे व प्लुगर्क या जगद्विख्यात कवींनी केली त्याचे अनुकरण इंग्लंडांत होऊन, सोळाव्या शतकांत मिन्टन व शेक्सपियर यांनी हा काव्यप्रकार फारच लोकप्रिय केल्या आणि या कविवर्यांचे अनुकरण अर्वाचीन महाराष्ट्रीय कवींनी केले. केशवमुतांनी या काव्यप्रकारास, त्यातील ओळींच्या ठराविक संह्येवरून, चतुर्दशक असे नाव दिले पण पुढे ते मागे पडून, पुण्याच्या 'रविविरणमढळाने' दिलेले 'सुनीत' हेंच नांव आतां स्थिर होऊन रुढ झाले आहे.

इंग्रजीत, सॅनेटच्या चौदा ओळी असल्या असा एक सामान्य निर्वध आहे दुसरा निर्वध अर्थाचे आंदोलन एकामागून एक अशा दोन भावना, प्रसंग किंवा स्थानांतराची भावना, असे त्यांत आंदोलन असतें मिन्टन कवीच्या सॅनेटमध्ये दोन्ही भावना तुल्यबल असल्यामुळे भावनाचे आठ व सहा ओळी असे गट पडतात व आंदोलन भर समुद्रातील लाटांप्रमाणे भासतें शेक्सपियरच्या प्रकारांत पारा ओळींचा मोठा विचार व त्यास पुस्तीवजा जोडलेला दोन ओळींचा कलाटणी देणारा विचार असतो खडमळ किनाऱ्यावर फुगणाऱ्या लाटेप्रमाणे समारोप, एकदम खाली पडणाऱ्या घवघवत्याप्रमाणे शेवट, असा काहीसा हा प्रकार घडतो म्हणजे सुनीतात ओळींची १४ ही ठराविक संह्या, व अर्थाचे आंदोलन किंवा कलाटणी हे दोन निर्वध अवश्य झाले तिसरा निर्वध यमकाचा यमकें नादमाधुर्यामार्गी, व ओळींची माळ बाधण्यासाठीं उपयोगी पडतात

मराठी छंदोरचनेत शृंगार व जाति असे जे दोन भाग आहेत त्यापैकी बहुतेक जाति ठराविक चरणसंह्येच्या व लाव आंसुड ओळींच्या असून काही दोन ओळींच्याच आहेत अशा १४ ओळी घेऊन काही सुनीतें रवली गेली आहेत

विशिष्ट प्रकारचे काव्यशिल्प या रचने सयमक कविता असणें व त्या यमकाची पूर्वयोजित यमकमाला असणें इष्ट आहे पुढें दिलेल्या सुनीतांत अशा यमक मालेने चौदा ओळी कशा एकत्रीत होतात तें तुम्हाला कळेल सुनीत या शब्दाला

त्याच्या परभूतत्वावरून काही टीकाकारांकडून आरोप घेण्यात येतो, तो लक्षात घेऊन, ज्यात चौदा ओळीरूपी रत्ने ओवली आहेत अशी 'रत्नावली' असे या पद्यप्रकारास आपण नाव देऊ, व मिल्टनच्या आठ अधिक सहा या चरणप्रकाराला 'पद्य' सहा पायाचा भुगा बसलेले आठ पाकळ्यांचे कमळ, असे नाव देऊ व शेक्सपियरच्या १२ + २ या चरणप्रकाराला, तीन चतुष्पाद गाई बळगारा द्विपाद 'गोपाळ' असे म्हणू.

चांगले सुनीत (रत्नावली) पद्य किंवा गोपाल या प्रकाराचे असून पद्यात विचाराचे आंदोलन व गोपालात अखेरची समारोपाची कलाटणी असते. पद्याची यमक-रचना 'श्री लक्ष्मीदेवीस' व 'खडब्याच्या घाटांत' ह्या रत्नावल्या लक्षपूर्वक वाचल्यास तुम्हास कळेल १, ८, ९, १४ या ओळींत एकच प्राणयमक साधल्यामुळे, भुगा व कमळ यांची पूर्ण शरीरे एकाच जोडली जातात वदपदीच्या भिन्न यमकपद्धतीने विचाराचा शेवट आलासे वाटते व अखेरीस एकसूत्री पद्य-रत्नावली होते. त्याचप्रमाणे 'गोपालांत' द्वादशचरणी विचारामुळे द्विचरणी यमकयुग्म-काची कलाटणी असते 'गोपाल' रत्नावलीत यमकाच्या भिन्न पद्धती उपयो गित्या आहेत. कोणी यमक-युग्मकें वापतो, कोणी दुसरा तिसरा किंवा पहिला तिसरा चरण छुळवितो

वरील विवेनावरून रत्नावलीचे मुख्य निर्वेध तुमच्या लक्षांत आले असतील विचार गहन, भावना उदात्त व कल्पना रमणीय असल्याशिवाय 'रत्नावली' उन्कूट ठरत नाही.

१८. सुनीत सुनीत या काव्यप्रकरणाविषयी आतापर्यंत जे विवेचन केले त्याचच करीने केलेले काव्यमय आविष्कारण तुम्हाला यात दिसेल शार्दूलविक्रीडित वृत्ताच साडेतीन ओळ घेऊन हे सुनीत रचले आहे पहिल्या आठ ओळींत कविनानिर्मिती करी होते हे सांगितले असून शेवटच्या सहा ओळींत कवितेन योजिलेल्या शब्दांत उरर कमगिरी जरी दिमल्य तरी त्यातील गरी रहस्ये कवीची कवीत्याच माहीन असतात. कविता वाचून कवीची मन स्थिति अमुक प्रकरची अमायी अमा रसिकान केलेल्या तर पुष्कळां शुद्धीचा असतो, त्या शब्दांशब्दांतून शुंकलेल्या अदस्य धगा यस्त कवि मनांतल्या मनांत संपूर्ण विप्र उभे वस्तु जेव्हा ही कविना वाचणे ऐव्हा त्याच एकप्रात्यव ज्या मननस्थितेन ही कविता लिहिली असते, त्या मन-

स्मितीचा अनुभव येतो, असा विचार व्यक्त केला आहे. “मोत्यांवाचुनि शिंपलेच
बघतां नेत्रीं उभीं आसवें !” अशी ओळ लिहून जी विचाराची मुरळ किंवा कल-
टणी कवीने दिली आहे ती या मुनीताचें वैशिष्ट्य दाखविते. दोन्ही विचार बहुतेक
समनेल, गंभीर व चित्त ध्याकुळ करणारे आहेत. या मुनीत प्रचारास ‘पद्म’ असें
नाव दिलें आहे.

यांतील “आम्ही ताजमहाल भव्य रचितो हा शब्दसंपत्तिने । ज्याचें त्यांस
रहस्य राहुनि, जनां पारागिरी लाभें ” या दोन ओळीत कवितेच्या स्वरूपाचें
फेलेले दिग्दर्शन अतिशय मार्मिक आहे. शहाजहान बादशहानें आम्हाला जो ताज-
महाल बांधला तो केवळ जगाला आपली कल्पकता दाखविण्याकरितां नसून त्याला
आपल्या पत्नीबद्दल ज्या विशिष्ट भावना घाटत होत्या त्याचें निदर्शक म्हणून तो
त्यानें बांधला. ताजमहालाच्या कारागिरीच्या मार्गे शहाजहानच्या अनकरणातील
विच्छलता होती. जनमनें रंजविण्याचा हेतु त्यामार्गे नव्हता; आणि म्हणूनच कवि-
वर्य रवींद्रनाथ टागोर यांनीं ताजमहालावर लिहिलेल्या एका कवितेंत त्याला, ‘सुट्टीच्या
कपोलावरील एक अश्रुबिंदु’ अशी उपमा दिली आहे जी गोठ ताजमहालाची
सीच कवितारूपी ताजमहालाची उच दर्जाच्या कारागिरीमुळे कौतुकास्पद झालेली
एखादी कविता ताजमहालाप्रमाणेंच कवीच्या हृदयातील विच्छलतेतूनच पुष्कळां
निर्माण झालेली असणें शक्य आहे.

१९. श्री लक्ष्मीदेवीस हें मुनीत “पद्म” प्रचाराचा उत्कृष्ट व अद्वितीय
नमुना आहे. इंग्रजी कवि मिल्टन याच्या “मी आपला झालों तर” या मुनीता-
प्रमाणें या मुनीताची रचना पहिल्या आठ ओळींत एक विचार, दुसऱ्या सहा
ओळींत एक विचार अशी आहे

आतापर्यंत “सोनें रूपें आम्हा मृत्तिकेसमान” अशा तऱ्हेचे विचार मांडले
जात असत, त्यांची दुसरी बाजू कवीनें या कवितेंत मांडलेली आहे. संपत्तीचा
तिटकारा तुकारामासारखे संतकवि कां करितात याची कारणें तो स्पष्टीत नाही
माणसाचें चारित्र्य लक्ष्मी पुष्कळां मलीन करते, ती चवळ असल्यामुळे क्षणभरच
टिकते, मनुष्याला ती मोहाय करते, हें सर्व खरें; पण केवळ पैसा नसला
म्हणजे माणूस कितीहि गुणसंपन्न असला तरी त्याची जगात पारशी किंमत न
राहतां कशी दुरवस्था होते हें कवीस अनुभवावहन पडलें आहे संपत्तीचे जसे

अनिष्ट परिणाम होतात तसे इष्टहि होतात. संपत्ति जवळ असली तर लोकोपयोगी अशी प्रचंड कायें करिता येतात, अशक्य गोष्टी शक्य कोटीत आणता येतात, अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे संपत्ति ही माणसाच्या उन्नतीला केव्हाहि सहाय्य-कच होते, अशा तऱ्हेचा विचार कवीने यात मांडला आहे.

२०. गोपाळ कृष्ण गोखले पहिल्या भागातील 'आगरकर' हे व्यक्तिचित्र व प्रस्तुतचे सुनीत ही ताडून पाहण्यासारखी आहेत या कवितेंतील पहिल्या चार ओळी गोखलाची शांत द्वाखरी मूर्ति, त्याच्या दोळ्यातील बुद्धीची चमक, त्याच्या मनाची सहनशीलता, हृदयाचे औदार्य आणि त्याची मोहक भाषाशैली यांची चिने दोळ्यांपुढे उभी करितात 'आगरकर' ही कविता वाचकाच्या विवेकबुद्धीस जागृत करते, तर ही कविता मनोभावनांना हलवून सोडते. विरोधकाना न जुमानता आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत देशासाठी देह दिजवणाऱ्या धीरोदात भशा या कार्यकर्त्याच्या अत्य दर्शनाने कवीच्या अंतःकरणात भावनाचा जी कलौळ उत्पन्न झाला, त्यातून ही कविता निर्माण झाली आहे त्यांत करणरसाऐवजी भक्तिरसाचा परिपोष झाला आहे.

चार ओळीत चित्र, नंतर विचार, पुन्हा चित्र अशा तऱ्हेची या सुनीताची मांडणी झाली आहे त्याचा शेवट भक्तिभावाने केलेल्या नमस्कारांत होतो, त्यामुळे विचाराची एकदम कलाटणी हें जें सुनीताचे वैशिष्ट्य तें यात आढळत नाही हा यातील एक दोष आहे, तो दगळल्यास गभीर विचार प्रचंड करणारे असे हें एक उत्कृष्ट भावगीत आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही.

२१ स्मरण या सुनीताचे कर्ते श्री माडखोलकर हे व्यासंगी व कुशल टीकाकार म्हणून विशेष प्रसिद्ध आहेत मराठी साहित्याप्रमाणे आंग्ल साहित्याचाहि याचा अभ्यास दाढ्या आहे. गद्यलेखनाच्या मानाने याचे पद्यलेखन जरी अगदीच अल्प असले तरी तें गुणसंपन्न आहे. स्वतःच्या कवितेविषयी एका सुनीतात ते लिहितात,

“जे जे माज मनांत दाटलि परी ज्याना न वाचा फुटे
एकातातहि, तेच ओतित पुढें काव्यात मी आपल्या ”

प्रस्तुत सुनीत एक लहानगो विलापिसाच आहे यांत तात्त्विक विवेचनाच्या पदात न पडता कवीने मित्रवियोगामुळे झालेली मनाची स्थितीच फक्त वर्णन केली आहे. श्री माडखोलकर यांनी आपल्या “विलापिन्” या टीकाप्रभांत

आयुष्यांत क्वचित् अशा एकाद्या व्यक्तीशीं आपल्या संबंध येतो की, तिच्या अल्प-काल पडलेल्या सहवासाचेहि आपल्या जीवितावर उदात्त, रम्य संस्कार होतात आणि त्या व्यक्तीचा वियोग होऊन गेल्यावर, तिच्या सहवासाचें स्मरण हें आपल्यास स्फूर्तीचें निरंतर निधान होतें. " असे जे विचार व्यक्त केले आहेत ते या मुनीताला तंतोतंत लागू पडतात.

या मुनीतारी कवि गिरीश यांचे " मैत्रीचें सिंहावलोकन " व कवी माधव ज्युलियन् यांचे " मैत्रीची स्मृति, " हीं मुनीतें ताहून पाहण्यासारखी आहेत.

किंचित् काळ दूर गेलेले मित्र, दूषितप्रहामुळें दुरावलेले मित्र आणि चिरविरहांत पडलेला मित्र, याविषयीच्या भावना, माढखोलकर, गिरीश, व माधव ज्युलियन् यांच्या या तीन मुनीतांत आढळतील.

माढखोलकर यांनीं या मुनीताची सुरवात कशी अमानक वेळी आहे ती पहा. अशाच तऱ्हेची सुरवात " आतां मी कविता लिहीन मधुनी " या ओळीनें " निवेदन " या मुनीतांत त्यांनीं केलेली आहे. एके क्षणें अशी सुरवात करण्याचें बरे कवीत फार होतें.

या मुनीताच्या शेवटच्या ओळीच्या आरंभावर माधव ज्युलियन्च्या रचनापद्धतीची छाया पडलेली दिसेल. हें मुनीत ' गेपाल ' या प्रकारांत मोडतें. यमकें असून विशिष्ट रचनेचें बंधन पाळलें नाहीं. शेवटची कल्पणी तोत्र नाहीं पण दोघांनीं केलेले वेत डांसवून जाऊन जीवनांत एकलेपणा आला ही कल्पना शेवटच्या ' धनू हें चित्त तुला स्मरून सहसा शोकें जळूं लागलें ' या ओळीनें जास्त दुःखद व भीषण वाटूं लागते.

२२. शुक्रतारा. मुनीतातील उदात्त विचार, गंभीर संघ प्रवाद व विशाल रमणीय कल्पना हे विशेष मुद्द्यांला या मुनीतांत आढळतील. पृथ्वीपेशां कमी अंतरावरून सूर्याभोंवतीं प्रदक्षिणा घालणारा शुक्र कधीं सायंकाळीं तर कधीं पहाटेस उगवतो. त्यावेळीं तो इतका तेजस्वी व रमणीय दिसतो कीं त्याकडेच मन वेधतें. दिवसाचे थम सपन्न घरीं विभ्रांतीस परत जाणाऱ्या जिवाला सायंकाळीं तो प्रेमाचें प्रतीक भासावा किंवा शांतीचा दूत वाटावा हें किती स्वाभाविक आहे ! रात्री शांत झोंप लागून पहाटे जागा झालेले मनुष्य शुक्र पाहील तर त्यास काय वाटेल ? मन ताजेंतवानें व उल्हासित झालें आहे, शीतल मंद वारे सुटले आहेत,

समोवतीं शात असा आधार पडला आहे आणि पूर्वेकडे तेजस्वी तारा चमकत आहे असें पाहिल्यावर कवीच्या मनांत उदात्त व शांत असेच विचार येतात. आणि हाच तारा पूर्वी सोळांता मार्गदर्शक झाला असावा अशी कवी कल्पना करतो आणि मग त्याला असें वाटतें की, आधुनिक जगाच्या कोलाहलात हाच तारा पुन्हां ध्येयाचा मार्ग दाखवील

२३. कवितेचा जन्म. या सुनीतांत कविता कशी जन्माला येते, हें सांगण्याचा कवीनें प्रयत्न केला आहे. प्रतिभावान् लेखकाचे स्फूर्तीनें उत्पन्न झालेले पश्यम भावनात्मक विचार, म्हणजे काव्य, अशी काव्याची मुदमुदीत व्याख्या लक्षांत ठेवून हें सुनीत वाचा म्हणजे कवितेच्या जन्माची कवीनें केलेली मीमांसा तुम्हाला स्वप्न पडेल

२४. तीन कला भवानीशकर पंडितांच्या ह्या कवितेंत नवलकाव्यातील कल्पनाचातुर्य, चित्रांतील रेखीवपणा व शब्दांची माधुरी हे तिन्ही गूण एकत्र झाल्यामुळे दोवट्या दोन ओळींत त्यानीं ईश्वरास टाकलेल्या प्रार्थनें उत्तर स्वतःच्या कवितेच्या रूपानेंच दिलें आहे.

पहिल्या सहा ओळींत जी भव्य कल्पना उभारली आहे ती मिल्टनच्या कवितेचा भास उत्पन्न करिते. चित्र, काव्य आणि गायन या कला खरीत पदोपदी भाडवतात. मानवाच्या श्रुतींत कधीं त्याचा अभाव असतो तर त्या कधीं कधीं एकएकत्या भाडवतात. त्याचा परमोच संगम एकाच धेळी आणि एकाच ठिकाणीं भाटलेल तर किती उत्तम गोंठ होईल असें कवीस वाटतें.

२५. खडाळ्या घाटांत या सुनीतांत (पद्म) रचना व्यवस्थित व यमकांची बांधणी विशिष्ट प्रकारची आहे. पहिल्या आठ ओळींत आगगाडींतून जाताना घाटात दिसणारे दृश्य वर्णन करून, गाडी चालविणाऱ्या कूपबहरला नित्य परिचयामुळे यांत काही नवीन वाटत नसले तरी मात्सा आशावादी मनाला खरीचें कौतुक वाटतें असें कवी सांगतो. पहिल्या आठ ओळींतील यमकें गिरिशाच्या "कवितेचा जन्म" यातील यमकाप्रमाणें आहेत, य पुडील नी, ती, तो, ना, नी, ना, अशी आहेत यमकांचे एकत्र विशिष्ट बंधन कुणीहि सरास पाळलें नाहीं असें तुम्हास या सुनीतावरून दिसून येईल

"कायराय" व "रयपाय" हे दोन शब्द कवीस इमजी ह्म शब्दांमधील मुराम वापरले आहेत.

राडाच्या घाटाच्या दगलाने पुन्हाच्या स्फूर्ति होते त्याची वनथ्री, त्याच्यातील योगदे, वाकडी वारही बळगें, टंच पोहोचल्यावर पायाखालचा हिरवागार दिमणारा भूप्रदेश याची वणनें कवितातून व कादंबऱ्यांतून केलेलीं तुम्हीं घाचलीं असतील

२६ घाटांतल्या खुणा पूर्वी पृष्ठाहून मुंबईस जाताना लोणावळ्यास घाट इजिन लावीत व रिद्धमिंग स्टेशनवर गाडी बऱ्या दिशेनें चालू लागे त्या काळीं स्थान मुलांना 'बालू, येगे ! आपण चाललो परत' असें म्हणून रडवण्याचा मोठ्या माणसाचा प्रघातच असे त्या वेळीं एका धाजूला खोल दरीच्या पलीकडे नागपणी (ब्लूक्स नोज-ड्यूक ऑफ केल्टिडनचे नाऊ) उंच धारेदार दिसे दुसऱ्या धाजूला खोपवलाचें सपाट खोरे दिसे रिद्धमिंग स्टेशनावर इजिन या टोंकाचें त्या टोंकाला जोडीपर्यंतच्या घेयात स्नेह दतून सृष्टिसौंदर्य पहात असत हवीं विनैच्या गाडीचा वेग वाढल्यामुळे व नवीन सरळ रस्ता केल्यामुळे ती संधि प्रवाशास मिळत नाही पावसाळ्यांत भर पावसांत मुदाम मित्रमंडळीबरोबर खडाळ्याच्या घाटात जाऊन तेथील वनथ्री पाहण्याचा कवीचा प्रघात या कवितेंत न कळत वषड झाला आहे 'खंडाळ्याच्या घाटांत' या कवितेंतील कवी भागगाडीतून प्रवास करीत आहे आणि प्रस्तुत कवितेच्या लेखक पावसापावला गमिक दिसणारे हृदय डोळेभरून पहात आहे, त्याच्या सूक्ष्म नजरेतून रानझाडे छपत नाहीत, क्षणत होणारे पेरवदल त्याच्या भावनातरल मनावर परिणाम करीत आहेत असें तुम्हाला दिसेल एवढेंच नाही तर त्याच्या विचारप्रवण मनाला, त्याच्या सौख्यवादी मनाला, आपचें सुख महत्त्वाचें आहे हा तात्त्विक विचारहि सुचतो शेवटच्या दोन ओळी विशेष महत्त्वाच्या आहेत श्रयेक्षाच्या आयुष्यातील महत्त्वाच प्रसंग, किंवा सुखदुःखांच्या घटना ज्या विशिष्ट स्थळीं घडल्या असतील त्या स्थळांना आठवणीत विशेष स्थान मिळतें पूर्वीचें आयुष्य विस्मरणाच्या अधारांत गुढालें असतां एवढ्याच मोनक्या स्थळ्यवर झगवणीत प्रकाश पडलेला असतो पुढां असा प्रसंग येवो न येवो, आजच सुहृद् व प्रिय माणसें पुन्हां भेगेन न भेटोन, पण ह्या घाटाच्या खुणा पुन्हा जेव्हां जेव्हां दिसतील तेव्हां तेव्हां या सौख्याची आठवण ताजी होईल ही सर्वांना पटणारी गोष्ट असल्यामुळे कविता सर्व जनसमूहास आपलीशी वाटते

या कवितेंतील " होई अशुक काळ विस्मृतिमर्घ, नाही 'उद्या' माहित " ही ओळ उमर खव्यामच्या श्यायांपैकी 'मृत होय काळ ती उद्यां अजून अजात'

ही ओळ वाचल्यामुळे मनांत गुप्त राहिलेल्या विचाराचा पडसाद आहे. माधव ज्यूलियन् यांनी नंतर उमर खय्यामच्या कव्यांची भाषांतरे केली. कवींच्या मनावर वाचनाचा कसा न कळत परिणाम होतो हे तुम्हाला या कवितेवरून कळेल.

एकच दृश्य पाहून भिन्न मनोवृत्तीच्या व परिस्थितीतल्या कवींच्या काव्यात किती फरक पडतो ते तुम्हाला समजून येईल.

१८ सुनीत

होवो स्वरां हळूच कोडुनि तरी, हत्तार कंपावुला
देते जागृति भावनेप्रति, जशी मदांनिल सिन्धुला.
तेणें उद्भवती विचार, जलभीष्टें तरंगावली,
तसैं सुंदर मौक्तिकेंच जणुं तीं ज्याच्यांत सामावलीं.
कांहीं आपण खोल ज्या दडविल्या नाना रहस्यावृत्ती
सैवालापरि ज्वांवीर सदादर्या दुःखासुखांम्य स्रुती
त्यांचे ते अवरोप छारति तदा कांदास हादांसवें
मौल्यांवांजुनि शिंपलेच बघतां नेत्रीं उभीं भांसवें !
वाणीला दुबळीच निर्मिळी जयें सो घन्य वाटे मळा
वाणी व्यक्त जरी करील हृदयें, व्यापार आटोपळा !
आम्ही ताजमहाल भन्य शक्तिं हा शब्दसंपत्तिनें
ज्याचें त्यास रहस्य राहुनि, जना कातागिती लाभणें.
हातीं घेउनि तोच संतु अपुन्या अर्थावरी गुंगतीं.
तत्पूर्णत्व निजावरीं उमडुनी ओळी पुन्हां वाचतीं.

यशवंत

१९ श्री लक्ष्मीदेवीस

ज्याची खोल तळांत जाउनि मुखें पक्षांत विस्तारलों
मानेला विळखा सदैव बसलें शैवाल घाल्निनां
ज्याची मान जळीं क्षणोक्षणि पडे वायूंत सोल्लनियां,
सूर्याच्या किरणांसवें सरतसे ज्याचें जिणें सोकडें,
आहे हा इतिहास या परि जरी देवी मुला आवडे—

त्या पद्मावरती सदा विलसणें, त्याच्या गुणीं गुंगणें
 माळिन्यासह सेवणें क्षणिकता, पापांतडी रंगणें,
 साधूंनीं तुज मृत्तिकाच गणुनी यासाठीं धिक्कारिली.
 धिक्कारोत मुमुक्षु; मी परि तुझी पूजा न अडेरली
 आणि निर्धनता नरास पशुता या मोळ मातीपरी
 ढोळ्यांना दिसतें मतीस पडतें सामर्थ्य लक्ष्मी तुझें
 सद्भावें मग कोण सांग तुजला पूजावयातें जुने ?
 त्वत्साक्षें सरिता बरी परतवूं, गाढें गिरी सागरीं
 सिंधूला घुसवूं, मुदीत मिळवूं दुष्प्राप्य रत्नावली.

यशवंत

२० गोपाळ कृष्ण गोखले

(मुनीत)

धीरोदात तुझी अजून हंसरी मूर्ति पुढें खेळते
 तें बुद्धिप्रभ लोचनांतिल दिसे औदार्य आकर्षक
 ती गंभीर सद्विष्णुता, वदनिची शान्ती मनोदर्शक
 तो मंजुष्वनि वाक्प्रवाह, पुढती सारें उभें राहतें !
 त्वन्मानव्य अगाध ! निम्न रमलें देशैकभावे मन
 राष्ट्रांच्या प्रगतींत पाठल पुढें केव्हां पडे हिंदवी
 या चिंतेंत जवून, दूर करण्या दुःखें तशीं यादवी
 सोशी घाय अघोर पेरगिबरी, थापास लेप्रःक्या
 होतें व्याकुळ चित्त ! बांधव तुझ्या दारीं तदा पानळे
 अग्रुनीं हंसरें कळेवर तुझें तें न्हाणुनी वंदिती
 कायांमात्रि तुझ्या अलौकिक अग्ने देवत्व ते पाहनी
 तें हन्मंदिरि सांख्यून, सुमनीं त्यांनीं मुळा पूजिलें
 दृश्यादृश्यकणांत हें प्रगतिचें चैतन्य आलोकितों
 अन् मी भारतसेवक, तुज मनोभावे नमस्कारितों

गिरीदा

२१ स्मरण

हा घेऊन निरोप मी परतलों जाया घरातें पुन्हा,
 माझे खाडनि ओढ चित्त शरी का मागेच रेंगाळ्यें ?
 रयाचीं लादिक भाषणें, प्रिय छरी प्राणाहुनी सगती
 याचा छोभ सुटे न, सपुनि छरी गेली सुखाची निशा
 काव्याच्या परितोळनात अथवा गप्पात काहीं छरी
 एकभायुनि एक ते न कळता गेले निघूनी क्षण,
 साराची मधुर चुती पसरली विधावरी जेधवां
 रात्रीचें भयद स्वरूपहि गमे गभीर-शांतिप्रद,
 तेव्हा वैमुनि झेललों बहुपरी रस्त्यात कट्यावरी
 गोष्टी आणि अनेक उज्ज्वल मनोराज्येहि केलीं उभीं,
 तें सांतेहि मनात येउन पुन्हा मातें असें पाटळें
 कीं, स्वप्न न अशक्य कोटितिल हीं, होतील आतां खरीं !
 सों होव्यापुढतीं चरित्र अगुलें राही उभें मागलें
 मज्जें हें चित्त तुला स्मरून सदसा शोकें जळू लागलें

ग. ज्य माडखोलकर

२२ शुक्रतारा

मी जेव्हा तुज पाहतों तळपतां सूर्यास्त झाल्यावर,
 उलकठा हृदयात दाटुनि मला येव्हा असें धाटलें
 आली घेउन रत्नश्रीप गगनीं कलास शोभावया
 कालाची भगिनी, प्रमा मधुर ही त्याचीच का फाकली ?
 किंवा व्यालुनि हृदिरा प्रगटली तें दिव्य हेमावुज
 या गभीर, अयाग सिंधुवस्ती शून्याचिया शोमतें,
 कीं हे कष्ट करून विश्व शिणलें त्याला निशा घावया
 येते शांति, सदैव दूतच त्रिचा तू काय अग्रेसर ?
 तू प्रातःसमयीं पल्लु दिससी पूर्वेकडे जेधवा

आले लावुनि दृष्टि ज्यावर मुनी खिस्तास शोधीत ते-
 ज्याच्यामागुनि,—तोच काय अमसी तेजाळ तूं तारक ?
 द्वेपात्री मडवून विश्व जळवें—हें भोगितें यातना,
 तो श्रेयस्कर मार्ग दाखिशील का तूं आज त्याला पुन्हां ?
 ग. ज्यं. माडखोलकर

२३ कवितेचा जन्म

रस्यें सुंदर हीं अनंत दिसती, चाटे धरूं कोणचीं
 अंतर्लोकन पाहती टम्मक; व्यामोहते भावना
 कांहीं अस्पृष्ट धावतो हुतगती आकाशिच्या कल्पना
 ये आंतून उचेंदवून, घरतां जाती किती हातचीं !
 कांहीं रंग सुरेख इंद्रधनुचें वा पावुची पालवी
 सूर्याचे कर चंड वा शशिकला केव्हां सुधावर्षिणी
 केव्हां कोमल भाव, नाजूक मनं प्रेमांतराकर्षिणी
 केव्हां भेसुर रदता, कुणितरी ऐसं जिवा हालवी
 गाई अस्पृष्ट गीत मंजुळ कुणी सों आंत वीणेतवें,
 कोणी कुंचलिनें चितारित वसे रंगामध्ये अंधार
 फेसावून खळाल गर्जुनि हद्दीं हेलावतो सागर
 चित्तीं गोंधळ होउनि क्षण मला ना हालवे धोडवे !
 देवी, एकवटून वृत्ति विरली लागे समाधि जरा
 होतां दृष्टि सुधामयी तज, वदे सानंद कांहीं गिरा.
 गिरीदा

२४ तीन कला

मग्याकार समोर ठेउन उभे अस्तोदयांचे फळे
 रस्तींचे भरपूर छंव कृता तूं घेमी कशीं कुंचले
 मेघांचे मग स्वच्छ जाड पडदे त्याच्याशीं टोकुनी
 चित्रें रम्य चितारिली अनुदिनी; जीं विवरी लोचनीं

काव्यसूक्तिं सुद्धया हृदीं सद्गज ह्यो वीं पाहतां पाहता
 उद्रेकीं रचिती अनत कविता तू भावनालकृता
 आकाशावर ठेविती लिहुनि त्या नक्षत्रमालामिपें
 पर्णी आणि शिराक्षरीं, गमतिळा तें ज्ञात व्हावें कसें ?
 धीणा मजुळ वायुची तदुपरी तू छेडिसां कौशलें
 गासी गोद गळ्यावर स्वकविता आलाप घेसी खुले
 वीचींचा कळनाद—तोच धुमता आवाज भासे तुझा
 नेई चित्त हरून तो, न ससली कणांस छापे मजा
 ईशा ! चित्रणकान्यगदान असती सीन्ही कळा त्यामुला
 त्याची मानवसभवीं कथितरी होईल का एका ?
 भवानीशकर पंडित

२५ खंडाळाघाटांत

नेली पाप्परथा ! इथून हरनी मंदेइ तू सवर
 घाटातील उदात्त दृश्य परि ने चित्ताप्रती मागुती,
 व्यागूळा तुटके कडे, नगशिरे रथीपुढें टाकती
 झाले धूसर माण्युक्त सगळे ज्याचे महाकदर !
 शोभे दाट अफाट पाच हिरवी झाडी उवारावर
 काळ भिन्न कपार ज्यातुन झरे घेती उरुघा खालती,
 होवोनी परिवर्तनें वर खुले सद्गम दीघाकृती
 स्वमूर्त जोडित इद-घाप, नमवी साश्रये माझे शिर
 निव्याचा रथचालका ! गुज दिला हा मार्ग सयोजुनी
 कांहीही तुज यामुळें न नक्का दृष्टें अशीं भाविती
 निव्याचा सहवास अथ करितो सौंदर्य-रथीप्रती—
 होतें जीवन मानवी म्हणुनिया कटाळवाणें जनां—
 अथापी परि रोविलें न जगतें नैराश्य माझ्या मनीं
 सारी फौज-पूर्ण सृष्टि म्हणुनी पाही मनोभावना !

के नारायण काळे

२६ घाटांतल्या खुणा

लोंढा खालुनि ये वरी भरुनि छों जाई घुस्पांनं दरी,
 जाई नागफणी घुडून तंव हा लागे दिसाया तळ,
 घेती शेष घळोंतुनी खळखळ पेसाळले ओहळ,
 झाडी धुंगट घे, परंतु गवती नाचे हरिसुंदरी.
 पानाआड खुले कचोरकळगी, जामे चवेणी पुळे,
 छाखों सूर्यपुळें इधें चिमुकटी, हे किमिंजी तेरडे,
 हासे दोंगरमाग ऊन हंसरे गळीव जेव्हां पडे,
 ओळें रान धधुन शांतिलहरी स्वांती सुजाची उडे
 तों येई हिरिरी मवीन करतो छटेप्रमाणें धुकें
 पेशा दोन घुस्पांनं अंतर पडे तें आमुचें जीवन
 होई अंधुक 'काल' विस्मृतिमधें, नाहीं 'उद्यो' माहित,
 देई चंचळ 'आज' पुण्य सुख हें—होईल का हें फुकें !
 आला योग कसा अकल्पित असा येवो न येवो पुन्हा,
 सौल्याची स्मृति डेवितील परि त्या घाटांतल्या या खुणा.

माधव ज्यूलियन्

स्वाध्याय

१८. मुनीत. या मुनीतान यमघांची युगमके आहेत. त्यामुळे यमघांच्या विशिष्ट आवर्तनानुळे होणारी बांधणी दृष्टीस किंवा कानांना दिसत नाही. कल्पना व विचार दोन्ही उदात्त प्रस्तरांची आहेत.

'बागल्या मुनीतान ताजमहालप्रमाणें कारागिरी अमठे' हें मुनीताच्या लक्षणावस्न स्पष्ट करा.

ममुद, छाटा, दिपळे व तारे हे दृष्टांत ज्या विचारांस उद्देशल आहेत ते विचार तुमच्या भावेन मांडा.

स्वाध्याय, व्यापार, या शब्दांचे अर्थ या.

१९. श्री लक्ष्मीदेवीस. या पद्ममुनीताचीं यमकें पहा.

१, ८, ९, १४ ओळी लीं हें यमक, दोन्ही विभागांचे आद्यत जोडतें

२-३, ४-५. ६-७ हीं युग्मकें आहेत

१०-१३, ११-१२ हीं युग्मकें आहेत

एकाद्या इमारतीला कमी जास्त उंचीचीं शिखरें असावीत आणि लावून ती इमारत सुंदर वाटावी तसाच हा प्रकार आहे की नाही ? यमगाची ही रचना लक्षात ठेवा आणि यमकें कशी जुळतात तें ऐका. बहुतेक कवी इतकी भानगड करीत नाहींत तर ते 'गोपाल' प्रकाराचीं मुनीतें रचतात.

लक्ष्मीची कोणती अभिरुची साधूता आवडत नाहीं तें सागून कमलाच्या जीवनाचें वर्णन करा

२०. गोपाळ कृष्ण गोखले यादवी, ऐरण, हनुमदिर, भारतसेवक या हाव्याचे अर्थ व चरित्रांतील सुदर्भ घडक्यात सागून कवितेंतील कल्पना स्पष्ट करा चित्र उभें करणारे शब्द निघडून काढा या मुनीताची नाव्यछटा तयार करा

कवि भोजन्या पण अर्घ्यपूर्ण शब्दात एकदाच किंवा स्वतः शीं बोलतो आहे अशी कल्पना करा

गोखल्याच्या कामगिरीची माहिती घा

गोखले याचें चरित्र १९१४ मासिक मनोरंजन वसत अरु, व टिळक-चरित्रें—न. वि. केळकर, आळतेकर, या ग्रंथाचा उपयोग करा

२१ स्मरण. विलापिका-शोरुगीत म्हणजे काय ? (भाग पहिला पान ५८ वरील विवेचन व कविता पहा)

२२. शुक्रतारा कवितेंतील कल्पना स्वतःच्या शब्दात सांगा
क्षिप्त व मुनी याचा दृष्टात येथें वसा लागू पडतो तें पहा
या पद्मप्रकारातील यमरचना लिहून काढा

२३ कवितेचा जन्म 'नामापासूनच क्रियापदरूप बनविणें हा गिरीशाचा विशेष दिसतो' या टीकेच्या समर्थनासाठी काही क्रियापदे सांगा

या मुनीतातील यमकाची विशिष्टरचना आहे ती अस्याक्षरें लिहून काढा.
पहिलें व चवथें याचें एक यमक, दुसरें व तिसरें चरणांचें एक यमक

असून (१-२-२-१, ३-४-४-३, ५-६-६-५, ७-७) अशी दमकवाधणी आहे १३ व १४ ओळींचे स्वतंत्र युग्मक आहे

२४ तीन कला गिराभरी-पानांच्या गिराच्या अक्षरात

“आकाशातील चिनें, वायु व सागर यांचे गान, तारे व पाने या अक्षरांनी लिहिलेले गूढ काव्य, हा ईश्वराच्या कला” हा कवीचा भावार्थ स्वतःच्या शब्दान सांगू

२५ खडाळा घाटात ‘अनिपरिचय खोण मान रहात नाही,’ या अर्थाच्या दुसऱ्या म्हणी देऊन या कवितेतील कल्पना स्पष्ट करा

आशा व निराशा याचे मनावर काय परिणाम घडतात असे कवीला वाटते ? इद्रधनुष्यासंबंधी इतर कवींनी केलेल्या कल्पना सांगा

२६ घाटातल्या खुणा नागफणो ‘धूम्रस नोज’ हे प्रसिद्ध शिखर हिरिरी-लढाईचा आवेष्ट कचोर-मुद्गरपट पानातून वर जावळ रंगाची फुले असलेली धनस्पति कलगी-फुलछडी चवैशी-रानकेळ या कवितेतील प्रत्येक शब्द कसे रेखीव चित्र दाखवितो ते पहा घुंगर, घळ, गाळीव या शब्दाची जखरी काय आहे ते सांग इतर कवींनी केलेल्या जीविताच्या व्याख्या ताडून पहा

४ व्यंग काव्य

विनोदी काव्यांत अनेक प्रकार आहेत त्यातील एक, ज्याला पॅरडी अशी संज्ञा आहे, तो होय या प्रकाराचे स्वरूप लक्षात घेता, त्याला व्यंग काव्य हा प्रतिशब्द अधिक युक्त ठरेल

व्यंग काव्यात मूळ कृतीविषयी आदरभाव असूनहि, त्यातील विशिष्ट भाषा शैलीचा, विचाराच्या स्वरूपाचा आस्वादून अभ्यास करून, तेच विचार, तीच भाषा दुसऱ्या आधुनिक तुलनेने छुद्र बाटणाच्या विषयांच्या वर्णनांत किंवा विवेचनांत टळकपणे वापरली, किंवा तोच कवी लिहितो आहे, असा भाग उत्पन्न केल्या, तर ते व्यंग काव्य होईल

एव्या व्यंग काव्यानें जातिवत कवीच्याहि मनाला शुद्धगुदल्या झाल्या पाहिजेत. मूळ काव्यकृती जितरी उच्च दर्जाची व लोकप्रिय, तितकें त्यावर व्यंग काव्य करणे कठीण व म्हणूनच जास्त कौशल्याचें समजलें जातें

चित्रकलेंत व्यंग चित्रें म्हणून जो प्रचार आहे, त्याचें व व्यंग काव्याचें अत्यंत साम्य आहे. व्यक्तीची कुचाळरी करणारी, अधम धृष्टीचें प्रदर्शन करणारी काव्यें व चित्रें बगळलीं, तर ओळख पटविणारी चित्रें काढून जशी पाश्चात्य नियत-कालिकात प्रसिद्ध पुरुषांची व्यंगचित्रें रेखाटलीं जातात, तशीच हीं काव्यमय चित्रें रेखाटलेलीं असतात. नभात विहार करणाऱ्या चंद्राचें गूढ पल्लवात पडलेलें तर-लित प्रतिबिंब विकृत प्रतिवृत्ति असतें, तर अर्धगोल फुगीर किंवा सखल आरशात दिसणारा चेहरा ओळखीचा दिसूनहि विनोदविषय होतो व स्वतः पाहणाराचेंहि हसून हसून पोट दुख लागतें. व्यंगकाव्य किंवा व्यंगचित्र याचेंहि तसेंच आहे.

२७. बल्लवदूत. कालिदासाचें 'मेघदूत' हें काव्य पुढें ठेवून ना ग लिमये यांनी लिहिलेल्या 'बल्लवदूत' या व्यंगकाव्यातून हा उतरा घेतला आहे. कालिदासाच्या काव्यातील नायक जो यक्ष, तो मेघाला आपला दूत बनवून अलकावतीला आपल्या पत्नीकडे पाठवितो, तर या काव्यातील नायक पुण्याच्या शेतकी कॉलेजातील विद्यार्थी असून, तो कॉलेजच्या भोवनगृहातील बडवाला मुखईस आपल्या पत्नीकडे पाठवितो. अलकावतीस पोंचेपर्यंत वाढत दगाल काय दिसेल, कोण कोण भेटेल याचें वर्णन यक्ष करतो, तर हा विद्यार्थी बडवाला कॉलेजपासून मुखईतील भावेवाडीपर्यंत (या वाडींत त्याची पत्नी रहात असते) काय दिसेल व कोण कोण भेटेल याच वर्णन करतो. परिचिन प्रसंगातील धुदतेमुखें दुसरें काव्य विनोद निर्माण करणारें झालें आहे. विनोद निर्माण करणें हाच कवीचा हेतु असल्यामुळे, मूळ कृतीचें व्यंगानुकरण त्यानें मोठ्या खुशीनें केलें आहे. खालील ओळी वाचा म्हणजे या खुशीची तुम्हाला कल्पना येईल.

(कालिदास) झालें तेवीं मुख बहुत फिकें पक पणासमान

हतातोनी बल्यहि गळू लागलें मूल्यवान

(लिमये) हतातोनी हल्ल हल्ल गळू लागलें रिस्त्रोंच

(कालिदास) माझ्या दु खें बहत छरते चक्रवाकीसमान

- छागेनीया हिमकण घनी पद्मिनी होय जेवी
वारंवार स्मरुनि मज ती जाहली म्लान तेवी
(लिमये) माझ्या दुःखें बहुत झिजते जेवि कीं शीसपेन
शोकें याके स्वरित गळले पापडाच्या समान
(कालिदास) किंवा अंघीं मलिन वसनीं, रम्य वीणा धरोनी
गाया लागे मजविपर्यंची गोढ गीतें रचोनी
(लिमये) वा जात्याचा मलिन वसनीं घटं खुंटा घरोनी
गातांना ती मजविपर्यंच्या रम्य धोव्या रचोनी.
(कालिदास) काढो ऐसा दिन परि तिला यामिनी जात नाही.
छोळे भूमीवरि, तिज नसे नीजही तेंवि पाही
(लिमये) काढी ऐसा दिन परि तिला यामिनी जात नाही
छोळे भूमीवरि, तिज नसे नीजही ढेंकणाहीं.
(कालिदास) गेलासे तो झुलनि फिरिहें तूंहि गेलीस तेवीं
... ..
(लिमये) बाई दंतव्रशसम क्षयाया दुष्टा नाथ लागे
जर्दाळूच्यासम मुरक्या गालि त्याच्या वियोगें

कुणाहि व्यक्तीच्या भावना यत्किंचित्हि न दुखवतां, दोन गोष्टींत किंवा परि-
यतींत विरोध निर्माण करून कसा विनोद निर्माण होतो हें बरील ओळीवरून
म्हाला पटेल.

२८. आम्ही कोण. कवि केशवसुत यांनी लिहिलेली ' आम्ही कोण ? ' ही
कविता पुढें ठेवून ही व्यंग कविता श्री. केशवकुमार (प्रल्हाद केशव अत्रे) यांनी
लिहिली आहे. केशवसुतांची मुख्य कविता, कवीच्या अमर्याद शक्तीच्या स्फूर्ति-
दायक पण उद्दाम, आवेशी पण व्यवहारांत अतिशयोक्तिपूर्ण वाटणाऱ्या विचारांनीं
भरलेली अशी आहे. अर्थात् यांतील आवेश व दर्पोक्तीच्या थडीला पोवणारी
अतिशयोक्ति केशवसुतांसारख्या उच्च दर्जाच्या कवीला एक वेळ शोभून दिसेल, पण
तुम्हाला मुंगे कवीमुखां तिचा उच्चार करून स्वतःची प्रौढी गाऊ लागतात, तेव्हां कुणा-
लाहि हंसू आल्याशिवाय राहणार नाही. धुंदीतून जागे करण्याकरितां अशाच

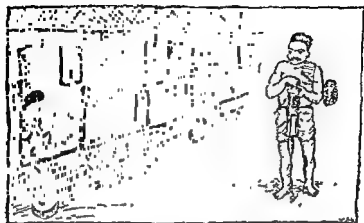
कवींना उद्देशून श्री भग्ये यांनी ही कविता लिहिली आहे यात केशवसुत किंवा त्याची कविता यांचा उपहास करण्याचा श्री भग्ये यांचा उद्देश नाही

२९. हुकुमे हुकुम गोविंदाप्रजांच्या ज्या थोड्या विनोदी कविता प्रसिद्ध आहेत त्यांत कवींची व त्यांबरोबरच खास अक पाडणाऱ्या संपादकाची नाजूक हाताने चेत्य करणारी कविता उत्तम आहे पण गडगड्यांच्या नाटकांत किंवा गद्य लेखात जो विनोदाचा दर्जा दिसतो तो या कवितातून दिसत नाही बुद्धि, कल्पना किंवा भाषेची रस त्यांना अशा कवितात साधलेली दिसत नाही घनांत कविता न करितां घरी खरडणारा, मृत पक्ष्याची कीव न घेतां पक्ष्यास जिवें मारु पाडणारा कवि, हुकुमाप्रमाणें हटकून कविता लिहिता येते असें म्हणणारे व 'खरडेल्या मजबुराच्या जागेची भरती करणारी ती कविता' अशी कवितेची किंमत करणारे संपादक यांचा मार्मिक उपहास या कवितेत आढळेल

३० पाहुणे पाहुण्याविषयी अनेक विनोदी चुटके व गोष्टी लिहिल्या गेल्या आहेत केशवसुतांची 'दवाचे घेंब' ही कविता ज्यांना माहीत नाही त्या वाचकाना ही कविता केवळ विनोदी आहे असें वाटेल पण ज्या भाषासरणीमुळे, कल्पनांमुळे किंबहुना वाक्यामुळे केशवसुतांनी करण रस व वात्सल्य यांचा उत्कट परिपोष केला आहे, त्याच पद्धतीचा व वाक्याचा अवलंब करून या व्यंग काव्यात विनोदाची उभारणी केली आहे

३१ कादरखा जी स्थिति केशवसुतांच्या 'दवाच्या घेंबाची' तीच कवि भाषव यांच्या 'गोकलखा' ची मूळची वीररसाची अप्रतिम कविता, वाचकांना इतिहासातील 'गोकलखा' हे संबोधन अपरिचित असल्यामुळे किंचित चमत्कारिक वाटली खरी, पण तिचे अनुकरण भरामर होऊ लागले चव्याचशा कवींनी शाळेत कमविलेल्या तुट पुज्या इतिहासाच्या पुजीवर भरामर ऐतिहासिक करून, ठराविक शब्दयोजना करून लिहिली गोकलखा या कवितेची चेत्य करणे हा कवींचा हेतु नसून इतर कवींच्या कवितांचा परामर्ष घेण्याच्या इराद्याने कवींनी हे व्यंग काव्य लिहिलेले दिसते गोकलखाचे कादरखा हे विकृत स्वरूप दिसते, तर दुसऱ्या व तिसऱ्या कडव्यात इतर ऐतिहासिक कवितांचा मास होतो कडव्यांची छुरबात व शेवट गोविंदाप्रजांच्या 'राजहसा'ची आठवण करून देतात आणि व्यंग काव्याची कट्ट कल्पना बाजू टाकली तर, 'कादरखा' हे एक विनोदी पण वस्तुस्थितिनिदर्शक उत्तम काव्य आहे असें वाटते

२७ बलवदूत



एका पुत्राकडुनि अमुक्या दाय कामांत शाला
लेगे त्याच्या अदय जनका कोण अर्पत आला
बोले "मूढा प्रणय करितो निप्य तापाम होशी"
त्या पतिचा विरहचि अतां वर्षपपंत सोशी !

* * *

पेशा काळीं कुमाल अमुलें खीमनी पाठवाया
बोलावीलें सहृदय सयें यष्ट्रातें झुजाच्या
प्रेमातांच्या सुळिहि न मनीं राहतोसे विवेक
आचारीही प्रियजन त्या वाटती केंवि देन !
"आवेवाही जवळि दिमतें 'धी' स्वदेशी सदन"
लेथोनोया भजन अमुचें उभारेलागिं स्नान
काळ्या रंगीं बहुत घमके भित्तचारीप्रमाणें
रहीला तें दुरनि पडतें देमाया कारणांन,
छांज्या बागेमधिं बिलसते बाल देशी कण्ठेरी
मार्कंडेनं निशिदिनीं विटा पाळिलें आपजेरी

मिठाढाच्या घर बहर तो लागलासे तयाचे
 हातीं येती सहज अगदीं गुच्छ मारी फुलांचे !
 दारीं ओटीवर बसतसे आमुचा धान मोल्या
 भ्यावें रयावें मुळि न बहु हो तो मवाळ प्रवृत्त्या.
 होई मंजु ज्वनि हलुनियां बांगक्या पांच सात
 ऐता तालीं शिकवि रमणी यष्टि घेण्या मुखांत !
 ती यायेळीं तर मजविणें फार आढे विजोळ
 होई कोंफी सुमथुर म्हरी साखन्यावीण बोल
 नाहीं शक्ती मुसळ धरण्या तंडुला कांडण्यास
 रांगोळीला त्रिमुक्ताचि असे वा सदा घालण्यास. ”

ना. सं. लिमये

२८ आम्ही कोण ?

‘आम्ही कोण ?’ म्हणून काय पुमतां दांढाब बेंगाडुनी ?
 ‘फोटो’ मासिक पुस्तकांत न तुम्ही कीं आमुचा पाडिला ?
 किंवा ‘गुच्छ’ ‘तरंग’ ‘अंजलि’ कसा अद्यापि ना वाचिला ?
 घाले ज्यावरती अलङ्कार स्तुतिचा घरीं व परांतुनी ?
 ते आम्ही—परवाच्यांठिल करूं घोरून भाषातें,
 ते आम्ही—न कुणास देजं अगदीं याचा सुगावा परी !
 दोळ्यांशिवत घालुनी दरवडा आम्ही कुयेराघरीं !
 त्याचें वाग्धन पापरून छपूं हीं आमुचीं छत्तें !
 काव्याची भरण्य घेउन सदा काखोडिला पोतडी,
 दावूं गाउन अमुच्याच कविता आम्हीच रस्यामधें,
 दोस्तांचे घट पैसडून करूं या आम्ही तयांचा ‘उदे’ !
 दुष्मानावर षड्जात तुटुनी कीं छोंववूं चामडी,
 आम्हांला बगळ—गतग्रम हागीं होतील साक्षादिकें !
 आम्हांला बगळ—खलास सगळीं होतील ना मासिकें !

केशवकुमार

हुकमे हुकूम

(सारी)

करमत नव्हतें म्हणुनि एकदां असाच गेलों राक्ष
 वसंत का-परि ऋतु दुसरा कधि कुणी पाहिला कवनी !
 समोर होता झाडावरतीं एक चिमुकला पक्षी
 बोलुनि पालुनि कवि पडलों मी सहजचि त्याला लक्षी
 वसंत ऋतु तो; रम्य वनहि तें पक्षि आणि कविराय
 शुम्हीच सांगा रसिक आतां हवें आणखी काय ?
 सत्वर कविच्या रसिकपणानें सांगितलें त्या गाथा
 नवल वाटतें सांगायी परि-कीं तें गेलें थांया
 " वृक्षावरच्या माथ्या मित्रा, कांहीं गाणें गाच
 गमतीस्तानर आणि जरासा इकडे तिकडे नाच
 शंभु मुला मी-माझपासाडीं गज्या लागूं गाया
 हे बघ देतो कण धान्याचे कांहीं तुजला प्याया,
 स्तुति गाण्याची तुझ्या बहुपरी करिन चारघांघांत
 चित्रदि आणिन तुमैं कत्र्याच्या तरी खास अंक्रंत
 गाण्याची या तुझ्या निफारस करूं अशी भरपूर
 कीं, शाळाखातेंही घेव्या करील तें मंगूर. "

अशा प्रसंगें फार विनविलें जीव तोदुनी साच
 भिकारदें तें कांहीं केल्या परंतु ऐकेनाच
 गा म्हटल्या जो गाल नसे त्या खेडीचा कवि म्हणती
 मस्तक फिरलें हातपायही रागानें यरयली.
 " एक मारितो दगड अमा कीं पडेल धांसुनि चोंच "
 म्हणुनि धांकलों तसाच खाली आवेशानें तोंच—
 लगवग दिमले स्नेही माझे-संपादक त्या-हाचे
 म्हणूं लागले " मले ! तुम्हांला कुठें कुठें पाझाचें !
 या अंधाचा चाळू तत्प (पत्रां) होत नाहिं भरपूर
 कमाचा खोळ्या झाला या, कांहीं " मजकूर "

वसंत-भंकीं वसंतवर्णनपर कविता चालेल
 परंतु झटदिशि करा, नातरी काम उगिच छांबेल.
 सरासरी या खरहुनि ओळी अठरा पासुनि घीस
 पेकिळें न हें हो कवनाची झाली स्फूर्ति कधीस.
 झाडावरचा पिसाट कवि तो तसाच टाकुनि शनीं
 घाला रसिकहो छांवी रंदी बीट ठेवुनी ध्यानीं.
 वसंतकाळीं त्या वर्णाया यनांतुनी मापारी
 गोविंदाग्रज बवीश्वराची घरीं परतली स्वारी.

गोविंदाग्रज

३० पाहुणे

(केशवसुतांची " दवाचे येथ " ही कविता वाचल्यानंतरच पुढील विनोदी कवितेचें रहस्य लक्षांत येईल)

" कोटुनि हे आले येथे !
 काळ संध्याकाळीं तप्हते ! !-"
 पाहुणे परतले ओटी—
 वरि धुनी आज प्रभातीं
 आईला बाळ्या बदला
 कुतुबनें उल्लुखलेला.
 " दिसती हे कोणी आले
 आपल्याच भाषामण्डले !
 आई ग ! तर कद मातें
 कोटुनि हे आले येथे !
 तंवाळू पानें खात
 कसे पडा बटबटवात !
 उघडुनी ह्या ग अपुला
 राजरोस करिली ह्या !

यावांच्या पेटीतुन मे
एळविती विड्यांचे जुडगे !

मौज मळा यांची वाटे
होते हे तर वद कोठें ? "

" हं हळू बोल—" तनयातें
वर फस्नो बोट वदे ते—

" कावळे गिघाडें घारी
येती हीं जेथुनि सारिं,

ढोंगळे, हांस, घुंगुरीं
घाळारे, जेथुनि येती,

खोळला, ताप हीं दुखणीं
आपणास येती जिथुनी,

तेथुनीच आले येथें
हे छळावया आम्हांतें ! "

" राइतील येथें का ते ?
अडवितील का ओटीतें ?

करतिल का भितीवरती
ही अशी छाल रंगोटी

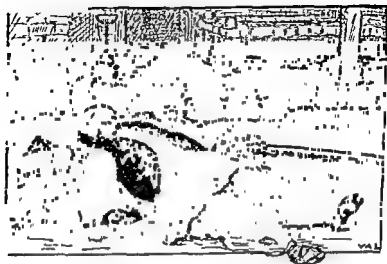
जातील कधीं हे आई ?
घरदार न यांना काहीं ? "

" नाहीं रे ! ते इतुक्यांत
जाणार गडया नाहींत !

जोंवरी भीड आम्हांतें
जोंवरी लाज ना यातें,

जोंवरी अम्हा बाजार
सारखा इथें टिकणार !

३१ कादरखां



हा कोण इथें पडलेला । 'कादरखां काबुलवाला' ॥ धु० ॥

धिप्पाड देह हा भडवा । पंथरला सहा अन् वूट !

पालथे पलिकटे पडले । विशाल खिज्यांचे वूट !

बुगिदार घोळणा आतां । फाटून होय चिरगूट !

बैसला पत्राणी बडगा । बागूला दूर निमूट !

चिसलांत बुडाले कल्ले !

त्या ओडिति चिहेंपिहें !

सिसमीस खिसांतिल उल्ले

कुणि मारि तयावर दह्या । 'कादरखां काबुलवाला'

अफगाण दन्यांतिल आतां । दुरव्याख्या फोडिति शेर !

बुरख्यातुनि कंदाहारी । उल्लापे हाडा-अर !

तो शरंत पीतां पीतां । दचकेल मधेंच अमीर !

'क्या हुवा !' ओरदुनि ऐवें । बद्दबितात सगळे ऊर !

ते हेरतचे अफोड
 ते बदाम-पिस्ते गोड,
 रडरडुनी होती रोड !

अल्लुखार भंडुनि गेला । 'कादरसां काबुलवाला'
 तो हिंग काबुली आतां । विष्णार यापुढें कोण ?
 व्याजास्तव वसुनी दारीं । गरिमांचा घेइल प्राण ?
 खाणार कोण या पुत्रतीं । तीं कडिगडें कोरून ?
 सजवील नूर नयनांचा । कीं सुरमा घालुनि कोण ?

रस्यावर मांडुनि खाद्य
 हुक्यासह मारिल दाता—
 दिंदेल कोण या आतां

घालून घमेलीमाळा ? । 'कादरसां काबुलवाला'
 कहं नका गलयला अगदीं । झोंपला असे हा वीर !
 लज्जांत असा पदिल्यांनं । पडुडला शांत गंभीर !
 राहणें जितें, जर मारों । ग्हा दोन पावळें दूर !
 हा बसेल मानगुदीला । ना तरी होउनी पीर !

जा पळा—पंचनाम्याला
 तो आला डगलेवाला,—
 अडकवील कीं साक्षीला,

भग म्हणाल पुत्रां भंवला । "कादरसां काबुलवाला"

केशवकुमार

स्वाध्याय

श्री. निरंतर याचा 'जोत्सा' या पुस्तकातील पेंरडीवरील लेख, व
 प्रो. जोग यांनी आपल्या 'अभिनवकाव्यप्रकाश' या पुस्तकात केलेले विडंबन-
 काव्यावरील विवेचन याचा

२७. चलयवदूत. मेघदूताचें कोणतेही मराठी कविताबद्ध भाषांतर घेऊन
 त्यातील दक्षमदिराचें दर्शन आणि ही कविता यातील कल्पना व वर्णने

ताइन पहा कालिदासाची वर्णनपद्धती व ही पद्धती किती सारखी वाटते तें पहा

८. आम्ही कोण केशवसुताची 'आम्ही कोण' ही कविता वाचा. इतर दुसऱ्या आधुनिक कवींनी कवीचा मोटेपणा दाखविण्यासाठी लिहिलेल्या कविता वाचा म्हणजे श्री. केशवकुमार यास हें व्यंग काव्य लिहिण्याची वा आवश्यकता वाटली तें तुम्हाला समजेल
९. हुकमे हुकूम गोविंदाप्रजांच्या इतर विनोदी कविता वाचा व त्यात आणि या व्यंग काव्यात काय फरक आहे तो पहा
१०. पाहुणे केशवसुताची 'दवाचे थेंब' ही कविता वाचा आणि त्या कवितेतील करुण कल्पना समजावून घ्या कवीने या व्यंग काव्यात आपले विवचन केले आहे ?
११. फादरस्त्रां श्री भाषवराव काटदरे याच्या याच पुस्तकात पान ८८ वर दिलेल्या 'गोकलसा' या कवितेची ही कविता ताइन पहा पटणाचा वेप व त्यासंबंधी कोणत्या कल्पना व वस्तू कवीने वर्णिल्या आहेत तें पहा शुद्ध गोष्टींना अतिशयोक्तिपूर्ण महत्त्व दिव्यामुळे विनोदाची निर्मिती होते हें त्यावरून तुमच्या लक्षात येईल.

५ भाषांतरित कविता

भाषांतर की 'रूपांतर' असा एक मनोरंजक याद पूर्वी मराठी नियतकालिक-कातून काही दिवस चालला होता आणि तो शेवटी अनिर्णीतच राहिल परराष्ट्रीय वाङ्मयातील तत्त्वग्रथ, नाटकें, कादंबऱ्या, गोष्टी, कविता आपल्या वाङ्मयांत उतरतांना मुळास घेऊन भाषांतर करावें, की त्यातील विषयाचे स्वरूप बदलून, तत्त्वाना मुरव घालून, त्यांतील काही गोष्टींस अनीबात पांटा देऊन किंवा स्वतःच्या विचारांची भर घालून रूपांतर करावें हा वादाचा मुख्य मुद्दा होता आणि समाजाच्या किंवा व्यक्तीच्या मनस्थितीची चित्रे रंगविणारी कथात्मक पुस्तकेच तत्कालीन रेतकाच्या नजरेपुढे असल्यामुळे समाजाच्या अमिरुचीप्रमाणें व संस्कृतीप्रमाणें पेरपदल करून

भाषांतर करावें असाच बहुतेक लेखकांचा व वाचकांचा अभिप्राय पडला. इंग्रजी कवितांची समग्र विनचूक भाषांतरे करण्याचा कोणी विशेष प्रयत्न केला नाही किंवा अद्याव्यास धरला नाही. कारण भावनाप्रधान कवि लेखनाच्या ओघात स्वतःचेच विचा मांडीत व मूळ कवितेची फक्त एकच ओळ अवतरणरूपाने शिल्लक राही.

ज्या ग्रंथाचें भाषांतर करावयाचें त्याच्या कर्त्याची किंवा त्यात विवेचिलेली विशिष्ट समाजाची किंवा काळातील मते यांची ओळख करून देणें हा जेव्हां प्रमुख हेतु असतो, तेव्हां अस्सलरुहुकूम भाषांतर करणें हेंच भाषांतरकाराचें प्रमुख कर्तव्य असतें. अशा या भाषांतरामुळे मूळ मताची तर संपूर्णतया ओळख होतेच, पण त्याबरोबरच लेखकाच्या लेखनवलेचाहि उत्कृष्ट परिचय होतो. मात्र भाषांतर-काराचें दोन्ही भाषांवर प्रभुत्व पाहिजे.

भाषांतरकाराचें दोन्ही भाषांवर प्रभुत्व, त्याचप्रमाणें प्रतिपाद्य विषयाचें सांगोपांग ज्ञान ही असल्याशिवाय भाषांतर सरस उतरत नाही; व मूळ ग्रंथाला सोडून असून भाषांतरांत गोड लागलें तरी तें भाषांतर कनिष्ठ दर्जाचें समजणें भाग पडतें. रशियन, फ्रेंच ह्यांच्या वाक्प्रचार व चालीरीती इंग्रजी भाषांतरांत न बदलल्यामुळेच मूळ ग्रंथाचा आस्वाद तर्जुन्यात घेता येतो.

संस्कृत, बंगाली, गुजराथी, हिंदी, उर्दू, पर्सियन व इंग्रजी कवितांची भाषांतरे मराठीत झाली आहेत. संस्कृत किंवा तद्भव भाषांतोल भाषांतरे तर मराठीत पुष्कळच झाली आहेत. त्यांपैकी काही कवितात संस्कृत शब्द जसेच तसेच ठेवणें किंवा सुषोभ मराठी भाषेत भाषांतर करणें पुष्कळांना सुलभ गेलें. त्याचप्रमाणें वृत्तें दोन्ही भाषांत तीच असल्यामुळे मेघदूत, बंगालहरी, अन्योक्तिसंग्रह यांगरे कविता संग्रहात किंवा रामसख्यात्मक श्लोकांत करणें शक्य झालें.

मूळ ग्रंथकाराचे विचार, कल्पना व वाक्प्रचार तंतोतत दुसऱ्या भाषेत उतरविणें ही अत्यंत अवघड कला असून, स्वतः ग्रंथलेखनाइतकेंच अशा भाषांतरांस महत्त्व असतें.

३२. समुद्रघर्षण. (रघुवंश) श्रीरामचंद्र रावणवध करून सीतेसह कुबेराच्या पुष्पक विमानात बसून अयोध्येकडे येण्यास निघाले, त्यावेळी लंकेचा किनारा

सोहून भरतसंढाचें दक्षिण टोंक गांठीपर्यंत त्यांना जें समुद्राचें दृश्य दिसलें त्याचें हें वर्णन अमून तें अत्यंत हृदयंगम आहे. यांत कालिदासाच्या कल्पनांची भरारी तुम्हांला दिसेल, समुद्राच्या पृष्ठभागाचें, प्रचंड जलबरांचें, रमणीय समुद्रकिनाऱ्याचें वर्णन यांत तुम्हांला सांपडेल. पण विशेष मौजेची गोष्ट ही थी, समुद्राची इतर वर्णनें किनाऱ्यावरून किंवा समुद्रपृष्ठावरून केलेलीं अमल्यामुळे, विमानांतून कसें दिमत असावें याचें कल्पनेनें रचिलेले हें वर्णन खरोखर किती विनम्र आहे याची साक्ष पदन कालिदासाच्या प्रणिभेचें कांतुक बराबरेचें वाटतें. विमानांतून घेतलेली छायाचित्रे तुम्हीं पाहिलीं असतील. त्यावरून तुम्हांलाहि ही कल्पना येईल,

खाली दिलेल्या कल्पना किंवा ओळी पहा.

‘सेतुमुळें दुर्भंगलेल्या समुद्र आकाशमंगेप्रमाणें भासतों.’

‘उंच तरुंची रांग सूक्ष्म दिसते.’

‘बाटे वक्रचि छोहनिर्मित असें मोठें पुढें विस्तृत
सारे शुभ्रतटी परंतु दिसतें मालिन्य रेषान्वित.’

पोवड्यांच्या वेलांत अडकलेले शंखजीव, पाण्याचीं कारंजीं उडविणारे देवमासे, उड्या मारणारे वेगवान् नऊ यांच्या वर्णनावरून कालिदासाचें निरीक्षण किती सूक्ष्म असेल याची कल्पना येईल.

ओठांना नेहमीं पोवड्यांची उपमा देतात. ज्या वस्तूम उपमा द्यावयाची तें उपमान व ज्याची उपमा द्यावयाची तें उपमेय. उपमेय हें नेहमींच्या परिवयाच्या सर्वसाधारण वस्तूपैकीं वापरलें जातें. मग दूर असलेल्या पोवड्यांना उपमान कल्पून सीतेच्या ओठांची उपमा देण्यांत कालिदासानें किती रसिकता व्यक्त केली आहे, हें पाहून तुम्हांला आनंद वाटेल.

आता दुसऱ्या दोन ओळी पहा.

‘होई दूर पदोपदीं अपुल्यापासोनि जो सागर
त्यांतोनी निघते सकानन कशी पृथ्वी पहा सत्वर !’

दुरून अस्पष्ट दिसणाऱ्या देखाव्याकडे वेगानें गेलें तर त्यांतील वस्तू जास्त स्पष्ट होतात व ती वस्तू आपणाकडे घावत येत आहे असें वाटतें. समुद्रातून वृक्षविपुल पृथ्वी बाहेर आली असें वाटणें साहजिक आहे; पण विमानांतून प्रवास करणाऱ्याची संधि मिळाली नसतां हि कालिदासानें जें केवळ कल्पनेनें कसें जाणलें हें मोठें गूड आहे.

शाकुंतल नाटकात मातलीच्या रथातून आकाशमार्गाने पृथ्वीवर उतरताना पथत राजा असेच उद्गार काढतो.

‘शैलामें उफळून तेथुनि घरा जाई गमे खालती
शाखा होवनि व्यक्त वृक्षहि दडी पानातली सोडिती
सूक्ष्मत्वे नयनां अगोचर नद्या, विस्तारतां दृश्य या
देतो कीं, वर कोणि हा मजकडे भूगोल फेकोनिया !’

महाराष्ट्र शाकुंतल, अंक ७, प्रवेश १.

कालिदासाच्या कल्पनाचा आस्वाद घेणे भाषांतरकाराच्या कर्तव्यगारीमुळेच केवळ शक्य झाले. यावरून भाषांतराचे महत्त्व तुमच्या लक्षात येईल.

३३. द्वाक्षकन्या वर सांगितलेली भाषांतराची निष्ठुर कमीटी लवून पाहिली तर स्रष्टृदर्शनी मनोहर वाटणारी भाषातरें दुष्यम दर्जाची ठरतात. याचे प्रत्यक्ष उमरखव्यामच्या रवायाची मराठीत झालेली भाषातरें ताडून पाहिली तर ताबडतोब कटून येईल.

उमरखव्याम (उमर विन् हमाहीम् अल्खव्यामी) हा सुरासान प्रातात निशापूर शहरात अकराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात होऊन गेला असावा याने रवाई वृत्तात (जीत बहुधा पहिली, दुसरी व चौथी या पक्षांच्या अती व कचित् चारी पक्षांच्या अती एकच यमक साधलेले असते अशा विशिष्ट वृत्तांतील चतुष्पदीस रवाई म्हणतात) लिहिलेल्या कविता आवडल्यामुळे एडवर्ड फिजरल्ड या हौशी इंग्रज कवीने त्याचे स्वतंत्र रूपांतर इंग्रजीत केले.

या रूपांतराविषयी प्रो माधवराव पटवर्धन म्हणतात, “ फिजरल्डने मूळ सुभाषितवजा विटाळ्याच्या शेंकडों रवायातून सुमारे पन्नास अखंड रवायाची, व इतर थोड्या स्फुट श्लोकांची व चरणांची निवड करून जुळणी केली आणि शब्दशः पाहिल्यास अगदीच शिथिल, पण स्वतंत्रपणे वाचित्यास अभिनव, सरस, चटकदार असे भाषांतर तयार केले ”

प्रो माधवराव पटवर्धन यांनी मुळा मूळ पुस्तकावरून एक भाषांतर प्रसिद्ध केले आहे. समष्ट्यात भाषांतर करून थोड्या शब्दात संपूर्ण व मूळ अर्थ आणण्याचा त्यांचा त्यातील प्रयत्न यशस्वी झाला खरा, पण सामान्य इंग्रजी वाचकास प्राउनिंगची कविता जशी दुर्बोध वाटते तशीच भाषेचा खरा व्यासंग नसलेल्या, व परदेशातील

क्या व स्थळें यांच्या उल्लेखांनीं घुजून जाणाऱ्या सामान्य मराठी वाचकांना हें भाषांतर छिष्ट वाढें लागलें.

तरी पण प्रो. पटवर्धनांनीं पुण्याचीं नांवें, इतर छिष्ट विशेष नांवें, अरबी ऐवजीं संस्कृत अवतरणें घालून, भाषांतर यशस्वी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उमरखय्यामचे विचार नैराश्यपूर्ण आहेत. बहुतेक रुवाया याच विचारानें भरलेल्या आहेत. प्रो. पटवर्धनांनीं फिज्जरल्डच्या रूपांतराचें शब्दशः भाषांतर 'द्राक्ष-कन्या' या नांवानें १९३१ सालीं प्रसिद्ध केलें. त्यांतील काहीं निवडक रुवाया प्रस्तुत पुस्तकांत घेतल्या आहेत.

फार्सी मूल रुवाई

गूयन्द मरा कि सूर बा दूर छुशस्त
मन् मी गूयम् कि आबि अद्गूर छुशस्त
ई नकद बिगीर दस्त अन् निस्प बिदार
बाबाशि दुहुल् शनीदनन् दूर छुशस्त

गद्य भाषांतर—ते मला सांगतात कीं हुरीच्यासह उत्सव हा गोड असतो. मी म्हणतो कीं द्राक्षांचें पाणी गोड असतें. ही रोकड घर, आबि उधारीपासून हात मागे घे. कारण डोलाचा आवाज दुस्नच ऐकणें गोड असतें. (प्रो. पटवर्धन)

मूल फार्सीयकृत भाषांतर.

माधवराव पटवर्धनकृत :—

म्हणति "हुरीसह उघां महोत्सव गोड"
मी म्हणतो "अबि हा द्राक्षासव गोड"
घे ही रोकड, उघार ती सोडून दे,
गमे दुस्नच कीं दुदुभिरव गोड.

ज. धर्मेदीकरकृत :—

'ईदन्' बाग जरी 'परी' बहुल तो स्वर्णतली लोमवी
आहे छप मरी पुराण मदिरा ऐसैं मती थोडगी;
स्वीकारी न कधीं उघार चनुण, हानीं घरी रोख तू,
डोलाचा ध्वनि तो दुस्न धवतां त्याची खरी थोरवी.

(रत्नाकर-जोर्जेवर १९२८)

सामान्य मराठी वाचकास मूळ पार्श्वशीं ताइन पहाणें शक्य नसल्याकारणानें ताच्या परिचयामुळें दुसरे भाषांतर मोहक वाटतें

आतां फिजरल्डच्या इंग्रजी 'ह्वातराशीं' ताइन पहाणें बहुतेकाना शक्य असल्यामुळें ततोतत भाषांतर व शक्यतोवर मूळ ग्रंथकाराची विचारसरणी कोणें कायम ठेविली आहे, तें ताइन पहा.

'सुख स्वर्गाच्या काशेत नाही व साम्राज्याच्या उपभोगात नाही, तर मग रोख सुख कशात आहे ?' ही उमरखप्प्यामची शका !

फिजरल्डचें रूपांतर :—

'How sweet is mortal Sovereignty !'-
think some :
Others— 'How blest the paradise
to come !'
Ah take the Cash in hand and
waive the Rest;
Oh, the brave Music of a *distant*
Drum !

माधवराव पटवर्धनकृत भाषांतर .—

कुणि म्हणती, "भावी स्वर्गी सरा प्रसाद !"
कुणि, "मर्त्य-राज्य पण किति मोहक हा स्वाद !"
हा ! उबला रोऊड, जाऊ या बरकड तें,
गभीर गोड तो दुरुनव दुदुभिनाद !

अ ज. करदीकरकृत :—

नृपपद—मधु मर्त्या मोदवी राजसाना
भुभग सुरपुरीची आस ती सात्विकाना
अभिमुख मुख घेई शेष सारें त्यजून
स्वनित सुखद इड, दुदुभीचें दुरुन

('विश्वनाथी'वरून)

३२ समुद्रवर्णन

“सेतूनें अपुल्या विमल, मलयापर्यंत सारा पहा,
सीते ! इष्टिम केनिलांबुधि किती वाटे तरी रम्य हा !
शुभ्राकाश शरदूक्तंतिल जसें तें चार तारायुत
स्वर्मांशकिनिनें द्विधावृत्ति दिसे, हा तेंवि ने शोभत.
एकाची समर्पी पहा बदलती याच्या अवस्था किती !
आहे थोर तसाचि हा, दशदिशा याचीं जळें व्यापिती,
रूपाचे विविध प्रकार, न तरी ज्याती तयाची कळे,
साक्षाद्विष्णुपरी न रूप सख्ये ! याचें कुण्य आकळे.
मोठाले, बघ, ते नदीमुखीं किती मासे विगालावृत्ति !
यावें तोय सजंतु तेथ रघुनी आ पाडुनी बैसती,
त्या तोयें भरता हृदय मिळती जैसे मुखा संचर
करतीं उडती करीं बघ शिरोरत्नातुनी सीवर !
घेती केंवि उड्या अलक्षित पहा हे नक्र नागावृत्ति !
फेसातें करती विभिन्न अपुल्या दोन्हीकडे टाकती,
ते कांति ! उडतां जसा चिक्कटो त्याच्या कपोलावरी
कर्णां शोभतुनी दिसे क्षणभरी ने चामराचे परी !
मोठी छोट, तसेच देह दिशती यांचे नसे अंतर,
भक्षायी अनिला भुजग निनती येवोनि कांठवर.
सूर्याचीं किरणें पलास्य मणिच्या टापीं जरीं दिवती,
तैमा निश्चय होत कीं पसरला येथें पलींचा पति,
काते ! शंखममूड वाडुनि कसा येणें खंणाचिया
येईं विद्रुमसर्पि, जो शिमतमे ओष्टावरी तूमिया,
शस्त्राचीं, बघ, तीं मुखें अडकुनी जातीं लदीपाकुरीं
तेणें हेन्ना पडे विरोध निघण्या, तेचून त्यातें दुरीं
प्याया घारि घन प्रवृत्त सख्ये ! इतला न खोंची पहा
वेगानें फिरवी कसा तारता त्यातें महाव्रतं हा,

हैं पादोनि खरोखरीच गमते कीं मंदराण्याचलें—
 कांते ! काय समुद्रमंथन पुन्हां ध्वाया भर्जी लागलें !
 कांटीं ताल तमाल उंच तरुण्या राजी पहा शोभती,
 दूरोनी अति मृदुम ती दिसतसे मोला घनांची तती;
 वाटे चत्रचि लोहनिर्मित असे मोठें पुढें विसृत,
 सारे शुभ्र तटीं परंतु दिसतें मालिन्य रेखान्वित !
 वाळमाजि विभिन्न शुक्तिमधुनी घोडीकडे प्रसृत—
 मोल्यें तीं वच, पूगवृक्षहि तसे जे कीं फलावर्जित—
 आलों खास वटप्रदेरा सखये ! देणें विमानाचिया,
 कांहीं वेळ न लागला दुरनिया येथें अम्हां यावया.
 मागें तूं वळुनी मृगाक्षि ! अपुल्या दृष्टीस फेंक्री अतां,
 किंसा मागें सुरम्य सर्व दिसतो मागील तो तत्पतां !
 होई दूर पदोपरीं अपुलिया पासोनि जो सागर .
 त्यातोनी निघते सखनन करी पृथ्वी पदा सत्पर

रु. ल. पा.

३३ द्राक्षकन्या

(कांहीं उतारे)

ये, भर प्याला अन् तुमुमार—होळीत
 वैराग्यवस्त्र तें फेक करवुं विल शीत,

नच दूर जायचें उडुनि काळपड्याला
 अन् पहा पंख निज हा राही मारीत

६३

या इथें तरुळीं एक वही वरितेची,
 भावरी एक, अन् सुरई एक सुरेची,

आणखी एक तूं जवळ गात या विजनीं—
 अन् हें न राग मग, नदनवन तें हेंची !

यद्य तूं या पडक्या पडशाळेंत जुनाड,
जिम असती दारें दोनच हों—दिन-रात्र,
सम्राटामागुन सम्राट् किति थायंत
घडि दों घडि राहुन घरिती अपुली घाट !

६०

जातात राहुन आजक्या जे व्यवस्थेंत,
बसतात या उद्यांचाच वेध जे घेत,
दोघांस बांग ये तिमिर-मनोन्मादस्त्री—
“ मूलांतो, तुमचें फल न येथ, नच घेत ! ”

६१

मी प्रश्न द्याकिला अतीं आठ नभास,
“ दे कवण दीपिका मार्गदर्शिका खास
ठेचाळतात जीं मुलें तमीं त्या, नियती ?
“ आंघळी बुद्धि ! ” हें उत्तर दे आकारा.

६२

कीं एक दिनांतीं यचें फिरत मी हाटीं
कुमार भिजवुनी तिथी अपुली माती;
अन् क्षुण्ण जिभेनें ती पुटपुटली काहीं—
“ हळु अपून माई ! जपून हळक्या हातीं ! ”

६३

चल, भर, दे प्याला ! घोकून काय हंशील
कशि घसरे वेळ—वाढू पायतळील !
मृत होय काल ती, उद्यां अजून अजात,
जर आज गोड, किति त्यांची श्रिति करिशील ?

६४

पण, वाद घालु दे त्या शाळ्यास हटेल,
जाउ दे प्रस जे विश्वाचा न सुटेल,



बळ गोंधळात या कोनी बसुन करू या
अपणास खेळवी वयाचाच मग खेळ

६३

बध भानुन, पाहेरुन, भवतीं, वर, खालीं
हा निवळ तमारा सात मायाजालीं !

अन् आपण छायाऽऽकृति ज्या देखी जाती
आकारादिप्यामधिं शिज्योतिर्भवतालीं.

६३

या कृष्ण-धवल दिन-रात्रि-पयस्य केंवी
नर-नरदा घेऊन दैव केशीमुख सेवी !

त्यां इकडे तिकडे फिरवी, लुगवी, मारी,
एकेक ठचलुनी हत्पांत अंतीं देवी.

६४

बघ घेंडु करीना कधि ' हो-जा ' ची बात,
खेळाडु टोळवी तिकडे राही जात;

मुज दजवी-दावीकडे दवळवी क्षेत्रीं
हैं त्यासच सारें ज्ञात, त्यासच ज्ञात !

ती फिरती अंगुलि लिही, लिहीतच राही,
कर स्वर्च साधुता, सारीं विद्वत्ताही,

पण मोह बालुन न पंचयर्षदि खोडिल ती,
दाम्दही न पुमला जाय अखिल बाप्यांहीं,

६५

हा हाय ! गुलाबासंगें जाय वसंत,
अन् समाप्त हो मधु-गंधिपौवनमंत्रं,

अन् न कळे गाईं विटपीं जो मुल्लुल तो
ये कुटून, जाईं कुठें उडून तो हन्त !

स्वाध्याय

३२ समुद्रवर्णन मूळ रामायणाच्या मराठी भाषातरांतून, श्री रामचंद्रानें लवें-पासून अयोध्येपर्यंत केलेल्या प्रवासाचें वर्णन वाचा

फणीचा पति, समुद्रमधून, या शब्दांनीं कोणत्या कल्पना सूचित केल्या आहेत ?

विमानानें केलेली हिमालयाची प्रदक्षिणा, लंडन-ऑस्ट्रेलिया शर्यत यांची नियतकालिकांतून व वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध झालेली व होणारी विमानवर्णनें याचा

३३ द्राक्षकल्पा. प्रत्येक द्वादशत एक कल्पना व एक स्वतंत्र विचार गोपला आहे या कल्पनाचा विस्तार करा व विचाराचें विवेचन करा प्रो पठवर्धन यांनीं आपल्या 'वमरखव्यामकृत रुढाया' या पुस्तकास एक विस्तृत चर्चात्मक प्रस्तावना जोडली आहे, ती लक्ष्यपूर्वक वाचल्यास हें विवेचन करणें सोपें जाईल

केवळ सुनमय भारंभ हे विचार मांडल्यामुळे पहिल्या वाचनाचे वेळीं ते तुम्हाला समजणार नाहींत पण दोन तीन वेळां मननपूर्वक वाचल्यावर ते तुमच्या ध्यानी येतील

धुण्ण=चूर्ण झालेली मधु=वसत पदशाला=वस्तीची जागा पांग=प्रार्थनेसाठीं लोकांना मारलेली हांक

झाळपक्षी, पदशाळा, नर-नरदा, चेडू-खेड्याड या कल्पनांचा खुल्लासा

६ ऐतिहासिक कविता

महाराष्ट्र रसवतीच्या पहिल्या भागांतील पृष्ठ ७० वर केलेल्या विवेचनावरून ऐतिहासिक कवितेचें लक्षण काय हें तुम्हाला समजले असेल त्याचप्रमाणें या पुस्तकांतील कवितांवरून त्यातील कमीतीस कोणती कविता कितपत उतरते हेंहि तुम्हाला कळले असेल

ऐतिहासिक प्रसंगाचा आधार घेऊन सन्धानीन समाजव्यवस्था, देशस्थिति, लोककल्पना यांचे चित्र रंगविणाऱ्या, किंवा या चित्राच्या पार्श्वभूमीवर ऐतिहासिक व्यक्तींचे चारित्र्य प्रकट करणाऱ्या, क्वचित् प्रसंगी काव्यनिक प्रसंगांची किंवा व्यक्तींची भर घालून मूळ कथानक भडक रंगात वर्णनाऱ्या अनेक वाङ्मयप्रकारांत विविधता आढळते ऐतिहासिक नाटक, कादंबरी, गोष्ट, खंडकाव्य, नाट्यगीत, स्वयवर्णन यांची भूमिका एकच असून स्वरूप व विस्तार निराळा असतो एवढाच काय तो फरक नागेश विनायक वापट, हरि नारायण आपटे, नारायण हरि आपटे, नाथमाधव, हडप, यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या, त्याचप्रमाणे इतर लेखकांनी लिहिलेल्या रजपूत, मोगल इतिहासावरील कादंबऱ्या आणि मध्ययुगीन प्रसंगांवरील कादंबऱ्या व गोष्टी वाचल्या तर या कादंबऱ्यांची ऐतिहासिक खडकाव्ये किती उच्च प्रतीची झाली असती याची कल्पना येते. त्या तुलनेने पाहून आतांपर्यंत प्रसिद्ध झालेली ऐतिहासिक काव्ये दुय्यम दर्जाची वाटतात ठराविक पद्धतीनेच काव्य लिहिले पाहिजे हा दृढक बदाचित् या कवींना जाचक झाला असावा स्कॉट कवीचे 'लेडी ऑफ दी लेक' किंवा 'मारमियन,' 'लेज ऑफ दी एलस्ट मिनिस्ट्रल' (शेवटच्या शाहिराची गाणी) ही ऐतिहासिक काव्ये इमजी काव्याचा अभ्यास करणारांना फार आवडतात

ऐतिहासिक कालातील वातावरण उत्पन्न करणे, ऐतिहासिक व्यक्तींच्या कृतींवर नवीन प्रकाश पाडणे, त्यांच्या मनोव्यापाराचे किंवा चरित्राचे स्वकल्पनेने आविष्करण करणे हे ऐतिहासिक वाङ्मय निर्माण करणाऱ्यांचे ध्येय असते आणि ते कितपत साध्य झाले आहे ते पाहून त्यांच्या वाङ्मयाचा दर्जा ठरवावयाचा असतो स्कॉटच्या कादंबऱ्या व काव्ये, अलेक्झांडर क्यूमाच्या कादंबऱ्या, कादी हिंदी व बंगाली कादंबऱ्या (मूळ किंवा भाषांतरित) सुद्धी वाचल्या तर या विधानाची तुम्हांला प्रचीती येईल

या विभागात घेतलेल्या तीन कविता तीन प्रकारच्या आहेत

३४ गोकलस्थां :—कोरेगावच्या लढाईत विजयभोने माळ घातली असूनहि मराठी सैन्याने पलायन केले व मराठेशाहीच्या शेवटच्या सेनापतीने अष्टपाच्या लढाईचे प्रसंगी धारातीर्थी देह ठेवला ती वेळ अतिशय आणीबाणीची होती मराठी राज्याचा रस्ता अस्त देव्हान्न सखा ! सर्वत्र स्थिति इतकी निष्कळिण झाली होती.

की बापू गोखले जिवत राहिले असते तरी भवितव्य टळलें नसतें असा प्रसंग निवडून काढण्यात कवीनें मार्मिकता दाखविली आहे त्यावेळच्या राजकीय स्थितीचें मोजक्या शब्दांत रेखाटलेलें हें चित्र किती यथातथ्य आहे !

शेकरस आठवणांच्या ह्या चालींतील कवनांत, करण, मयानक, विषाद इत्यादि मनोवृत्ति जागृत करण्यात कवीनें किती यश संपादिलें आहे तें पहा. कविता मनातल्या मनात वाचा आणि आपली क्षणभर कशी तल्लीन वृत्ति होते तें पहा. कवि माघव यांनीं पोवाडे, बखरी व ऐतिहासिक कागदपत्रें याचा अभ्यास केला असून शब्द, वाक्यनार, ऐतिहासिक प्रसंग त्या सामुग्रीतून निवडून, काव्योपास प्रतिबध होणार नाही अशा शुक्तीनें त्याची पेरणी जागोजाग केली आहे, असें तुम्हाला अभ्ययनानें समजून घेईल

गोकलला, लडनेवाला, शौर्याची शयं करून हे शब्द तुम्हाला बखरीत सापडतील.

स्फूर्ति व अभ्यास यांच्याशिवाय चांगली कविता निर्माण होत नाही, हें जितकें सरें, तितकेंच ओ कविता पुन्हां पुन्हां वाचल्यावर जास्त जास्त सौंदर्यस्थळें प्रतीत होतात किंवा आनंद द्विगुणित होतो, तीच काव्यशक्ति वच दर्जाची असते हें तत्त्व सरें आहे

३५ जजिरे विजयदुर्ग उर्फ घेरिया 'हिरवें तळकेंकण' (महाराष्ट्र रसवती भाग पहिला, पृष्ठ ४२) या कवितेंतील कोंकणच्या किनाऱ्याचें, तेथल्या लतावृक्षाचें सरस वर्णन तुम्हाला खात्रीनें हृदयगम वाटलें असेल कवीच्या कल्पनेच्या भराच्या, लोकगीतांचा व शतक्याचा उपयोग करण्याचें चानुर्य, आणि यथातथ्य वर्णनाचा काटेकोरपणा तुमच्या लक्षांत आला असेल

मराठ्यांच्या गतकालीन वैभवाचा अभिमान, मराठी आरमाराचे अधिपति आग्ने याचेबद्दल आदर, या कोंकणनिवासी कवीच्या मनात वसत असून तत्कालीन वाढत्याचा व परिस्थितीचा त्याचा गाढ अभ्यासहि स्पष्ट दिसतो त्याची निरीक्षणशक्ति पूरुष आहे या कालातील काव्यमय भाग बिनचूक निवडण्याची व त्यावर वाक्याचें छेने चढविण्याची हातोटी कवीस आहे

३६ दानशरचाटा पहिल्या बाजीराव पेशव्यांनीं हा वाटा एका शुभशकुनी जागेवर बांधला या वाढ्यातून पेशवाईचीं म्हणजे जवळजवळ मराठी राज्याचीं सुत्रें

हालविली जात. नानामाहेव, घोरले माखण्ड यांनी तेथूनच राज्यकार... चालविल्य. नागपरावांचा खून येथेंच झाला. बारभाईची कारस्थाने व सग माखण्डाची वेडाच्या भरतील आत्महत्या हे प्रकार येथेंच घडले.

दुसऱ्या बाजीराव पेशव्याच्या पत्ययनानंतर कंपनीसरकारच्या ताब्यांत ह बाबा आल्यानंतर, व यातील इमारती आक्रमिक अभिप्रत्यक्ष भस्मसात झाल्याव न्यायाची कोर्टे कांहीं दिवस याच्या आवारांत होनी.

महायुद्धानंतर या बाबांच्या जागेत सार्वजनिक बागा तयार होत असतां जुन्या इमारतीचे आवशेष खणून काढले, व बाहेरील तट व दरवाजे यांसह हा भाग पुराणवस्तुसंशोधनसंस्थाच्या ताब्यांत गेला. समोरच्या पटांगणांत पूर्वी जेथे हनी, घोडे झुलत होते, तेथे नंतर जुन्या मोठ्या घरांचा चौरवाजार भरू लागला. आतां, नव्या पुलाचा रस्ता व युद्धस्मारक हीं झालीं आहेत.

ऐतिहासिक स्थळाचीं अशा तऱ्हेचीं स्थित्यतरे सर्व हिंदुस्थानभर पाहण्यास सांप- दतात. अशा स्थळांवर भावनाप्रधान कवींनी कवनें रचलीं आहेत.

कवि गिरीश या शिवारवाच्या तटाच्या एका पुढच्या मुहजावळ बरीच वयें रहात असत. तेव्हा प्रतिदिनी नजरेस पडणाऱ्या बाटाच्या त्या शोचनीय दृश्याने त्यानें अन-करण पिळवटून जाऊन अशा तऱ्हेची कविता निर्माण व्हावी हे साहजिकच आहे.

ऐतिहासिक स्थळें पाहून कवीच्या मनावर काय परिणाम होतो हें तुम्हांला 'रायगडावर काय आहे' (रसवंती भाग १, पृष्ठ ७७) या कवितेवरून कल्पना आली आसेल. या कवीच्या मनावर कसा काय परिणाम झाला आहे त्याची तुलना करा.

हा कवि पराक्रमी पेशव्याची, शाहिराची, सैन्याच्या शौर्याची, मराठी राज्याच्या वैभवाची आठवण करून देतो. हद्दीची स्थिति पाहून त्याचा ऊर पाटनो, कड दाटतो. शेवटी कवी म्हणतो :—

‘कुणाल नाव ठेवावें नशीबा लाववें हात
कुठें कोणाकडे पाहू निराशें जीव आतूर !’

कवि हतबुद्ध होतो, हतबळ होतो.

ही कविता नैराश्यपूर्ण परिस्थिति दाखविते, पण वाचकाला कर्तव्यप्रवण करीत नाही, पुढचा मार्ग दाखवीत नाही. ती केवळ भावना व्यक्तीपित करते. गिरीश कवीच्या

सामाजिक, ऐतिहासिक कवितेतील हा ठळक दोष के. ना. काळे यांनी 'प्रतिभा' पाक्षिकांत 'कलभार' या त्यांच्या कवितासंग्रहाचे परीक्षण करितांना मार्मिक पण धैर्य भावेंत दाखविले आहे.

३४ गोकलखां—



हा कोण हूँ पडलेला ?

“ गोकलखां छत्रनेथाला ! ”

स्वातंत्र्यसूर्य अस्ताला — पावला महाराष्ट्राचा,
आर्य त्यास अर्पुनि ज्याने—आपुल्या उज्या श्चिराचा,
पादथिला शक्तिमा रम्य—तडिबावरीला स्तथा !
शत्रूचरि पडला हुद्दन,—शौर्याची शर्य कम्पन,

सम्रांत घेंचिले प्राण,

विदित तो नसे कोणाला—गोकळलां लढनेवाला ?

तिमिर तेज एके समयीं—वसतिळ का त्याच ठिकाणी ?

असिडता नांदणें दोन—राख्य केरिं एके म्यानी ?

प्रभु दोन महत्त्वावस्थी—राहणें न हिंदुस्थानी !

कळड घोर म्हुणुनी माजे—युद्धाचा डंभ वाजे !

वीरनाम संतत गाजे

घोर हा परी शेवटला !—गोकळलां लढनेवाला !

अष्टपाच्या मैदानांत—हाकडा अखेर निकाळ !

बंदुकीबरी घोषटले—जरी कराळ ठरि करवाल !

पाश्चात्य संस्कृतीपुढतीं—पौराण्य पद्धती फोड !

राज्ञांचा गेला काळ—स्वप्नाला विसरे ढाल—

भालेही कवडी मोळ !

घायाळ होउनी पडला—गोकळलां लढनेवाला !

प्रेतांच्या जागोजाग—राशीवर पडल्या रात्री !

रक्तचें घडलें स्नान—अष्टपाच्या रणमूमीती !

लोळल्या ध्वजा धूर्लित—मुकुनिषां पूर्वविभववासी

कोरडा कंठ होवोनी—घायाळ शिपाई कोणी—

करिताती 'पाणी ! पाणी !'

चावी परि अघरोष्टला !—गोकळलां लढनेवाला !

वीरोचित शस्त्रेवरतीं—पडुडला पुन्हां न उठाय !

अरिला न व्यामुळें निद्रा—तो सजला निद्रा ध्याया !

रक्ताचा वाहुनि पूर—ये दुर्बलता अनिवार !

ग्लानीहि वारंवार !

एव तरी धरी खड्गळा ! गोकळखां लढनेवाला !

शेवटला आशांतू—शेवटल्या धीमंतांचा,

अवशेष तम तेजाचा—निःशेष आज व्हायाचा !

हा अस्संगत रवि-किरण—क्षणमात्रें लोभायाचा !

कांपें सुटे अंगाला—रात्रूच्या, घयतां ज्याला;—

गृभांचा स्यांवरि होला !

चिंतीं न परी गडबडला—गोकळखां लढनेवाला !

इहलोकांतिल उत्कर्ष—हा दिव्य राजनिष्ठेचा !

हा अखेरचा कलोल—दाक्षिणात्य शौर्यांन्धीचा !

हा शेवटला उच्छ्वास—धीस्वतंत्रतादेवीचा !

आंचके अखेरिस आले,—एकदां शरीरहि हाटे,—

पांढरे जाहले होले !

निष्पाण होउनी पडला—गोकळखां लढनेवाला !

महुंमकी मेली तारी—वरपगडा अभयत्वाचा !

ही स्वराज्यनिष्ठा मेली,—सुलसुळाट घरभेदांचा !

विहगेश्वर विगतप्राण—कोलाहल काकोळांचा !

हुण्ट्यफळां भोगव्या,—मंदभाग्य याजीराया !

हो तयार जन्मांतचि या !

आधार तुझा हा तुटला ?—गोकळखां लढनेवाला !

खणखणाट तरवारींचा—भातां न पुन्हां व्हायाचा ?

यापुढें न भगवा होडा—कोठेंहि भावायाचा ! !

ममरघोष 'हरहर !' ऐसा—श्रवणीं न कधीं यायाचा !

शांतीपें यसलें दणें !—भातां न कधीं मैदानें

रंगविले नसरविलें !

ममशेरवहावर मेली—गोकळखां लढनेवाला !

संपला ह्यें इतिहास—शिवरायाच्या राज्याचा !
 आतां न राहिला काळ—अशांनी पोवाड्यांचा !
 आटला हरा येथून—चैतन्ययुक्त वाणीचा !
 अष्टाक्षें सरि मैदान स्फूर्तिप्रद गातें गान !
 आठवतो तेथिल अद्भुत
 वृक्ष-लता पाषाणांला—गोकुलसां लडनेवाला !

माधव

३५ जंजिरे विजयदुर्ग ऊर्फ घेरिया

जांभ्या खडकांरी काळवें, त्यांबली खंके
 पहात फिरती जियें हालत्या स्वप्रतिबिंबाकडे,
 कमलमीन भयहीन उघडुनी निज पाकळिपाकळी,
 नवल करीती कुर्मी रेतिल्या पुढिनीं रंगावली,
 सेंपें होता दुस्मानाला असण्ड वितरनि भया,
 दपांवर दावीत दरारा विजयवंत घेरिया !
 उत्तरेस ' भा ' पसरनि घसला प्रवंड रत्नागिरी
 दक्षिणेस करवीरकरांचो शिवलंका सागरी;
 मध्यें शोभे मरकतगिरिच्या मणिमय सिंहासनीं
 सत्ताविस दुर्भेद्य गडांचा राजा तळकोळणी ! -
 दोन बाहुंला हुकमी बन्दे, शौर्याचे सागर,
 मई खडे यशवंत, देवगड वाराया चामर,
 मध्यें विलसे घेर तिहेरी कोटाचा घालुनी
 सत्ताविस रणमस्त हुक्यांचा राजा तळकोळणी !
 प्रशान्त उत्तराती पसरलें वैजयन्तिचें जळ
 चाले दक्षिणती जळधित्री म्हाझंजुनि खळबळ;
 पूर्वदिशेला खन्दक नेई भास अरीची लया
 पश्चिमाग्निवर दावि दरारा विजयदुर्ग घेरिया
 रणफन्दी जरि खन्दि शिवन्दी बुर्जाबुर्जावरी,
 टायीं टायीं हेटकऱ्यांचा खडा पहारा सरी;

तटीं तटीं विशाल शशिणी होकावुनियां पुढें
उघडुनि जवडे नदर भयंकर लाविति दयाकडे;
आशेचा भयकाश, शतावधि चाप खडासड उडे
निळ्या साराठीं निळच पावस सीमेपरता पडे !

गोलन्दाजी, बर्नन्दाजी शुणीं न अणुही उण्ण,
लांवि पिटाळुनि दूर अनाहुत पाण्यांतिल पाहुणा !
राखित पहिलें द्वार उभा बजरंगवली मास्ती,
दुसऱ्या द्वारावरनि गर्जेती राहोवी नौपती;
तिसऱ्या द्वारीं फरा सदोदित समशेरींचा उभा,
आंत राहिले धनि दुगांचे राखित कोंकणमुभा
पाण्यांतल्या पातशाहांवर ह्यें राजकारण,
ह्यें रंगला दयावरला दावा रात्रंदिन !

चिथेन्दि हा दाखवना राखिति संत्री ह्यें
शस्त्राळांची विशाल शाला ही इकडे शोभते,
मसले गोलन्दाज ह्यें हे चडुनि जामानिमा,
करिती तोंफा मना शत्रुच्या विळडि न घेरितां तमा !

सफेजंगी कुसूं घालुनी सभोवतीं लांकडी
आंत निर्मिली टेहळणीची ही इकडे टेकडी,
जळदुगांचे, स्पलदुगांचे, अजवृन्दाचे धनी
येथुनि करिती दुर्बिर्गीतुनी दयाची पादणी !
सखेलांची बरी निशाणी बांचजन्य जरि सुळे,
वालकाडियर शिवशाहीचें निशाण येथें सुळे !

हुळे सालतीं दयावन्ती आरमार तळयट,
धवलपराचा स्वस्त्रिक मंडित फटकावित बाहुट !
संगलौकस्तर्भां इछां सफेज, हिरण्या, निळ्या,
पान्यावरतीं सिलमिळ मिळमिळ आनन्दी सिलमिळ्या !
गळदण, मयदा, फत्तेमारी मारुनि फत्ते करी
विजयदुगांची दयावन्ती दशवन्ती साराठीं !
साधधान विजयरी सर्वदा रंगराणीं आगळे,

कणधार, तलवारपट्टावर मण्डारी आवले !
 वलन्देज बुडवून झोडिले पत्राशीस फांके
 प्रतिनिकेवर त्या विजयांचा अजुनि चौघडा झडे !
 बळ दुबळें हें करावयाची धरिति वासना मनीं
 शिवशाहीचे सेवक नांना प्रधान चूडामणि !

माघव

३६ शनवारवाडा

(गजल : वृत्त-वधत)

तुझ्या विच्छिन्न रूपाला बघूनी फाटतो ऊर
 हळाले जीव; अश्रूंचा स्मृतींनीं दाटतो पुर
 तयंच्या भंगल्या भिंती फुटोनि चौघरा गेला
 जळालीं वैभवें सारीं, निमाले छातिचे झर
 इथें तलवार बाजीची विराजे, मस्त रंगेल
 इथें होंदा मराठ्यांचा उडे वाऱ्यावरी स्वर
 हिरीरी वीर भाऊची, मनींचा त्वेप घेतून
 हटानें नाचवी घोडे फुरसेघांत चौगूर
 अरीला कपवी भीती, इधुनी माघवी नीति
 पुकारी पेशवाईचा दारा भारती दूर
 विचारी गारदी घाला निखारे मत्सराप्तीचे
 विचारी युक्तिनीं सारें जहालें शांत काहर
 मराठेनाहिच्या भागें जरा होती तुझी आस
 निमाली शाहसून्चीं परी ध्येयें महामूर
 सभोर्तीं फुफुरे घोडा, झुलावा हति दारांत
 तियें का रान माझवें ! कुठें तो वैभवी नूर !
 पवारोनी जियें घारा खेरी सांडले निद्रू
 तियें हा पद्मकारंजीं विटांचा कोरवा चूर !
 मराठी झर मर्शचे पवाडे गायिली बाणी
 शुकरावें दिवाभीतें तियें का काटुनी मूर !
 खरावें काय जोशानीं फुटुनी काळवंदूनी

नेमून दिव्यापासून, आवांययाबाहेर राज्याचा विस्तार वाढल्यामुळे व पेसल्यांनी कारभार हस्तगत केल्यापासून मराठी राज्याच्या अस्ताची चिन्हे दिवू लागली होती. पण कवींना अखेरचा धीर-निराशेन जिवाचा होम करणारा धीर-आस्त आवडतो आणि म्हणूनच यमांपिढीची लढाई, राणीस्थोनचा विजय, हळदीघाटची लढाई, लक्ष्मीबाईंची अखेरची लढत, बाजीप्रभूच्या पावनखिडीतील पराक्रम वर्णने प्रसंगाची वर्णने करणे आवडते.

‘वृक्षलता पापागोळ गोष्ठलतां आढवतो’ या ओव्दीत दर्शित केलेली कल्पना, कवींची, लघुछपाळेसकांची व कादंबरीकारांची फार आवडती आहे. शक्य असल्यास तुमच्या वाचनांतील असे एकाई वाक्य सांगा.

३५. जंजिरे विजयदुर्ग ऊर्फ घेरिया. विजयदुर्ग ऊर्फ घेरिया—हा इतिहास-प्रसिद्ध पुरातन मिश्र मुंबईच्या दक्षिणेत सुमारे १७० मैल अंतरावर खाडीच्या मुखापाशी एका खडकावर बांधलेला आहे. याचे पूर्वीचे नाव घेरिया असून, मराठेसाहीतही त्याच नावाने तो परकीयांना परिचित होता. घेरिया हे नाव गिरे गांवापसून पडलेले आहे. विजयदुर्ग हे शिवछत्रपतींना नाव असून या त्रिदशाच्या तीन बाजूला पाणी आहे. समुद्रातील अशा त्रिदशाला अजिरा म्हणतात.

शिवलंका = मालवणाचा अजिरा सिंधुदुर्ग, हुडा = घुस्ज. बैजयंती = विजयदुर्गची खाडी. साहेबी = प्रभुत्वाची निदर्शक. वलंदेज = डच. फरासीस = फ्रेंच. हे शब्द मराठी अपभ्रंश आहेत.

कविता काळजीपूर्वक वाचून त्यांतील भौगोलिक व ऐतिहासिक ठिकाणांची विशेष माहिती मिळवा

कमलमीन = (Sea-anemone) समुद्रफूल. हा एक खडकाच्या खोलात जागी सांचलेल्या समुद्राच्या पाण्यात खडकाला हाडाप्रमाणे चिकटून राहणारा प्राणी आहे. याचा आकार कमळसारखा असून, तोंडासमोवती पांढऱ्या-सारखे तंतू असतात. त्यांना घसा खगला तर ते मिटतात. साहित्यपरिचय भाग २, पान ५९ पहा.

कमलमीन, कालवे, खेकडे याच्या वर्णनाने कवीने अनुकूल वातावरण उत्पन्न केले असून सोप्या शब्दांत गडाचे समिमानपूर्वक वर्णन केले आहे.

३६. शनवारवाडा. या गजलांतील पहिल्या दोन ओळी यमकांनी बांधलेल्या असून नंतर प्रत्येक युग्मकांतील दुसऱ्या ओळीचा शेवट प्रारंभीच्या ओळीशी यमकाने जोडलेला आहे.

गजलप्रकाराविषयी जास्त माहिती प्रो. माधवराव पटवर्धनकृत 'गजलांजली' व 'छंदोरचना' या पुस्तकांत पहा.

के. नारायण काळे—परीक्षण 'फलभार', हा प्रतिभा-भाक्षिकांतील लेख वाचा.

कुरुक्षेत्र, माधवी नीति, हिरिरी, महापूर या शब्दांवर टीपा लिहा.

तृणांच्या स्रटेवर कवीने कोणत्या कल्पना रचल्या आहेत ?

'शाहसूनु' हा शब्दप्रयोग छत्रपतींच्या शिक्षामोर्तब करण्याच्या मोहरेवर आढळतो. छुने वातावरण उभे करण्यासाठी कवि अशा शब्दांचा उपयोग करतो.

जोतें, चौयरा, पद्मकारजें हे जळालेल्या शनवारवाड्याचे अवशेष उरून काढले आहेत.

• 'विजयनगर, फत्तेपूर, शिकी, बरादेचा किला, विनापूर' व इतर दुसऱ्या ऐतिहासिक स्थळांविषयी, अशा तऱ्हेचे, किंवा स्फूर्तिदायक विचार दर्शविणारे निबंध वाचा किंवा लिहा.

खालील पुस्तकें व लेख यांवरून तुम्हांला शनवारवाड्याची जास्त माहिती व त्याचें ऐतिहासिक महत्त्व कळेल.

पुणें दुर्यारी—कविता—अज्ञातवासी.

सवाई माधवरावांचा मृत्यु—पोवादा—प्रभाकर, नाटक—खाडिलकर

भाऊबंदकी—नाटक—खाडिलकर.

अखरेची घेल सुकली—लेख, अ. व. कोल्हटकर लेखसंग्रह.

तोतयाचें बंड—नाटक—न. चि. केळकर.

७ देश भक्ति

महाराष्ट्र-रसवंती, भाग १, पान ८४ वर दिलेले विवेचन वाचा.

३७. हतभागिनी. केशवमुन, टिळक, तांबे या कवींप्रमाणे विनायक जनार्दन

करंदीकर (कवि विनायक) श्रेष्ठ दर्ज्यांच्या कवींन मोडतात त्यांच्या काळच्या इतर कवींप्रमाणे, प्राचीन कवींच्या कवितापद्धतीचे, किंवा विषयाचे अनुकरण किंवा चर्चितचर्चण त्यांनी केले नाही स्वतःच्या अनुरणात उलळणाऱ्या भावना किंवा सद्य स्थितीमुळे गतेतिहासाकडे दृष्टि बळवण्यामुळे मनात उग्न होणारे विचार त्यांच्या कवितेतून दृग्गोचर होतात याच्या कवितेवर इंग्रजी व संस्कृत काव्य-विचाराची छाप सारखीच बसलेली असून, रसिक श्रुति व राहणी यांचे पुसट परिणाम कवितेवर दिसतात ऐतिहासिक कालाबद्दल विशेषतः स्वदेशप्रेम, स्वामिभक्ति, कार्यापुढे आपली सुखे कपटार्थ मानण्याची प्रवृत्ति, यामुळे रजपूत इतिहासाकडे याचे स्पष्ट जाऊन त्यांनी खडकान्वये व स्फुट कविता लिहिल्या आहेत मराठ्यांच्या इतिहासाची भरपूर साधने त्या काळी उपलब्ध नसल्यामुळे महाराष्ट्राकडे त्याची दृष्टि बळक नाही, याबद्दल त्यांना दोष देणे युक्त होणार नाही कोणत्याहि व्यक्तीची श्रेष्ठता समकालीनाहून ती व्यक्ति किती भिन्न श्रुतीची किंवा पुढारलेली होनी यावरून ठरवावयाची असते

कवीची अशी ऐतिहासिक दृष्टि असल्यावर जो देश एकदा वैभवशाली होता त्याला विपन्न स्थिति आलेली पाहून त्याच्या हृदयांत जे कोळहल उग्न होतें त्याला काव्यमय स्वरूप मिळतें

दृष्टात, रूपक या अलंकाराचा उपयोग सूचक लिखाण लिहिताना फार होतो दशावरोल एक हतभागो खीचे रूपक केलेले या कवितेत दिसले

पहिल्या तान कडव्यात तिची दु स्थिति वणन केल अमून पुढील कडव्यातून चिखलात रंगलेल्या गाईसारखी तिची अवस्था झाली आहे असा विषादपूर्ण विचार प्रगट केल आहे

या कवितेत व तुम्ही पूर्वीच्या भागात वाचलेल्या देशान्निमानाच्या कवितात तुम्हाला एक सूक्ष्म फरक दिसून येईल गोमतदवी, हिंददेग वगैरे कवितेतील देश-भिमान उज्वल व स्पष्ट आहे प्रस्तुत कवितेत कवीच्या मनातील देशस्थितीविषयी तळमळ रुपाखाली व निराशाजनक विचाराखाली दडपलेली आहे कवीच्या मनःस्थितीचे व परिस्थितीचे दडपण या कवितेवरून थोडेंफार समजून येतें

३८. महाराष्ट्रिका दुर्गाप्रसाद आसाराम तिवारी या कवीच्या कविता विविध प्रकारच्या आहेत संस्कृत पद्धतीच्या काव्याच्या व्यासंगाची छाया

याच्या कवितांवर दिसून येते. यांनीं बऱ्याच ऐतिहासिक कविता लिहिल्या आहेत. गोविंदाप्रजांनीं 'राजहंस माझा निजव्य' ही कविता लिहून लोकप्रिय केलेल्या वृत्तात यांनीं आपल्या बहुतेक ऐतिहासिक वीरश्री उत्पन्न करणाऱ्या कविता लिहिल्या आहेत. या कविता प्रसंगी किंचित् लांब व एकाच ठशाच्या वाटतात आणि वर्णनशैली अभिजात काव्यासारखी नसून पोवाड्याची सुसंस्कृत आवृत्ती वाटते. देशाची बदलती स्थिति किंवा बदललेल्या आकांक्षा यांची पूर्ण जाणीव असा-कर्वांना नसून जुन्या इतिहासांत, त्यावेळच्या कल्पनांत व उपाययोजनांत ते मग असतात. उलटपक्षी यांची श्रोतवद्द रचना प्राचीन परंपरेस शोभणारी अशी संस्कृतप्रचुर भासते.

ऐतिहासिक कवितेंत रणसंप्रामाचें, एकाचा वीर पुरुषाचें, किंवा वीर स्त्रीचें गुणवर्णन आढळतें. मराठी इतिहासांत सांपडणाऱ्या स्वाभिमानी, मुत्सद्देगिरी जाणणाऱ्या वीर कन्या, वीर पत्न्या व वीर माता यांची चित्रे एकाच कवितेंत घडून, कवीनें तीं मार्मिकपणें, सूचक रीतीनें मांडिलीं आहेत. गतवाद्यांतील चित्रे भडक रीतीनें रंगवून, त्यांतील गुण हळी दिसत नाहींत ही आपली बुरकूर त्यानें शेवटच्या श्लोकांत अलंकारिक भाषेत मांडिली आहे.

३७ हतभागिनी

तळहतीं टेकुनी ही स्वशिराचें घेतली ! ॥ २० ॥

मस्तकीं केसा विसुरले,

श्वास घालले, अश्रु छोटले,

गळे जळ गालीं—चितेंतें पोळटो !

१

बघें हीं अपुरीं जुनीं,

तेथ कोटुनी, असावा मणी,

दीनता स्याली—दुःखानें घावली !

२

दाखि, घरीं आगें,

अन्न काय तें, दिसेना कुत्रें.

चापुजळ घाली—गगनाची साटली.

३

होती ही सिंहासनीं,

माग्यादाखिनी; घनें स्थितीनि,

परी तिज स्यालीं—दुर्दैवं ओढिली.

४

एकधुर्विंदुकारणें,
 तियेच्या रों, झुंझले मनें,
 असे सुत घ्याली-जयझडीं भावली.
 कपटीं कंठों तियें,
 निपजलीं भुतें ! मातृशोणितें-
 स्वतांला लाली-आग्राया घांवली !
 कल्याण कर देगती,
 निव्य मांडती, आपसांत तीं
 परां परां झालीं-स्वचाला विसरलीं !
 गेले दिन यावे फने,
 बरेंतें असे, पन्दां फने-
 गाय जी गाळीं-बैराव तीं चालली !

विनायक

३८ महाराष्ट्रिका

दास्याची निज-जन्मभूमि-वरणीं भालोकितां शंसला
 दंडाया झुरलीं यदीय शरिरे त्वेरांत उच्छृंखलां
 केल्या शौर्यगंड जयीं गिरि-गुहीं ताघानना सूमिछ
 जन्मा देवनिचा अशा नरवरां गेल्या महाराष्ट्रिका
 “ प्राप्ति आत्मरया यथेच्छ तनया ! सज्जन्य रत्नचिषा
 संप्रामांगिणि बिंदु बिंदु सज्जण देसायें गळवया ”
 ज्या स्वांकाग्रयि घालकांस वदती मदस्मिता मातृघ
 देशोदारिणि विस्मृतीतुन कथा जाण्या महाराष्ट्रिका !
 ज्यांचें शौर्य रणांगणीं वधुनियां स्वर्गाय संतोषती
 घमांचे मुखें बिंदु ना, वरनि ते मोक्षधु कीं कर्पती
 त्यांचा वंशज तूं, मुठा ! न मळगी, रक्षो यशोमाळिका ?
 वीरांच्या उपदेशिछ गृहिं गृहिं होण्या महाराष्ट्रिका !
 उच्छेद्वसितायरा हन-वलीं इहानना ठेवुनी •

जेन्नाच्या जयमाझिती, निराक्षिती-नेत्रा-पाशमेतुनी

धेवोनी निजहस्तपुष्परचिता माला स्वकातोत्सुका
 होत्या घालित नाथ-कटि मधुरा मुग्धा महाराष्ट्रि
 “ नाथानें मम, सगरात पुढती केळी महागर्जना !
 लावोनी ध्वज मत्सरा नरा शिरीं तेथें करी घोषणा ! ”
 वार्ताल्हादिनि चार हास्यवदना स्वामीपशोलापिका
 होत्या ना चतुरा सरस्वति इर्थे घन्या महाराष्ट्रिका !
 वृद्धेची सुत-यष्टि भ्रम पडता, ‘ देशार्थ गेट्टी ’ म्हणे !
 कातेवें पुसतादि कुकुम, ‘ महाराष्ट्रार्थ गळें ’ ! म्हणे
 गंगाभागिरथी समान विमला कर्याण-सर्वर्धिका
 होता सेवित छत्रपाल-नृपती प्रेमें महाराष्ट्रिका
 ज्या गंगासलिलाग्राह समर्पी घट्टानलि प्राप्नुमी
 शीतप्रस्फुरित-स्ननद्वयवता राष्ट्रोदयाच्या सुखीं
 स्वात-यांसम-मंगरीत जपती पुण्योत्तमा देवका
 ही गोदा रडते परी न दिसती त्या त्या महाराष्ट्रिका
 देवाचा पनि तो दावीसम महा-साध्वी म्हणोनी रिशे
 सगीतजुहि चित्रसेत हलना-रूपस्तुडीला सत्र
 दोघेहि भजतात मौन बदती याता न पौराणिका
 जों आल्हा दिमुनी तदीय नवनीं तमा महाराष्ट्रिका
 व्योम-रुष्ट विशाल शैल शिखरीं सौराज्य-लक्ष्मीसर्वे
 प्रस्थापून विलोकनीय दिधळें ऐश्वर्य त्यांना नवें
 तन्माता स्मृति या कृतज्ञ अचला ! प्रत्यब्दि होऊन का-
 भालिंगून पयोधरास पुसती, कोठें महाराष्ट्रिका ?

हु आ तियारी

स्वायाय

- ३७ हतभागिनी या कवितेची चाल एकाकाळीं अत्यंत लोकप्रिय असलेल्या
 शारदा नाटकांतील पदावरून घेतलेली आहे अवाचीन कवि वृत्तामक
 कविता लिहीत त्यावेळीं त्याचे हातून वृत्तदोष स्वचित्तच होत वृत्तदपणा
 सारख्या प्रथांचे अध्ययन हें या चिन्तकूपणाच मुख्य कारण असे परंतु
 पदावरून कविता लिहिलाना, आठवणीवरून किंवा मनाशी गुणगुणत कविता

लिहिताना मुद्रपरहुडूम 'ओळी येणें नेहमीं शक्य नसतें. त्यामुळे अनेक नामांकित कवींच्या कवितांतून व पदांतून मानादोषांकडे दुर्लक्ष केलेले दिसून पडतें.

सर्वांचीन कवींच्या कवितांची पुस्तके घरघर चाळलीं तर त्यात मात्रा-वृत्तांचें व पदांचें प्रमाण, गणवृत्तांहून जास्त आडवून येतें अशा स्थितीत माना वृत्तांचें वर्गीकरण व नामकरण करणें व विशिष्ट लक्षणांचें बघून ठरविणें इष्ट होतें. प्रो. माधव त्रिंबक परबर्धन यांनी आपल्या छंदोरचना ह्या पुस्तकांत हा प्रयत्न केलेला आहे.

वृत्तदोष टाळणें हें कवीस जसें आवश्यक तसेंच बाबकांनाहि वृत्तदोष समजणें अवश्य आहे. पदाच्या ओळीतील मानाची संख्यावरुना मूळ पदाबरोबर किंवा चालीच्या लक्षणाबरोबर ताडून पाहण्याचा अभ्यास ठेवा

'बायुजल वाली गगनाची साठली,' 'एकाग्र विदुकरणे' या ओळींतील कल्पना स्पष्ट करा. वाली = रक्षण, पोषण करणारे.

३८. महाराष्ट्रिका. या कवितेंतील समास सोडवून त्यांचे अर्थ करा

महाराष्ट्रिका = मराठी जिया, हा शब्द प्रत्येक श्लोकाच्या शेवटीं आल्यामुळे नवीन शब्द परिचित वाटून त्या शब्दांचें महत्त्व बाबकांच्या मनावर विंबतें.

आत्मपय = माझे दूध. प्रत्यन्द = प्रतिवर्षी-पावसळ्यात. 'वृंदेची धुतयष्टि भग्न पडतां' या श्लोकात वर्णन केलेले स्वदेशप्रेम प्रत्येक देशाच्या प्रसिद्ध इतिहासात आढळतें. पटवर्धन घराण्यात अशीच एक पेशवेसलीन दतक्या प्रसिद्ध आहे.

'रहणारी गोदानदी अजून आहे पण त्या जिया गेल्या' या श्लोकातील विचारांत व भावेंत सत्त्व शब्दांच्या अभ्ययनाचे इष्टानिष्ठ परिणाम तुम्हाला दिसतील. आधुनिक कवींत अशीं वर्णनं करणारे कवी कचितच आढळतील.

इदं व गर्धर्व यांनी मौन र्थां घरले असें कवि म्हणतो ?

८ स्फूर्तिदायक कविता

बाही कविता वाचून मनाला उत्साह वाटतो व कार्ये करण्यास हुस्म येतो. विप्र्येक वेदां मनाची अशी स्थिति झालेली असते की, शुद्ध धामयुद्धां अवघड

वाद् लागतें. नवीन गोष्ट हातीं घेण्यास हुरूप वाटत नाही. सभोवतीं कच खाणारे लोक असले, पुढें काय होईल याची खात्री नसली तर पुढें पाऊलच पडत नाही. अशा वेळीं दुसऱ्याचे स्फूर्तिदायक प्रोत्साहनाचे शब्द ऐकून, मनाला धीर येऊन मनुष्य दुप्पट उत्साहानें कामास लागतो. आपल्यापेक्षांहि प्रतिकूल परिस्थितींत असलेल्या लोकांनीं काय केलें तें ऐकून आत्मविश्वास येतो. खरें श्रेय कशात आहे तें समजल्यावर तात्कालिक संकटांची पर्वा वाटत नाही. स्फूर्तिदायक कवितांचा व्यक्तीला व समाजाला अशाप्रकारें फार फायदा होतो. मात्र या कवितांचीं स्वरूपें भिन्न असतात. यांतील कांहीं कवितांतून गतकालाचीं उज्वल चित्रें, भावी कालाविषयीं अशापूर्ण कल्पना, हल्लींच्या लक्षास्पद स्थितीची हेदाळणी व निर्भर्त्सना सांपडते, तर कांहीं कवितांत गंभीर उपदेशाची भूमिका घेऊन स्मृतिशेष झालेलीं पण त्रिकालायाधित असलेलीं सत्यें कवि आपणापुढें ठेवीत असतो. रसवंती भाग १ ला, 'प्रांत तुम्हां कां पडे' ही कविता, व भाग २ रा 'क्षेत्रधर्म,' केशवसुतांची 'तुतारी' या स्फूर्तिदायक कविता होत.

पुढें दिलेल्या दोन कविता या छंदीनें पाचा.

३९. निराशा शूरपुत्रा कर्धिहि हृदया स्पर्श न करी. श्री मशवंत महारदेव गदे (कृष्णाग्रज) यांच्या शब्दलविक्रीडित कृतांतील या कवितेंत, प्रसाद व स्पष्टवक्त्रेपणा आढळतो. कवीची दृष्टि ऐतिहासिक काळांत गुंगली असली तरी त्यांत अथ जात्यभिमान दिसत नसल्यामुळे सुभाषितवजा चौथी ओळ सर्वाना रुचण्यासारखी व पटण्यासारखी आहे. महाराष्ट्र कवींनीं निराशेचीं गाणीं गावयाचें सोडून उत्साहाचीं गाणीं गावीं आणि त्यामुळे लोकांनीं स्फुरित होऊन उपयोगतः व्हावें ही कल्पना खरोखरच मार्मिक व योग्य कालीं केलेली आहे.

४०. धुयतारफा. प्येयावर लक्ष ठेवून भोंवतालच्या संकटांनीं ढगमगून न जातां, मोहक फसण्या गोष्टींत मन अडकवूं न देतां, लोकांच्या हंसण्याची पर्वा न करतां व दुसऱ्यावर विसंबून न राहतां स्वतः कट्टून मनुष्यालाय मार्ग काढावा लागतो. प्येय क्षणभर नजरेआड झालें, तरी विचाराच्या होकारानें पुन्हां मार्गावर यावें लागतें. एवढेंच नाही तर प्येयापर्यंत मजल गांठता आली नाही तरी प्रयत्नांत समाधान मानून प्येयें लागतें. प्येयपूजन हें एक अविधायकमत आहे. पण प्येयाच्या मार्गे लागणें यांत मोठेपणा आहे व जीविनाची सफलता आहे. अशा विषय परिस्थितींत अवीर होण्याच्या मनाला स्फूर्ति देणारी ही कविता आहे.

इतर सर्व तारे अस्तास पावतात पण ध्रुव अचल रहात असेल्यामुळे पुरातन व सर्व भाषांनील कान्यात व धर्मात अचलतेचें, तस्य प्येदाचें चिन्ह म्हणून तो सनज्जल जातो

३९ निराशा शूराच्या कधिहि हृदया स्पर्श न करी

शिरीं एमएकीं घडुंकडुनि आघात पडले
शुभानानें तारु अत्रचि ससुद्रात पुढलें
करीचें सुदैवें जरिहि हुटलें शस्त्र समरीं
' निराशा शूराच्या कधिहि हृदया स्पर्श न करी '

कर्षीं काळीं मागें अपयश न घेवोनि फिरला
भराव्याचा भाला, जरि न नयना आन दिसला
हृती तन्पूर्वीच्या परिसुनि सुधी पाय उचली
' निराशा शूराच्या कधिहि हृदया स्पर्श न करी '

उडी प्याया जाता हागनर तरी कुटित गती
धरापावें लागे सहजचि अग्नी रीत जागतीं
महाराष्ट्रीयाची स्थिति गमत तैशीच बनली
' निराशा शूराच्या कधिहि हृदया स्पर्श न करी '

न ये हातीं विद्या ठन-मन-घनां जे न दिधलें
कळीं कैमें यावें मधु कटु किती त्यान भरलें
मनानें तेजस्वी जरि सनु वरी दीन दिसली
' निराशा शूराच्या कधिहि हृदया स्पर्श न करी '

रणीं नेगेनीया सहज अरि-वशेंत तिरला
हजारों लोकानीं सरळ जरि वेढोनि धरिला
प्रतापें बाहुच्या दिपविन अग्नी आसचि घरी
' निराशा शूराच्या कधिहि हृदया स्पर्श न करी '

निधें कापाकापीविण न हुसों दटिस पडे
उमा सृष्टू खाया मुख पसरली नाचत पुढें
त्ये शत्रू शस्त्रें धरनि सुपसाया जरि वरी
' निराशा शूराच्या कधिहि हृदया स्पर्श न करी '

निराशेच्या गानीं कधि नच महाराष्ट्र दुखवी
 मनीं उन्साहाची परि सतत दीक्षि प्रकटवी
 ज्ञायाच्या शौर्याचें जन अखिलही कौतुक करी
 ' रचेना त्या केव्हां दडुनि बसणें घोर तिमिरीं. '

कृष्णाग्रज

४० ध्रुवतारका

झणि पाडल आतां उचल घरी
 स्थिर ध्रुवतारेवर नवन करी !
 वाट भरे जरि कंठकिं सगळी
 भुलूं नको दुरि बघुनि हिरवळ
 झांकिति पत्तल्या त्या खोल घ
 जाण, कोंवळ्या तृणान्तरीं,
 दों बाहुस डवरले ताटवे
 रंग फुलांचे चंचल नटवे
 मोह घालितो गन्ध नवनवे
 तिथुनि आवरीं हृदय परी !
 चंचळ दृश्यीं गुंतव नच मन
 रमतगमत पथिं गमवीं काल न
 साध्य न तव हें, केवळ साधन
 ध्रुव तव अजुनी दूरवरी.
 तन्मयता तव पिसेंच गणुनी
 हंसतिल ह्रस्व ' वेदा ' म्हणुनि
 परि जननिदा ती अवगणुनी
 तूं येपर्वा चाल तरी !
 मिळेल न तुला मार्गी सोपत
 टिकेल न पुढें, जरि ती लाभत
 थोडा अगुडा तरी शिरीं बाहत
 संप पयळा मार्ग घरी !

धुम धुपविविल सुरधनु घन व
ज्योत तरी तत्र उजळीं आन्तर
वितळिल जी त्यां निज तेजें सा
धुकें विरवि रवि जेवि करी !

छद्म एक तव धरि तीरापरि
—आणि गळ्याकी ठेनु मागीं जरि
समाधान हें वाळ्या अंतरि
कीं ' तो भारव होई दुरी ! '

दा. अ. कारे

स्वाध्याय

३९. निराशा.....कवी. सुधी = शूद्रणा. या कवितेत घेतलेल्या दृष्टांताच्या (अभिमन्यू, विश्वासराव यंगरे) मूळ गोष्टी वाचा. ही कविता १९१४ च्या युरोपीय महायुद्धाच्या काळात लिहिली असल्यामुळे, मराठी वीरांची पराक्रमाची वर्णने वाचून कवीला मागील काळाची व हल्लींच्या स्थितीतहि दिसणाऱ्या शौर्याची तुलना करावीशी वाटली व मराठे अजूनहि मर्दमसी गजबू शक्तीत ही गोष्ट अभिमानपूर्वक त्याला सागावीशी वाटली.

महायुद्धात मराठे लोकांनी भाग घेऊनहि, युरोपियन कवींच्या काव्यातील पडसादांप्रमाणे, मराठी काव्यात भाग त्याचे पडसाद उठलेले आढळून नाहीत याची कारणे काय ?

४०. धुचतारफा. थी. कारे याच्या ' नंदादीप ' या कवितासंग्रहातील अशा तऱ्हेच्या दुसऱ्या चिंतनपर व स्फूर्तिदायक कविता वाचा.

इंग्रज कवि बर्डस्वर्थ यांची ' Excelsior ' ही कविता वाचून या दोन कवितांतील उद्देशांचें साम्य पहा.

घळ = अरुंद दरी. पितें = वेड.

जिवाचा बोजा किंवा भार कोणता असें कवीस म्हणवयाचें आहे ?

या कवितेंतील तुम्हांला कोणत्या ओळी आवडतात व त्या कां, तें सागा.

९ सामाजिक कविता

कवीचें मन भावनाप्रधान असल्यामुळे त्याच्या अंतःकरणावर परिस्थितीचें थोडें तरी प्रतिबिंब उमटल्याशिवाय रहात नाहीं. त्याच्या कवितेचें वर्ण्यविषय कधीं पुरातन कालांतले असतात, तर कधीं भावी आयुष्याचीं त्याच्या डोळ्या-पुढून सरकणारीं कल्पनाचिन्नें त्याच्या कवितेंतून रेखाटलीं जात असतात. कधीं स्वतःच्या ध्येयकल्पना वस्तुस्थितींत आहेतच अशी तो कल्पना करतो, तर कधीं दुसऱ्यांच्या हृदयात प्रवेश करून त्यांचीं सुखदुःखें त्यांच्याच मुखानें बोलतो. केव्हां केव्हां स्वतःचे अनुभव आढपडदा न ठेवतां तो मांडतो तर कधीं स्वतःच्या व इतरांच्या अनुभवांचें चेमालुम मिश्रण तो आपल्या कवितांत करतो. तो कधीं चिंतनांत मग्न असतो, तर कधीं सृष्टीच्या लीलांनीं मोहून जातो. त्याच्या काव्यांत गूढ विचारांची इतकी गुंतागुंत होते, कीं तो सभोंवतालच्या जगास विसरला आहे असें दिसतें. कधीं त्याला राष्ट्राची विवंचना पडलेली दिसते, तर कधीं तो उपदेशक बनून प्रवचनें होई लागतांना दिसतो. हे सर्व प्रकार तुम्ही आतांपर्यंत अभ्यासलेल्या कवितांत येऊन गेले आहेत.

आतां कवीची निराळी भूमिका पहा. कवि जगाला विसरलेला नाहीं. समाजातील बऱ्यावाईट गोष्टींची पारख करण्याची पात्रता, निरीक्षणानें, अनुभवानें व विचारानें त्याच्या अंगीं आली आहे. चांगल्या गोष्टीबद्दल ज्याप्रमाणें त्याला अभिमान वाटतो त्याचप्रमाणें दुष्ट ह्मणीची, अन्यायी नियमांची त्याला चोंड येते. गांजलेल्यांची त्याला दया येते, असा कवि वृत्तीनें निर्मोड असल्यास आपल्या जोरदार वाणीनें, काव्यमय भाषेनें तो शब्दांनीं कडक प्रहार करतो. तो हळुव्या वृत्तीचा असल्यास दुःखपूर्ण भाषेत कष्टकरसातें ओषवलेलीं हृदयद्रावक हृदयें रंगवितो. अशा तऱ्हेच्या सर्व कविता सामाजिक कविता या सदरांत घालता येतील. समाजावर टीका करणाऱ्या तुकारामाच्या अर्भगांचा नमुना रसवतीच्या दुसऱ्या भागात तुम्हीं वाचला आहे. केशवमुतांच्या व गोविंदाप्रजांच्या कांही कविता, गिरिशांचें 'अभागी कमल,' यशवंत कवीची 'बंदिशाब्द,' माधव ज्युलियनचें 'सुधारक,' ही खडकाव्यें सामाजिक अन्ययांची किंवा उणीयांची काव्यचिन्नें आहेत. या इतीनें पुढें दिलेल्या कविना वाचा.

४१. दसरता. गोविंदाप्रज हे आपणास काव्यक्षेत्रांत केशवमुतांचे व नाट्यक्षेत्रांत कोल्हटकरांचे घेले म्हणवीन. त्याप्रमाणें त्याच्या काव्यांत व नाट-

कांत, दुष्ट रुढीची चीड व सामाजिक दुःस्थितीबद्दल अनुकंपा दिसून येते. विजया-दशमी हा दिवस मराठ्यांचे स्वराज्य असतांना फार महत्त्वाचा होता. पावसाळ्याच्या दिवसांत शेती करीत घरी रहावयाचे व विजयादशमीस सीमोलंघन करून मोहिमेवर जावयाचे असा पूर्वीचा प्रथात असे. आता केवळ ते नाममात्र राहिले आहे. गावांच्या शिवेपर्यंत जावयाचे व शाहूपात्यांचे सोने भांटावयाचे ही रुढी झाली आहे. परंपरांवर हजर करून खरे सोने दुष्टांच्या ते दिवस गेले. पूर्वीचा उत्साह मावळ्या व लोक निष्क्रिय झाले आहेत. अशावेळी या काळांतले खरे सीमोलंघन कोणते या विषयीचे या कवितेंतील तडफदार विचार मनन करण्यासारखे आहेत.

त्यांतील भाषा छिन्नी ओरदार आहे आणि वृत्त व शब्द मनाला बघे ओघाबरोबर नेतात ते पद्या. याच रूपाचा उपयोग माधव ज्यूलियन यांनी आपल्या 'सुधारक' काव्यांत केला आहे.

'दसरा' या कवितेंत तुतारीचा आवेश आहे पण सरलता नाही, असे एक टीकाकार लिहितात. पण तुलना केळी तर केशवमुर्ताची कविता जास्त तडफदार, खऱ्या आवेशाची अनून, या कवितेंत जास्त पाह्याळ आहे असे तुम्हांला दिसेल.

४२. संक्रांत. सा. मनोरमाबाई रानडे (१८९४-१९२६), यांच्या काही कविता अभिनव-काव्यमाला भाग ३ व ४, यांत प्रसिद्ध झाल्या आहेत. त्या रविकिरणमंडळाच्या सभासद असल्यामुळे, किरण, उषा, शलाका व प्रभा या पुस्तकांतहि त्यांच्या कविता आढळतील. त्रियांची काव्ये यात त्यांनी 'काव्यविचार' या पुस्तकांत एक मार्मिक निबंध लिहिला आहे. या मुंबई विष्वविद्यालयाच्या पदवीधर असल्यामुळे संस्कृत काव्याचा त्यांचा झालेला अभ्यास आणि रेखांकन प्रभृति तत्कालीन कवींच्या काव्यरचनेची प्रतिविंब त्यांच्या संस्कृतप्रचुर भाषेत दिसून येते. विचारांची नवीन दृष्टि व भावनाप्रधान कल्पना त्यांच्या इतर कवितांत दिसून येतात. त्यांची प्रेमगीतें दृष्ट, तरल भावनांनी भरलेली आहेत. संक्रांत या कवितेंत 'निव्वळ प्या गोड बोला' या बचनांतल्या फोलपणा व जीर्णरुढीतील दामिकता यांचा सौम्य शब्दांत निषेध केलेला आढळेल. दक्षिणायन संपून उत्तरायण लागते; पंढीचे दिवस संपून वसंतास छरी मुरबात होते ती मध्यसंक्रांतीपासून. हा दिवस मागे येत येत आला २२ डिसेंबरला छरी संक्रांत येते. ह्या शरीराय गोडीचा कवयित्रीने आपल्या कवितेंत दुसळतेने उपयोग करून घेतल्या आहे.

कोणाचें तरि पोर हें? पहिल्या 'दहा' ओळींत कवीनं शब्दचित्र रेखाटून स्वतःचे विचार प्रदर्शित केले आहेत. या मुनीतांत विचारांची कलाटणी दहा ओळींनंतरच मिळते, त्यामुळे व्यापिक पद्धति येथें आढळून येत नाही. शेवटच्या दोन ओळींत मालुप्रेमाची महती वर्णन केली आहे. 'अर्मगळ, कुरूप 'स्वतोक पितरां रुचे' असें मोरोपंत म्हणतात. तरा अर्थाच्या म्हणीहि आहेत. या कवितेच्या मार्गे दुसराहि एक गर्भितार्थ आहे. गरिबीमुळे, अज्ञानामुळे अनेक मुलांची आवाळ होते. इतर जातीसंबंधी सववर्णीयांचे विचार बहुधा या तऱ्हेचे असतात. हद्द-याच्या मोटेपणामुळे, नैसर्गिक प्रेमानुळे असे भेदाभेद धरण्याचें कांहीं कारण नाही; असाहि कवीचा आशय दिसतो.

४४. जगरद्दादी. यशवंत कवीच्या या कवितेंत आवेश, निर्भीड स्पष्टवक्त्रपणा व दंगेग यांचा कळस झाला आहे.

जगाची तऱ्हाच अशी आहे, धीं व्यक्तीला जिवंतपणीं त्रास घावयाचा किंवा त्याची उपेक्षा करावयाची अशी मेल्यावर स्तुति करावयाची किंवा हद्दहद्दवावयाची. 'मेल्या म्हशीला मणभर दूध' ही म्हण प्रख्यात आहे. यशवंत कवि एका कवितेंत टीकाकारांना बद्देशून म्हणतात, कीं 'आम्ही मेल्यावर तुम्ही दगडी पुतळे उभाराल पण जिवंतपणीं त्रास दाल.'

जन्मभर ज्याला जगानें त्रास दिला असा जीव मेल्यावर आपल्या स्मशानयात्रे-बरोबर जात असतां त्याच्या मनांत (?) जे विचार येतील ते त्यांनीं या कवितेंत मांडले आहेत. तुम्हांला जें कांहीं चांगलें म्हणावयाचें असेल, जें शुभ घावयाचें असेल तें मनुष्याला जिवंतपणीं द्या, असें सांगण्याचा कवीचा आशय आहे.

कवितेचा विषय जुना बराळा तरी त्यांतील मनस्ताप व विषाद अत्यंत प्रखर रीतीनें नवीन मांडणीत प्रकट झाला आहे.

४१ दसरा

(ह्दीचें सीमोडपन हाच समाजाचा दमरा)

चला आज हा आला दसरा ?

पाऊळ पुढें दकायाला,

सीमोडपन घरावयाला,

सगांमधें सग हाव सरा !

घोमासांला आतां विसरा

मुसळधार हो पाठस बरला,

नुडवित पायांछाळीं चिखलां

शेत पेरिलें येथ पिकाळा,

- येतां आनंदाचा दसरा !

पहिल्या शुभल्या गाई विसरा !

उन्हाळ्यांत त्या उढाल्याच ना ?

त्या गाईच्या शिखारांना

मग्या दमानें सोदा राना,

बला खाऊं या पडांटचारा !

करा जरासा मुखडा हंसरा !

आतां कां हीं तोंडें रडवीं ?

कटवीं धीजें करी गोडवीं,

फुटलें तुटलें पुन्हांदि जडवी,

आला ना हो शुभचा दसरा !

बला रुडिवर आतां घसरा !

याकुनि सीमा मृत धर्माच्या,

दंभाच्या या अंधपणाच्या,

शुनेपणाच्या अहंपणाच्या,

सीमोहंधनकाळचि दसरा !

शुन्या मठांचा आळ्य कपरा !

मग्या मठाचे जे राजत,

खरेखुरे मायेचे पूत,

येऊं या धियांला ऊत

नका हातचा दवडूं दसरा !

नका हातचा दवडूं दसरा !

शुन्या करपींना सलाम देकुनि

करा तयारी छाती देकुनि

आजकाळच्या करपींमागुनी ,

जा तिकडे नेहळ हा दसरा ! -- १८

श्रुतिस्मृतींना आतां विसरा !

अंधभक्तिचा पांगुळगाराडा

मोडुनि तोडुनि उपद्रा पाडा !

पाताळीं तो नेडनि गाडा !

करा साजरा यापरि दसरा !

नेट धरा धीराचा जवरा !

खुल्या मनाचा अयलख घोडा

जीन नको उप्लाणीं सोडा !

जेतबंद या छगाम तोडा !

सीमोहंघनकाळच दसरा !

जुन्यापुराण्या विध्या विसरा !

जरिपटका ध्या सुधारणेचा !

भगवा झेंडा नव्या मताचा !

नव्या दमार्गे फडकविण्याचा

मानसधर्माचा हा दसरा ?

मव आशेच्या तृणांकुरांचा ?

सुरा शिरासर, चढवा साज,

मदवा न्यापाचे शिरताज,

समचित्ताचे धरकंदाज

चला जमूं या जमाव तुमचा.

काळाचें मैदान अफाट,

दिसतां फोंडें खंदक खांचा

या घोड्याला अमीन यांचा

यान्यावरण्या करवा नापा

क्षपा रस्ता अटोअट !

चला निघूं या अस्तंती स्वारी,

जुनाट पोकळ नगारखाना

वंशीवरला कुणी शहाणा

वाजविला त्या आधीं दाणा !

प्या कृष्णाची करी " तुतारी "

रुंदीच्या किडुधानर स्वारी.

" अगरकरां " ची शब्दा नौषत !

" भागवतां " ची घराच हिंमत !

" केशवचंद्रां " चें प्या विलखत !

कुंवा " कृष्णार्चा " च " तुतारी.

रुंदीचा गड रालीं उतरा,

पाकोळ्या धुयडांना उडवा,

जिवंत सोनें असंड सुटवा,

कृंग मनाचा रस्ता सुटवा,

असा साजरा कराच इसरा !

कमले पूर्वज घेउनि बसलां ?

होते मोठे सोन्यां भरले

त्यांचे आतां काय राहिले !

त्यांचे त्यांच्या मागुनि गेले.

शिळा कायमचा तो कसला !

उगाच म्हाउनि बसलां हाय !.

पूर्वज आले चार पात्रे,

एकामागे पुढे सरळले,

म्हणुनिच ना ते इतके आले ?

त्यांना पूर्वज नष्टते काय ?

कुंभारामागेच छोटे

मोठे दस्त तेव्हा आज ले,

पूर्वज मंत्रत पुढे चालले

घायलून ही भक्ती घाली

बटे पादके सुग्री बटे !

रहत येवले महारमांग

दोनपगात्र गेले छळने, --

अज्ञानाला भिडनी पळतें,
त्या घर घ्याया नच जें वळतें
उच्चव्वा त्या लावा आग !

धावा, ऐका देउनि कान
सुकल्या हातीं बाला कोमल,
तशाच विधवा करिती तळमळ
फत्तर फुटतिल येउन कळवळ
सुटळा पोक्कळ रक्ताभिमान ?

चला उदारे बाधा कवर !
सुमच्यापुसती ही धीशक्क
दाकुनि, स्त्रीशीं या टकर !
सुद्ध मानवा रे घनचकर !
फोडा फुजकें हें अवडसर !

गेल्या हें धर्माचें भूत
पाहुनि घसला का रे भीत ?
नव्या मताचे भालाईत
घोडे अपुले मा उडवीत
नातरि रडजे व्हा राहत !

अनतकाळाचें मैदान
हिम्मतवाले घापुकस्वार,
उत्साहाची करिं सलवार,
चिस्सादरीची डाल तयार,
घोडा फिरवा रानोरान !

सरता काळाचें मैदान
घोडा उडवा मरा आग्रशीं
भिडवा नेउनि स्वर्गापार्शीं
पर्णपणार्शीं इरापणार्शीं,
तरीच होईल दसरा नव्य !

कुणी मनाचा असेल कथा
करील त्यालाही मनशूर
या गाण्यांचे गाउनिले सूर
"केशवपुत्रा" चा महेशूर
"गोविंदाग्रज" चेला सचा !

गोविंदाग्रज

४२ संक्रांत

वर मधुर स्वरांची गोड पुढे चढवावी,
नव वस्त्र छेडनी हास्यमुखें अपावी,
परि दुमन्या दिनि जन मार्ग आग्रमी पडिला,
धावधर्म असो ! परि अर्थ न आतां उरला !
शरेंरा रूप पेरावी करिवरी,
निजवररूप दडवावें अंतरीं,
ही लटकी नटवी प्रीती जगाभरी,
रमनेस घोंचती शल्यें व्याजोनीचीं,
कुचकामी घंचल संक्रांत अग्ने नित्याची.
क्षण मान मुरडुनी पाहिल त्रिकडे घटणी
हिमस्रड वितळुनी दृश्य खुले कुसुमांनीं,
कट्ट शिशिर संपुनी वसंत मधु मांदेल,
परि वैर आमुची पाठ कधि न सोडील
संक्रांत रूप सृष्टीचें बदलिते,
प्रतिवत्सर पुनरपि दानी कृत्य छे,
स्थिर्यंतर चिरकालाचें कुटुनि तें,
परि तेंहि असूं दे ! आपण सृष्टीमार्गे !
हें दोंग पुरे ! व्हा अज्ञानांतुनि जागे !
जगि अज्ञानाची रात्र कमी होवोनी
रवि शिक्षणकर—संजीवन दे मिंचोनी.
निस्वार्थ मानूकर मुनीविशिष्टापटलें
शिष्टमुनात चढवी, (ध्येयाचीं वर शर

देईल स्फुरण हा इलवा उद्यमीं
स्फुरवील धाडु वीराचे रक्षणीं,
भूपवील पूर्वज सारे भूपणीं,
ये पुरपा पौरप, खीन्व खरे मदिलान्त...
त्या दिवशीं भारत सजीव, ती संक्रांत !

सौ. मनोरमाबाई एनडे

४३ कोणाचें तरि पोर हें ?

“ कोणाचें तरि पोर हें ? दिसत हें आहे किती धामट !
त्याचें तें झवळें !—हयें किळस हो, त्याची मला वाटत !
हा हा, या क्षिपण्या भिकार उडती निबंध कोईवरी,
त्यांना तेलपणी कधीं लव तरी माहीत जन्मांतरी ?
हीं थोडें चघळीत काय वसलें !—रे राम रे—लाळ ही ! ! ”
काळीं काय गळ्यांतुनी जळमटें आहेत पजास हीं !
शीं शीं ! तोंड अती अमंगळ असें आर्धाच हें शयडें—
आणी काजळ ओघळे वरुनि हें ! त्यांतूनही हें रडें ! !
तो जो कोण “ मुलें फुलेंच ” म्हणतो, ओकरवाणीं हवीं—
त्याला दाखविण्या अशीं तरि मुलें ! आहेंच मीही कवी ! ! ”
तो ये धांडुनि तेथ असुक अशी धाईं तुणी सप्पर
“ माझं थाल ग सोनुल ” म्हणत घे त्याचे मुके शंभर !
प्रेमाश्रुस्मितदर्पयुक्तदयें आहेत आम्हांस हीं—
आई ! पोडिं तुझ्या अगाध परि जी माया, न ती स्वमिही !

रामचंद्र अनंत काळेले

४४ जगरहाटी

जगा ! तुझी सारी लन्हा सदा उकटायी ।
एक तरी बागेंडील
कूळ कोतुळें—देसील
बाळींगळी भाशा कोळ

अर्ला पुष्परासीमाजी बुढे मात्र टाटी !
 आपुल्याच जावां पायीं
 पादियलें टायीं टायीं
 केवढी ही आतां घाई
 चालविली घाया खांद्रा, मिरविली हाटीं !
 पुढच्या रात्र गोंद
 बोलला न कोणी घद
 उठविली निन्दा-कोद
 स्मरण हें निनादलें अर्ला स्तुतिपाठी !
 साद फुडें घेईल का
 झाल अवेक्षेनें एक
 गुढविलें तिन्ही छोकं
 मिळय कळेवरा पाया अर्ला भासरादी !
 इयार्वांग भागदोंव
 विझविण्या एक धेंव
 मिळाला न, आतां कुम
 कित्री रिझमे हे होती विळंजलीसायी !
 उमविला स्नेहगाया
 पाचोळाच आला हाता
 झिळेयेक झाली माया
 अस्थिवरी देवाळयें अर्ला नदीचारी !
 मिळवपा ऊय कोठें
 सिजविला उंबरठे
 बंद दार जेथें ठेंप
 धूपारती शेजारणी अर्ला दिनरात्री !
 सत्रावून यावजीव
 ओळावतां आवां शीव
 दाखविली प्रेमभाव
 परिमार्चनाची धन्य तुम्ही ही रटाटी.

स्वाध्याय

४१. दसरा. केशवसुताची तुतारी ही कविता वाचा. पादाकुलकाच्या पांच पंक्ति घेऊन, आय व अन्यपंक्तींचे एक यमक व मधील तीन पंक्तींचे एक यमक साधून केशवसुतांनी 'तुतारी' कविता लिहिली. तेंच श्रुत या कवितेत योजिले आहे दसरा व सीमोलघन यांवरील इतर कविता वाचा.

उपलक्षणी-ज्यावर खोगीर नाही असा. ही कविता खो मोडून सुधारणेचा पुरस्कार करणारी आहे असे दाखविणाऱ्या ओळी निवडून वाचा, भागरकर, मागवत व केशवचंद्रसेन या सुधारकांप्रणीची चरित्रे शिक्षकांवरून समजावून घ्या. रा. ग. हंपें—गोविंदाप्रज्ञ (काव्य-परिक्षणात्मक निबंध) पृ० ७७ यात आलेली या कवितेवरील टीका वाचा.

या कवितांतील जुने मराठी शब्द निवडून त्याचे अर्थ करा.

४२. संक्रांत. या सणाविषयीच्या इतर कविता शिक्षकास पिकावून वाचा. कांदी कवितात हलक्यावर किंवा तिळगुळ्यावर रूपके आहेत व कांदी आध्यात्मिक आहेत.

शास्त्रीय ज्ञानाचा वाङ्मयांत रूपक, दृष्टांत वगैरे ठिकाणी प्राचीन व अर्वाचीन कवींनी उपयोग करून घेतला आहे या दृष्टीने कविता वाचण्याचा अभ्यास ठेवा.

४३. कोणाचें तरि पोर हें? कवि टिळक यांची 'सारीं कुलेंच कुलें' ही कविता वाचा. मातेप्रमाणे ज्या सतकवींनी प्रेमदपणाने मुलाविषयी आपलेपणा दाखविला त्याच्या गोष्टी वाचा सामाजिक सुधारणेस पुष्टि देईल असा या कवितेच्या सुविधानकांत बदल सुचवा. ही कविता साभिनय म्हणून पहा

संस्कृत काव्यशास्त्राच्या मते या कवितेत भीमत्स व वात्सल्यरसाचे मिश्रण आहे.

४४. जगरह्याटी या कवितेतील प्रत्येक कडव्यांत पूर्वीची स्थिति रूपकाने व्यक्त केली आहे ती रूपके कोणत्या स्थितीची आहेत ते पहा. उदाहरणार्थ, बाग, साद, आगटोव, खिळेयेक वगैरे.

१० विकारदर्शन

या विभागांतील कविता एका विशिष्ट हेतूनें एकत्र केल्या आहेत. या कविता वाचा आणि त्याचा मनावर काय परिणाम होतो तें पहा. कोणतेहि गहन तत्त्व, गूढ संशोधन कवीस करावयाचें नाहीं. वास्तव्येचें किंवा व्यक्तीचें विश्र रेखाटावयाचें नाहीं. एकदा आयुष्यांतल्या प्रसंग, किंवा मनःस्थिति, अथवा समाजांत प्रत्यहीं आडळणारी घटना घेऊन कवि स्वतःच्या मनांत उर्वबळणाऱ्या भावना व्यक्त करतो, क्वचिद् प्रसंगी, सामान्य जनास सहजसहजी न कळणाऱ्या गुंतागुंतीच्या भावना व त्यांचे इतर व्यक्तींवर होणारे परिणाम कुशलतेनें मांडणें एवढेंच व्येव कवीपुढें असतें, विचारापेक्षां विव्वातचें प्राधान्य अशा कवितेंत दिसतें. मग त्या वर्णनात्मक असोत किंवा समापणात्मक असोत किंवा केवळ स्वतःशींच गुणगुण-लेल्या असोत. या दृष्टीनें पुढील कविता वाचा.

४५. माझी कन्या. कवितेच्या प्रारंभीच कवीनें गोष्टीचा प्रसंग सांगितला आहे. पहिली दिंडी वाचतानाच साधी घरगुती व प्रासादिक भाषा मनावर मोहिनी घालते. या कवितेंत कोणतीहि गूढतत्त्वे किंवा कोणत्याहि गहन भावना सांगायच्या नसल्यामुळे वाचतां वाचतां अर्थ कळून वाचक ओर्षांत व्हात जातो, गरीब बाप मुलीची समजूत घालतो, पण त्याच्या हृदयास वसे घरे पडले आहेत तें आपल्या तावडतोव लक्षांत घेतें. कविता लाव असली तरी तिचा कंट्याळा येत नाहीं. 'खरें सारें पण मूळ महामाया' या पुढील २० ओळींत वर्णिलेल्या आध्यात्म विषय मुलीच्या बुद्धीस कळण्याजोगा नसला तरी कवीची आध्यात्मिक प्रवृत्ति दाखवितो.

या कवितेंतील ओळीओळींत वाचप्रचार, म्हणी व रम्य कल्पना सुम्रांल आटवून येतील. जगाला कटाळलेल्या पित्यानें, मृत्यूची गोष्ट काढतांच देवाच्या दूरच्या गांवीं जातो असें म्हणणें जितकें स्वाभाविक, तितकेंच रढें विसरून गावाम जाण्याच्या आनंदानें मुलीनें भीहि घेतें हें म्हणणें किती स्वाभाविक आहे ! बाप-लेकीच्या मनातील विचार कवीनें किती काव्यमय रमाव्वाणोनें मांडले आहेत !

४६. मी तुझी मावशी तुला न्यायया आलें ! भो. लक्ष्मीबाई टिळक या कवि टिळक यांच्या पत्नी. याच्या कविता थोड्याच पण तप दर्जाच्या आहेत. या गीतांत मावशीच्या मुखांतून वर्णिलेली स्थिति महायष्टांत खेडोखेडी आडवून

येते दिवाळीच्या दिवसांत भाऊबीजेसाठीं माहेरीं जाण्याचीं मनोराज्यें करीत एक मुलगी पाणवठ्यावर घागर घेऊन उभी आहे आपल्याला कोणी तरी नेण्यास आले असतं तिला क्षणोक्षणीं वाटतें आणि ती निराश होते बालविवाहाच्या रुढीमुळे खेळण्याच्या वयांत ससारांत पडलेल्या या अश्रुट मुलीचा ओढा माहेराकडेच असणार यात काय नवल ? आणि अशा वेळीं ही मनकवडी प्रेमळ मावशी 'तिला न्यावयाला आली आहे. उघड उपदेश न करतो बालविवाहाच्या चालीवर लक्ष्मीबाई टिळकांनीं सौम्य शब्दांत जी मार्मिक टीका केली आहे तिचा परिणाम अनेक उपदेशपर निबंधांनीं किंवा व्याख्यानांनीं होणार नाही पहिल्या कडव्यांत शरीराचे व दुसऱ्यांत मनाचे व्यापार वेंचक शब्दांत मांडले आहेत

४७ अर्धोद्दि कन्या परकीय पच. कालिदासाच्या शाकुंतल नाटकांत कण्व मुनीच्या मुखातून हें सुभाषित निघालें असून, मुलीच्या विवाहप्रसंगीं प्रत्येक पित्याच्या मनांत तसेंच काहूर उत्पन्न होऊन डोळ्यांतून वाहणाऱ्या अश्रूच्या सिपानें हें सुभाषित बद्धान असतें माधव ज्यूलियन याची ही कविता, अत्यंत हृदयस्पर्शी नाट्यगीत (भूमिका-गीत) आहे या कवितेचा प्रसंग नीट लक्षांत घ्या आणि शांत येव्ही ही कविता वाचून रहा तुमचेंहि हृदय भरून आल्याशिवाय राहणार नाही सकाळीं मांडवांत सुट्टी-तांदीवर विनाहविधि झाला, जेवणावळी झडल्या, व्याही जेवून गेले. मांडवात ब घरात जिझडे तिकडे शांतता झाली रात्र पडली आहे मुलें, पाहुणे मांडवांत विभ्रांति घेत आहेत, मध्यरात्री बराकडील मंडळी बरातीकरिता येणार आणि नवीन मिळवलेला हक्क बजावण्यासाठींच जणू काय, धाटाभाटानें आपल्या मुलीला, लहानपणापासून स्वस्ता भाऊन, वाडविलेल्या पोटच्या गोळ्याला सासरीं घेऊन जाणार, या दुःखद विचारांत घूर होऊन विचारा पित्त सोरीत एकटा लोढावर मान टेवून पडला आहे माहेर सोडून जातांना होणारें दुःख, व पुढील ससाराची सुखमय मावी कल्पना या द्वंद्वांत गोथळलेली नवरी मुलगी त्याच्या जवळ येऊन दबदबलेल्या डोळ्यांनीं त्याचें समाधान करूं पहात आहे हा हृदयविदारक प्रसंग दिवसभर उपास केलेल्या पित्याम दुधाचा आम्रद करणारी मायाळू छेक ! शहाणा, अनुमरी, विवेकी बाप या प्रसंगीं काय बोलणार ? त्याच्या हृदयांतल्या सर्व चेदना शब्दांत बऱ्या उतरणार ! आतां त्याचे शब्द वाचा, शोक आवरून त्यानें केलेल्या उपदेश आणि कवितेचा शेवट पहा मिती उत्कृष्ट आहे कविता ! आतां कवीचें कीर्तन्य पहा हें सर्व वनावरण कवीनें कोणते शब्द व कोणत्या रूपाना योजून केले तें पहा

४८ सुमनात्रलि. हं गीतिद्या वृत्तातील सुनीत आहे पहिल्या दहा ओळींत चांदण्या रात्रीचें वर्णन आहे, चंद्रासारखा मृन्मय व प्रियनामाचा जप हीं साधनें जवळ असल्यावर स्त्रीजातीस स्वाभाविक वाटणारी भीति मन झुगारून देतें वियोगामुळें नेत्रात येणाऱ्या अश्रूंचाच हार गुंफात आपण आपला काळ कठावा असें कवयित्रीस वाटतें या कवितेंतील शब्दांचा ओघ, सत्कृत पण समजण्यास सोपे व नादमधुर शब्द यावरून कवयित्रीचें सत्कृत भाषेवरील प्रभुत्व दिसून येतें या कवयित्रीनें स्वतःच्या प्रेमविषयक कल्पना व अनुभव स्वतःच्या कवितेंत वर्णिलेल्या आहेत लक्ष्मीबाई टिळक व मनोरमाबाई रानडे यांच्या कवितांतील हा विशेष इतर कवयित्रींत इतक्या उत्कटपणें सांपडत नाही

४५ माझी कन्या

[शाळेंतील एका मुलेंला कोणी भिकारीण म्हटल्यावरून घरीं येऊन तीं स्फुटून स्फुटून रडत आहे आणि बाप निघो समजूत करीत आहे, असा प्रसंग कल्पिला आहे विवादाचे तत्काळर बापाचा निनोद मुख्यत वर्णन करण्याचा या कवितेंत यत्न केला आहे]

गाइ पाण्यावर काय म्हणुनि आल्या ?
का ग गगायमुनाहि या मिळाल्या ?
उभय पितरांच्या चित्त-घोरटीला
कोण माझ्या बोललें गोरटीला ?
उष्ण वारे वाहती नासिकात,
गुलावाला मुकविती बग्मिरात,
नदनातिल दृष्टविती बहुरीला,
कोण माझ्या बोललें छेलेलीला ?
शुभ्र नक्षत्रें चंद्र चांदण्याची
दृढ रचलेली चिमुकली मण्यांची
गडे ! मूर्खवर पडे गडबडून,
का ग आला उपास हा घडून ?
विभा विमला आपडे प्रधानांच्या
अन्य कन्या भोमान गुन्दीनांच्या

गौर चैत्रीची तशा सजुनि येती,
 रेशमाचीं बोलकीं छिटें लेतो.
 तुला "छंकेच्या पार्वती" समान
 पाहुनीयां, होवोनि साभिमान
 काय त्यांतिल बोलकी एक कोण
 "अहा !—आली ही पद्मा—भिकारीग !"

मुली असती शालेंतल्या चटोर,
 एकमेकींला बोलती कटोर,
 काय वाद ! विस्तंत धरायाचें -
 • शहाण्यानें ते शस्त्र वेडण्यांचे ?
 रत्न सोनें भार्तांत जन्म घेतें,
 राजराजेश्वर तिज शिरीं धरी तें,
 कमळ होतें पंखांत, तरी येते
 वसंतःश्री सत्कार करायोतें.
 पंढरपंके कमळ का भिकारी ?
 धूलिसंतें तें रत्न का भिकारी ?
 सूक्ष्मसंतें सुमदार का भिकारी ?
 कशी तुंदी मग मजमुळें भिकारी
 बालसरिता विधु बहुरी समान
 नशीबाची चडसीच तव कमान;
 नारिरत्नें नरवीर असामान्य
 याच येतो उदयास मुलांतून.
 भेट गंगापमुतांस होय जेथें,
 सरस्वतिही अम्भार सहज तेथें,
 रूप सद्गुण संगमीं तुझ्या तेंसें,
 भाव्य निश्चित असणार तें अंगें.
 मेघगोलांतुन बालकिरण येवी,
 नाच तेजावा तव मुखीं करीवी;
 पाच माणिक आणली दित मोठी

गडे ! नेत्रां तव लव न तुळीं येती,
 लाट उसळोनी जळीं खळें च्हावें,
 त्यांत चंद्राचें चांदणें पडावें,
 तसें गालीं हांसतां तुझ्या च्हावें,
 उचंबळुनी लावण्य वर चढावें !
 गौर कृष्णादिक वर्ण आणि त्यांच्या
 छटा पातळ कीवळ्या समज्यांच्या
 सवें घेठनि तनुवरी अद्भुतांचा
 खेळ घाले लघु रंगदेवतेचा !
 काय येथें भूषणें भूषवावें,
 विविध घसनें घा अधिक शोभवावें ?
 दानसीमा ही जेथ निसर्गाची,
 काय महती त्या स्थळीं कृत्रिमाची !
 खरें सारें ! पण मूळ महामाया
 आदिपुरुषाची कामरूप जाया
 पहा नवलार्द तिच्या आवडीची
 सृष्टि शृंगारें नित्य मढायाची.
 त्याच हासंतुन जगद्रूप खेळें
 प्राप्त झालें जीवांस थोर पुण्यें,
 विश्वभूषण सौंदर्य-लाळसा ही
 असे मूर्खतचि, आज नवी माहीं !
 नारि मायेचें रूप हें प्रसिद्ध,
 सोस लेण्याचा त्यास जन्मसिद्ध,
 तोच बीजातुर घरी तुझा हेतू,
 विलासाची होशील मोगरी तूं !
 तपःसिद्धीचा 'समय' तपस्व्याचा,
 'भोग' भाग्याचा कुणा सभाग्याचा,
 पुण्यव्रताचा 'स्वर्ग' कीं, कुणाचा,
 'सुकृष्ट' कीर्तीचा कुण्या गुणितनाचा

“यशःश्री” वा ही गुणा महात्म्याची,
 “धार” कोण्या रणधीर कट्यारीची,
 दिवसमासें घडवीतसे विधाता
 मुला पाहुन वाटवें असें चित्ता !
 मुला घेईन पोलकें मसमलीचें,
 कुडी मोल्यांचीं, फूड सुवर्णांचें,
 हांस वाई ! पुरवीन मुक्ती सारी,
 परी आवरिं हा प्रलय महाभासी !
 हों मळष्ट हांकोनि चंद्रिकेला,
 तिच्या केळें उदिस घांदण्याळा;
 हास्यहदरीनीं फोडुनी कपाट
 प्रकाशाचे पाहवीं शुद्ध पाट !
 प्राण ज्यांचेपर गुंतले सदाचे,
 द्योड किंचित् पुरविलां न ये त्यांचें,
 तदा बापाचें हृदय कसें होतें,
 न ये वदतां, अनुभवी जाणतीं तें !
 मात्र धनिकापा पदे पित्या सांत्वा,
 असा माझा अभिमान बरीबाधा
 प्राप्त होतां परी हे असे प्रसंग
 हृदय होतें हदरोनिपां दुर्मंग !
 देव देतो सत्रुणी बालकांना
 काय म्हणुनी आम्हांस बरंठोना ?
 हांण त्याच्या गंधाम जाउनीपां
 गूढ घेतो हे त्यास पुत्रोनीपां !
 “गांविं जातो,” देखतां त्याच काली
 पार बदलुनि ती बाळगृष्टि वेळी !
 गळीं घालुनि ती बरपास रेशमरपा
 बंद “येनें श्री” दोर बल्लवाचा !

४३ मी तुझी मावशी तुला न्यावया आले !



ही भाली घागर मुस्या शिरावर बाळे !
तुं उर्मी; हागळे कुठे कुठे राह होळे !

ही गादी वाजे खडखड खडखड दूर,
 हें इकडे उधळें घडंघड तवही ऊर !
 तूं प्रसन्न आतां, क्षणें खिन्न तूं होशी
 मेघांत गवसला चंद्रच दुसरा दिसशी !
 तूं अलङ्घ, साधी पोर ! लाडके,
 गुरुजनें कल्पिली थोर लाडके,
 तुज वशास हा संसार ! लाडके,
 हा दोन दिवस तरी टळो, म्हणोनी झालें—
 मन अधीर, गेलें माहेरा तव गेलें !
 माहेरीं आपण भाऊबिजेला जाऊं,
 घेतील न्यावया चाया अथवा भाऊ,
 हें प्रौढपणाचें ओशें फेंडुनि देऊं !
 मुचतील तेवढे खेळ खेळुनी घेऊं !

ही मनांत तुझिया बाई वासना,
 मीं भोळसिलें कां नाही ? सांग ना !
 मर वपुं पुन्हां अश्रुंहीं ! लोचनां
 ये होमव आली आलिंगीं मज बाळे !
 मी तुशी मावशी तुला न्यावया आलें !

लक्ष्मीबाई टिळक

४७ अर्थोहि कन्या परकीय एव

(गद्यत)

दान भी केलें जरी मोघ कस्नी सोहळ !

तूज पुत्राच्या ठिकणीं मानिलें मोहून मी
कष्टलें कीं था जरीं लागेत ना तूनें मळा.

सासरीं तुझ्या अलां सीं वारणें चोरपरी-
सांगरी कांहीं तरी लाडांत कीं “तेथें थला”

तूं स्मृती मयीतिचीं-आलां न तूं माही अश
जागच्या जागींच मी चिंतव तुझ्या वेगळा.

दाळ जा ! निष्काम सेवा सासरीं सौख्ये करी
कां न मातेची अशा कन्येस ती साधे कला ?

अश्रु कां नेत्रीं तुझ्या सौभाग्यसाम्राज्ञी मुळी !
देख भावी स्वर्ग-माझा तोड, जाऊं दे छळ !

स्मरणीं स्वर्ग दो अश्रुतुनी भासे जन्मा
तो गिरी वृष्टीतुनी सौवर्ण तेजांनें मळा.

पूत होळे, हास बेटा ! आणि जावना असा
हुंदनांनें गोड संपो वास तुझा पथळा.

ऐक ! जा ! हाकारितें त्या मंदपीं कोणी तुला
राहणें आशास्मरणीं पाषुंन मी एकला.

माधव ज्युलियन्

४८ सुमनावलि

(सुनीत; वृत्त-गोविन्दा.)

मधुरस्मिता मृदुशीतला विपुची प्रभा यथ फांकली
सुखशान्तिदायक शुभ्रता दधळेनियां क्षितिमण्डली !

मृदु वायुच्या सुळकीसवें तरवहरी इळु डोळतीं
दिमशुभ्र पाहुनि चन्द्रिका गुजगोष्टि तीं करुं लागलीं !

कुसुमें शुवासिक नाधुनी जनमानमामहि वेधिनी
सुमवाटिका रसिकंप्रीती रिसवीव तत्पर राहिली !

अतिमन्द रीति जडासरीं पवनासवें मृदु कांपती
झटावरी अळिगुंजतस्वनना प्रदीपिच लोपली !

पसरे अलौकिक स्तब्धता जणुं मानवी भवनी लगे
प्रकृती परास्पर देवता अधिकार चालवुं लागली !

समयीं अशा मज वाटते, भटकूं सुदूर कुठें तरी
मय कोठचें-शशिमिश्रता, प्रियकान्तनामजपावली !

हृदयोन्मत्ता प्रणयोज्ज्वला स्मृति मानसीं उजळूं पुन्हां
विरहानला शमवावया करूं अर्धुंची सुमनावली ! ! !

मनोरमा राग

स्वाध्याय

१. माझी कन्या. बी. (मुरलीधर आत्माराम गुप्ते) याच्या ' कुलाची ओंजळ ' या संप्रदांतील कविता वाचा. त्यांच्या इतर कविता संस्कृतप्रचुर व सामान्य वाचकांना दुर्बोध वाटतात. या कवितेतील तुम्हाला आवडणाऱ्या कल्पना सांगा.
२. मी तुझी मावशी तुला न्यायचा आले ! लक्ष्मीबाई टिळक यांच्या ' करजातील मोदक ' वगैरे ' इतर कविता वाचा. ' सजीवनी ' पाक्षिकात प्रसिद्ध झालेल्या यांच्या ' स्मृतिचित्रे ' या आठवणी वाचा, म्हणजे याचें सूक्ष्म निरीक्षण तुम्हांला कळून येईल. खेडेगांवातील रहाणीसंबंधी ' सुगी ' या काव्यसंप्रदांतील कविता वाचा.
३. अय्योहि कन्या परकीय पव. अशा तऱ्हेचे प्रसंग अनेक कादंबऱ्यात व नाटकात वर्णिलेले आहेत. भावबंधन नाटकातील धुडिराजपतांनी मुलीला आशीर्वाद देतांना केलेलें मापण याचून पहा. त्याचप्रमाणे केरळ-कोरिड-कर्ते क. ना. आठवले यांची ' सासरची पाठवणी ' व ' माहेरचे मूळ ' हीं काव्ये वाचा.
४. सुमनावली. रविकिरणमंडळ्याच्या प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकात प्रसिद्ध झालेल्या मनोरमाबाई रानडे यांच्या कविता वाचा.

११ नाविक गीतें

मराठी संस्कृत वाङ्मयांत एका गोष्टीची प्रासुर्याने ठणीव दिसते आणि ती म्हणजे दर्यावरील जीवनचित्रांची. नाथमाधव यांचा 'सांवळ्या ताडेल', आठल्ये, माधवराव काटदरे, आनंद, कणेकर, गडकरी (राजसंन्यास), लक्ष्मणराव सरदेसाई (मुखाचे क्षण) या चोळ्या लेखकांच्या कविता, कादंबऱ्या, नाटके, लघुकथा ही बगळली, तर नदी व समुद्र यांवर निर्वाह करणाऱ्या लोकांच्या जीवनचरित्रांचा वाङ्मयांत मागमूसहि द्यावत नाही. वास्तविक क्राचीपासून गोव्यापर्यंत गोंडडों मैलांचा लांबचलांब समुद्रकिनारा पसरला आहे. लाखों लोक समुद्रावर जीव धोक्यांत घालून उदरनिर्वाह करीत आहेत. प्राचीन काळापासून जलप्रयटन, नौकानयन, जहाजे बांधणे, जलमार्गांनी मालाची ने-आण करणे वगैरे उद्योग चालू आहेत. हवशी व मराठे यांची मोठमोठी आरमारें असून त्यांत शेंकडों मराठे, सारंग व खलाशी म्हणून काम करीत असत व आजहि नव्या अमदानीत भागवोटी-वर करीत आहेत. आफ्रिकेसारख्या दूरच्या प्रदेशांत निर्वाहासाठी लोक जाऊन राहिले आहेत. शिक्षणासाठी, व्यापारासाठी, वैनीसाठी आपल्या लोकांच्या विद्यालयांच्या यात्रा चालू आहेत. महायुद्धाच्या निमित्ताने अनेक अशिक्षित शिपायांना, अर्धशिक्षित कारबुनांना समुद्रप्रवास पडत आहे. पण या सर्व पदापोटीची पुसटमुसट छटा वाङ्मय-वाङ्मयांत दिसत नाही. बगाळ्यांत नदी हेंच वाहतुरीचें मुख्य साधन असल्यामुळे नद्यांचा व कोळी, भोई या जातींच्या जीवनाचा उल्लेख आढळतो. पण उन्हाळ्यांत रोडावणाऱ्या गोदावरी, कृष्णा, प्रवरा या नद्या व पावसाळ्यांतच येमान घालणारे ओढे प्रत्यही दिसल्यावर धाटमाथ्यावरील प्रदेशांत निर्माण झालेल्या मराठी वाङ्मयांत नाविक जीवनाचा उल्लेख नसावा यांत आश्चर्य नाही. परंतु ज्यांचा जन्म समुद्रकिनार्या-लगतच्या प्रदेशांत झाला व ज्यांची हयातहि तेथेच जावयाची आहे, अशा कोंकणांनीळ कवींचे—कवि 'आनंद' खेरीज इतर—जेव्हां इकडे दुर्लक्ष दिसतें, तेव्हां सरोवरच आश्चर्य वाटतें. सौंदर्याच्या आगरात राहूनहि त्या सौंदर्याने यांची प्रतिमा पल्लवित होत नाही !! त्यामुळे नाविक गीतांचा प्रांत अद्याप मोळकतच राहिला आहे. पाश्चात्य भाषेतील कवितांशी तुलना केली असता ही ठणीव जास्त तीव्र भासते.

४९. कोळ्याचे गाणे. कोळ्याच्या तोंदी घातलेले हे नाव्यगीत आहे. भाषा मात्र, कोंकणी माणसाची नसून धाटावरच्या गळ्याची भासते व त्यामुळे हृद नागरी भाषेत काव्य केले अमर्त तरी चालेल अमर्त असे वाटतें. 'सुगी'तील देश-

वरच्या माणसाइतका हा कोळी कल्पनावतुर व रसिक दिसतो. ओहटीच्या वेळीं होळी मासे पकडण्याला एकटे जातात आणि भरतीच्या वेळीं परत किनार्यावर येऊन सांपडलेले 'म्हावरं' वारभारणीच्या हवाली करतात. कित्येकदां त्यांना अधारांतच समुद्रात रात्र काढावी लागते, तुफानाचे प्रसंगी जीव धोक्यांत टाकावा लागतो. पण या गीतांतील कोळी मजेने सकाळच्या रामपान्यात सहूल करायला निपाळेल दिसतो. याच्या उपमा मात्र मार्मिक आहेत. समुद्र, मासे आणि होळी एवढ्या त्याच्या परिचयाच्या वस्तू.

५०. नाविक. या कवीची 'गोपाळ' ही कविता (महाराष्ट्र-रसवती, भाग १, पृष्ठ २५) तुम्ही वाचली आहे. कोंकणात वस्ती व सूक्ष्म निरीक्षण याचे परिणाम तुम्हांला ह्या कोंकणीतात दिसून येतील. शेतकऱ्याचा बैल, स्वाराची घोरी, तशी कोळ्याची नाव. नावेमुळे हा समुद्रात दूर जाऊन उदरनिर्वाहाचे साधन मिळवितो. अर्थात समुद्रात तीव्र त्याचा आधार. चांदण्या रात्री जाळें पेंकून मासे पकडण्यास निपाळेल्या कोळ्याचे हें स्वगत भाषण आहे.

४९ कोळ्याचें गाणें

आला सुरीत समिंदर, त्याला नाहीं फिर,
 होडिला देइ ना ठरूं,
 म सजजे, होडीला यघतो घरूं !
 हिरवं हिरवं रात्रूवाणी जळ,
 सफेद फेसाची वर स्वळयळ
 मानावाणी काळजाची तळमळ
 माझी होडी समिंदर, ओडी खालींवर,
 पाण्यावर देइ ना ठरूं,
 म सजजे, होडीला यघतो घरूं !
 तांबडं फुटे आमाळ्यंतरीं,
 रक्तवाणी श्वरू पाण्यावरी;
 गुण्या गालावर तसें काइ तरी !
 आला खुळा समिंदर, नाहुकू होडीवर
 छाटीचा धिंगा मुरु,
 म सजजे, होडीला यघतो घरूं !

सूर्यनारायण हंसतो बरी,
 सोनं पिक्कलं दाहिदिशांतरीं,
 आणि मास्पाहि नवव्या उरीं !
 आळा हंसतु समिंदर, हुलत फेसावर,
 होडीचीं गोष्टी करूं
 ग सजगे, होडीला बघतो धरूं !
 गोव्या भाळीं तुझ्या छाल् चिरी,
 हिरव्या साडीला छालमढक धारी,
 उरीं कसळी ग, गोड शिरशिरी !
 मुरी झाला समिंदर, त्याच्या उरावर,
 घाले होडो मुरुमुरु,
 ग सजगे, घाण्यावर जणूं पातळू !

अनंत काणेकर

५० नाविक

आजच पुनवा घड ग नावे, नभांत चंद्रम हुले हुले
 सवार झाली भरती पुरती मदीयदीनें हुले हुले.
 मंगरीराचा मादक महिना गोंग तळपवे भरी भरून.
 नाविक मी तूं नाव ! येजं खल रंग रोजगारिचा करून.
 अस्मानांतून दर्यावरतीं ओघळती चादिण्या कशा ?
 घवल्या पावल्याचा जणूं पाठस भोंवताळ ओसरे अशा.
 चिनई चांदी रस पैलावे वल्लें मारतां जलामपून
 हिंदुळ्यापरी नाव नाचते हुके अंग चालिच्या बरून.
 मतलय स्वारी मच्छीमारी हेंच गोडगोडसें त्रिगें
 तीन तळच्या पलंगावरलें छोळणाहि त्यापुढें डोंगें.
 जलांत अमृताना मज दुनिया दिने सारली असून नसून
 जन्मापुन मीं तुझ्या विषावर केला नाविकरणा करून.
 मुदल्याला भगवानावाणी हात कैद्यां दिला असे
 तुझ्या सदेळीवांखून भस्तळें माग्य माग्य छामजे नवे

रानावपूला जसा पारधी, नाविक मी सागरांतला
विजलीवाणी तुम्ही चुणुक धारणीतील धारणी मला.



तुझ्याच नादीं मघापून मी ! थांब बरे फेंकिणों जरा—
सोनेरी पागळें जळावर, पंदा तर होउंदे पुण.
“सागावाणी ताठ होउनी पिस्वारी पागळें धस्व
भासमंत भागांत तयाची निश्चलता राहिली पुस्व.”

आनंद

स्वाध्या

४९. कोळ्याचें गाणें. या कवितेंतील शब्दांत नादमाधुर्य आहे. चालीमध्ये तुम्हांला समुद्राच्या लाटांचा भास होईल व खट्याळ समुद्राचा खेळ शब्दांत प्रतिबिंबित झाला आहे असें वाटे. समुद्राच्या वर्णनापेक्षां किंवा कोळ्याच्या मनस्थितीपेक्षां कवीनें चित्रें रेखाटण्यावरच जास्त कांशत्य खर्च केले आहे. लाटांवर पोहत जाणाऱ्या होडीचें हें चित्र आहे.

पाचू, सोनें, चिरी यांचे अर्थ सांगा.

५०. नायिक. या कवितेंतील प्रांतिक शब्द निवडून त्यांचे अर्थ करा.

शेंग, सवार, भरती, मतल्य, पामळे, माग, चिनई चादी या शब्दांनीं फौजत्या कल्पना व्यक्त केल्या आहेत तें पहा.

१२ कल्पना विलास

महाराष्ट्र-रसवंतीच्या पहिल्या भागांतील पृष्ठ ५० ते ५७ मधील विवेचन व कविता पुन्हा एकदां वाचून पहा. तत्त्वविवेचन किंवा शब्दांची मोडक रचना यांत शुगून न ज्ञातां, पृथ्वीवरील सत्य पण नित्य परिचयाच्या वस्तू व विचार याच्या जाळ्यांतून सुटून स्वच्छंदपणें कल्पनातरंगावर कवि पोहू लागला म्हणजे अशा तऱ्हेची कविता निर्माण होते. त्याच्या प्रतिभाशाली सुद्धीला जी मनोरम कल्पनाचित्रें दिसतात, तीं तो वर्णन करूं लागतो. या नवीन दृष्टीनें दिसणाऱ्या पण इतरांस अदृश्य अशा सृष्टींत सर्वच कांहीं अपटिन, अतर्क्य व विलक्षण असतें. यांच्या सृष्टीतील मुलें अतिशय भावनातरल; अप्सरा, वनदेव यांनीं वनें भरून गेलेलीं. जगांतील धोंगळ्याच्या गोष्टी, निर्दय मनुष्ये, घातपात व सृष्टीचें क्रूर स्वरूप कवीनें नजरे-आड वेढलेले असतें आणि रम्य व मायादा सृष्टि, प्रेमळ मनुष्ये, आनंदी व परोपकारी देवता यांनीच सर्व विश्व व्यापलेले असतें.

५१. चांगेत घागडणाऱ्या लाडक्या लहानग्यास. या कवितेसंबंधी रा. ग. हयें म्हणतात, 'या (बाल्यपर) कवितेंतील अत्युक्ति व गांभीर्याचा अनिरेक सोडल्यास केशवमुनी वळगाची ही कविता बरी आहे अथें म्हणावयास हरकत नाही.' (गोविंदाग्रज—काव्यपरीक्षणम्भक्त निबंध.)

या कवितेत वर्णन केलेले स्रष्टकें वाळ सृष्टीतील सुंदर सुंदर देखावे पाहून, त्यावर मोहून जाऊन त्यांच्या पाठीमागे धांवत आहे. पण वेळ्या मायेच्या पोटी गोटी मीति असल्यामुळे 'तू मा धावू नकोस,' असं कवि म्हणतो.

'माझे मग तें फुल कोणतें कसें ओळखू सांग,' असं कवि विचारतो, तुझी चंचल वायुवृत्ति, स्वच्छंदी वागडणे, इंद्रधनुष्मागारसं मोहक रूप ! वाळ्याचें हें वर्णन व त्याच्याप्रमाणे दिसणारे देखावे किती उत्कृष्ट रीतीनें रंगविले आहेत, पण ही कविता मनाला विपण्ण करते, घाटपणाची व आयुष्याची क्षणभंगुरता दाखविते. कवीच्या स्वतःच्या निराशवृत्तीचा पगडा कवितेवर उमटलेला दिसतो.

५२. सावल्यांचें गाणें. वरील कवितेच्या उलट ही कविता पहा. उजेड आहे म्हणून सावली उत्पन्न होते. प्रत्येक वस्तूला सावली चिछटली आहे. ही सावली निर्जीव असते असं इतर लोक म्हणोत, पण कवीनें येथें तिचें असें काही मजेदार वर्णन केलें आहे कीं, कविता वाचल्यावर मुलांची अधाराची व मागलीची भोतीच नाहीशी व्हावी. या सावल्या म्हणजे मोठी खोडकर घोरें; पण त्या संध्याकाळीं नमस्कार घालतात, गुपचूप रात्रीच्या-आपल्या आईच्या-माडीवर निजावयास जातात, दाना वडाची मीति वाटत नाही. वाटेल तेंथं, उजाड ठिकाणीं जातील. कोणी मनुष्य भ्याला, तर त्यांना हसूं येतें त्याचें. या कवितेंतील कल्पनाविलास रिती बंध प्रकारचा आहे !

५३. तें पाउल कुणाचें ? महापटू-रसवंतीच्या दुसऱ्या मागातील घनविहारातील उतारा वाचून साधुदास कवीच्या संस्कृतप्रचुर भाषाशैलीची व अलंकारांनीं नटलेल्या काव्यप्रसाराची कल्पना आल्यानंतर ही कविता वाचून तुम्हांला विस्मय वाटेल. सोपे पण मधुर शब्द, अभिनव कल्पना, गुड विचाराची प्रेरणा करण्याचें कांक्षित्य या लहानशा कवितेंत तुम्हांला दिसेल. कुणीतरी अगणात पावलें उमटवीत चाललें आहे. मऊ जमिनीवर तळगायाच्या रेंपा उमटल्या आहेत; गुळगुळी रंग दिसतो आहे, पायांतल्या पैजणाचें मणी विखुरले आहेत, पहाणाराची दृष्टि आकाशरूपी जमिनीवर व चालणारी व्यक्ति त्यापलीकडे वर, अदृश्य असल्यामुळे ठिकठिकाणीं पाडलें उमटताना दिसत आहेत. कोणाचें बरें हें पाऊल, असें कुतूहल वाट लागतें. कोणला पारदर्शक निळ्या अगणात, आकाशान, आकाशगंगा, तारे, संध्याकाळचे रंग दिसतात, स्वर्गीय संगीत ऐकू येतें, 'सूर्यवृद्धाचीं विंबे व इंद्रधनुष्याच्या कमानी दिसतात आणि मग त्याला प्रश्न पडतो कीं 'हें पाउल कुणाचें ?'

५४. सिम्मा. केशवमुतांची 'शपूर्ण' ही कविता लोकांना त्यांतील गूढ विचारां-मुळे व चमत्कृतिजनक कल्पनेमुळे आवडली. जुन्या विचारांच्या टीकाकारांना ती येडगळ वाटल्यामुळे व आधुनिक चिन्त्यांनी निरपेक्ष टाकल्यामुळे ती कविता विशेषशी लोकप्रिय झाली नाही. 'सिम्मा' ही कविता आकर्षक चालीमुळे व ध्रुवपदां-तील काव्यमय कल्पनांमुळे—'आकाशीचे तारेसंगे'—सद्धान मुलांमुलींनामुदां ती अति प्रिय झाली. आणि मराठी कवितेच्या 'लोकप्रियतेचे' गमक जे अनुकरण, तेंहि या कवितेच्या वाङ्मयावर भरपूर आले. कवि गिरीश व इतर अनेक कवींनी या चालीवर व पंथीवर कविता लिहिल्या. प्रो. माधवराव पटवर्धन यांनी बजोर्दे साहित्य-संमेलनाच्या (१९३४) काव्यप्रभागाच्या अध्यक्षपदावरून या अनुकरणासंबंधी खर-मरीत टीका करून, 'खेळू ये' या शब्दांचेमुदां छित्री अधानुकरण झाले आहे, त्याचे खोबदार दिग्दर्शन केले आहे. सिम्मा खेळत्यांना येणारी गुंणी व आवेश ही इनकी तीम वाटतात की, एरुदां सिम्मा खेळण्याचे वेड कोन्सांत शिरल्यावर बेमान होऊन आकाशांत जे दिसेल त्याच्याशी, पोरीवाडीशी, म्हात्ताच्या आजीशी मुदां सिम्मा खेळण्यास कवि तयार झालेला पाहून गंमत वाटते. अंपारी रात्र, सक्तावात यांची पवीं न करतां लाडक्या आजी, हांसच्या ज्योती, लग्नच्या व नाचच्या पोरी यांच्याशी सिम्मा खेळण्यास बोलवणारी कविता सद्धान पोरीवाडींना आवडते यांत आश्चर्य नाही. अनपेक्षित व अस्माभ्य बहारांमुळे ही कविता सुंदर भासते.

५५. पंथा रात्रीची गंमत. कवि माधव यांच्या छटिवर्णनाच्या व ऐतिहासिक स्वरूपाच्या कविता पुन्ही 'महाराष्ट्र-रसवंती' च्या पहिल्या दोन भागांत अभ्यासिल्या आहेत. आतां या दोन कविता पहा. चालकवि छेमेरे याची 'कुत्तराणी' आणि 'आनंदी आनंद' या कवितांत अनुभविळेल्ल आनंद यात पुन्हा पुन्हां अनुभवावयास मिळेल. मराठी वाङ्मयात अद्भुत कथा (Fairy Tales) दुमिळ आणि अद्भुत कविता तर नाहीत म्हटल्या तरी चालेल. लोकांचा मुतांखेतांवरील विश्वास, रासस, बागुलबोवा व अवार यांची मुलांच्या मनात भीति उत्पन्न करून देण्याची हुष्ट पद्धति, यामुळे सुखभावी यक्ष व वनदेवता आधुनिक मराठी वाङ्मयांत फिरकतांना तर दिसत नाहीतच, पण परभाषांतील रूपांतरांच्या मिपानेंहि, गोटीप्रमाणे अजून मराठी वाङ्मयाच्यांत त्या उतरल्या नाहीत. या दृष्टीने कवि माधव यांची ही कविता तुम्हांला आवडेल. वर्णन साच्या शब्दांत असून, कल्पनाहि अस्तव्यामुळे कविता समजण्यास सुट्टीच अडचण पडणार नाही. कवितेंत वर्णन

केलेले हृदय एकाचा मुंदर चिमकुल्या स्वप्नाप्रमाणे पाटते. वदनहिरा व बनाई ही वनदेवांची राजाराणी, चिमकुळे वनदेव, जलांतील अप्सरा (आसरा = जलदेवता) यांची कल्पित सृष्टि पाहून शेक्सपियरच्या ' मधुष्यामिनी स्वप्न ' (Midsummer Night's Dream) या नाटकाची तुम्हाला आठवण होईल.

५६. संत तुकाराम. 'महाराष्ट्र-रसवती'च्या दुसऱ्या भागांतील कृ. ना. आठव्या भागाच्या ' तुफान ' या कवितेची व प्रस्तुत कवितेची तुलना करा. म्हणजे काव्यमय वर्णन व कल्पनातरल काव्य यांतील फरक तुमच्या ताबडतोब लक्षांत येईल.

१२ नोव्हेंबर १९२७ रोजी मयंकर वादळ होऊन इंडियन को-ऑपरेटिव्ह नॅव्हिगेशन कंपनीची संत तुकाराम आगवोट कोंकण किनाऱ्याने जात असता हवसाणाच्या किनाऱ्याजवळ बुडाली. बोटीवर त्या दिवशी नेहमीचा कप्तान नसून, फधीरा नांवाचा कप्तान होता व आगवोटीवर तुकाराम महाराजांची भजनमग स्थितीतली तसवीर होती. या अपघातांत अनेक कुटुंबांतील मानलाग नाहीसे झाल्यामुळे कोंकणातील रहिवाश्यांना या प्रसंगाची स्मृति अनेक वर्षे ताजी राहिल. कवि मूळचा कोंकणातील, ऐतिहासिक यालाविषयीचा त्याचा आदर व कल्पनातरल वृत्तीने काव्य करण्याची त्याची आवड या गोष्टी लक्षांत ठेवल्या तर कवितेचे स्वरूप तुम्हाला समजेल. कवितेच्या ओळी चालीमुळे लाटाप्रमाणे भासतात. तुकाराम गोसाव्याला फधीरा कप्तान सोबती आवडला किंवा या समुद्रावर आंग्रे उगवले व गेले या कल्पनांतील विनोद एका क्षणी वपोलवर हास्याची खळी पाडतो तर दुसऱ्या क्षणी गतस्मृतीमुळे मन विषण्ण होऊन कपाळावर आंग्या चढतात. कवीने निव्यावती ही समुद्राची स्वामिनी, इज्जाल उत्पन्न करणारी, कप्तानांना भुलवून आपल्याकडे बोलावून, जहाजे बुडविणारी देवता कल्पिली आहे, व संत तुकाराम बोट तिने बुडविली अशी अद्भुतरम्य कल्पना केली आहे. श्रीक पौराणिक कथांतील मोहिनी (Suren) अशय होत्या. कविता एकसारखी वाचत गेली तर तें भयानक हृदय आपल्या डोळ्यासमोर चालले आहे असा भास होतो व यातच कवीचे कौशल्य व कल्पनाचातुरी ही दिसून येतात. कवीने मेघोदकाचे थेंब यावद्दल द्रष्टा हा अपरिचित संस्कृत शब्द प्रस्तुत कवितेत वापरला आहे. सड्दर्शनी तो इंग्रजी Drops वा अपभ्रंश पाटतो.

बालकवीनंतर दत्तकधात गुगून जाणारे, जुन्या यक्ष, नितर गंधर्व इत्यादींच्या मालिकेत नवीन नमूने व नव्याने त्यांच्या

हैच पहिले मराठी कवि होत. ऐतिहासिक सत्य, प्रचलित दंतकथा, गोड व आमक कव्यनायिलास यांचा मिलाफ या कवितेंत दुम्यांज दिसेल.

५१ वागीत वागडणांच्या लाडक्या लहानग्यास

यांव जरासा बाळ ! ॥ भु. ॥

सुंदर खासा प्रभातकाळीं,
चहूंबडे हीं फुलें उमळलीं,
या हांसते बाटे सगळी !

हीतल वारा, या जळभारा कारंजाच्या छान !

यांव जरासा बाळ !

रम्य तडागीं निर्मळ पाणी,
गाति पांखें गोजिरवाणी,
आनंदाची बसलीं ठणीं,

सों भसे रे ! तरी नको रे माहं छाडक्या धाव !

यांव जरासा बाळ !

पाहुनि सांख्याचा हा ठेवा,
सृष्टि करीलचि माझा देवा,
माझ्यापासुनि जन्मुनि न्याया,

यज परोपरि, करितिल सारीं ! भुलशिल तूं छडिवाळ !

यांव जरासा बाळ !

तन्हेतन्हेचीं फुलें विकसलीं,
रंगी घेरंगी हीं सगळीं,
तुंदी गिरतां त्यांच्या मेळीं

माहें मग तें, फूल कोणतें कसें ओळखूं सांग !

यांव जरासा बाळ !

यव सुदृढ हा मोठ वारा
यासुदृढि तव देहहि साव !
उडवुनि नेडल तुला भरास !

दिगंतराळा, जावां बाळा ! पुन्हा कसा मिकणार !

यांव जरासा बाळ !

स्वच्छ तटारीं प्रतिविभातें,
पाहुनि वेढ्या धरावयातें,
पुसुनी जाशिल पाताळ्यातें !

तयासारखा, क्षणीं पारस्त होशिल या आम्हांम !
थांब जरासा बाळ !

किती सुदुबुडे पाण्यावरती,
इकडून तिकडे तरंगताती,
चंचल लहरी तूं त्या साथी,
क्षणांत या रे, लपाल सारे, कळ्याच्या उदरांत !
थांब जरासा बाळ !

फूलपांखरें हीं स्वच्छंदीं,
सुंदरी त्यांच्यासम आजंदी
क्षणांत पडशिल त्यांच्या फंदीं !
त्यांच्या संगें, त्यांच्या रंगें, जाशिल उडुनी दूर !
थांब जरासा बाळ !

भशा गुळा मग दागडतांना,
भरभर वाऱ्यावर फिरतांना,
फुलांत दडतां कीं उडतांना,
कवण उपायीं, आणूं ठायीं, पुन्हा लाडक्या सांग !
थांब जरासा बाळ !

शब्दावांचुनि मंजुळ गाणें,
(अर्थ तयाचा देवचि जाणें !)
गाइल माझें गोजिरबाणें,
ससमुरांपरि या वाऱ्यावरि विरुंदी जाशिल पार !
थांब जरासा बाळ !

बालखीचे किरण कोवळे,
कारांनावर पडति शेकळे

रंग सेळती दिखे पिवळे,
 धरावयासी, त्या रंगांसी, जाशिल बाळा खास !
 यांव जरासा बाळ !
 अदावेगळी अनूतं मूर्ति,
 धळपट्टेची कीं तूं स्मृति,
 पुण्याची मम आशापूर्ति,
 रविकिरणावरि, जळधारांवरि, तन्मय होशिल पार !
 यांव जरासा बाळ !
 गोविंदाप्रज

५२ सावल्यांचें गाणें



[जाति : बालनंद]

तेजावीं आम्ही बाळें
 रूप जरी अमुचे काळें !
 छद्मान या कोणी मोठीं !
 ससेमिण अमुचा पाठीं !
 जमीं स्मरानीं तुळें तरी,
 अशीं तरळनीं पिशांपरी.

*

मेघांच्या काळ्या पंक्ती
 निळ्या नभीं जेव्हां फिरती,

राक्षसरूपांना धरनी
 सिंधूच्या वृष्टावरुनी
 मंद मंद आम्ही फिरतोः
 निज्या जळा काळें करितों !

*

पीतारुण संभ्या बघुनी
 बंदन दीर्घ करू पडुनी !
 मग येई रजनीमाई
 पदराखालें आम्हां घेई.
 चांदण्यांत अमुची माया
 मुताटकी गमते हृदया.

*

पांढुरक्या तेजांतून
 कुठें कुठें बसतों दडून.
 पांढुरक्या घाटेवरुनी
 एकलेच फिरती कोणी,
 लपत छपत पाटुनि श्यांच्य
 फिरत असूं आम्ही वेड्या

■

पानांचें पसरनि जाल
 आणिक पारंग्या लोल,
 घट कोणी ध्यानस्थ बसे;
 मंद अनिल त्या हुळवितसे
 मग अमुचीं रूपे हुळनी;
 बालांना बागुल दिसती !

*

मुनाट हे पडके धाडे,
 पर्णहीन स्यातिल झाडे

धवल चंद्रिका रंगविले; -
आम्ही मग त्यांतिल भुलें !
जर का कुणि लुक्कनी आला -
वाटसरु रात्रीमधला, --
मणुनि मित्र अमुचे घाले
घरकुनि तो मागेच वळे !

प्रेमस्पल अमुचें एक;
स्थासाठी विसरनि भूक,
दाहि दिशा माणुनि फिरणें
जीवाभावानें जपणें !
ही अमुची वेढी प्रीत
शिदधरा मारा लाय !

अनंत काणेकर

५३ तें पाउल कुणाचें

पद—(चाल—सुधीवा लडिवाळ बाळ)

गगनाच्या भंगणीं । उमटणें पाउल शुभलक्षणीं ॥
नाजुक गोंडस असे कुणाचें सांगा मजजा कुणो ॥ १ ॥
संज्यासमांतुनी । तयाचा तळ दिसतो साजणी ॥
स्वर्गसम रेपा दिसती कधीं कधीं ज्यांतुनी ॥ २ ॥
पाउल पडतां क्षणीं । जाहली तुयतूट पैजणीं ॥
कांहीं अस्ताम्यस्त विमुरले नक्षत्रांचे मणी ॥ ३ ॥
कांहीं उरले गुणी । त्यांतुनि रुणझुण डळतो ध्वनी ॥
काहीं येतो अध्यक्षाच्या तो अवकाशांतुनी ॥ ४ ॥
गगनीं एके क्षणीं । दुज्या तें उळें क्षितिजांतुनी ॥
पाउल दिसतें परी तयाचा कोण असावा धनी ॥ ५ ॥

साधुदास

५४ क्षिप्त्वा

क्षिप्त्वा खेळूं ये क्षिप्त्वा नाचूं ये
 आकाशींचे तारेसंगें—क्षिप्त्वा खेळूं ये.
 अंधारी ही रात्र काळी
 कोणी पाहीना मुळींही
 नीच अंतराळीं—क्षिप्त्वा खेळूं ये.
 सप्तर्षीमध्यें सती
 पैसळीसे अरुंधती
 ज्या या आजीसंगें—क्षिप्त्वा खेळूं ये.
 चांदण्यांत चंद्रज्योती
 ठिमगिरी चक्रावती
 ज्या या ज्योतीसंगें—क्षिप्त्वा खेळूं ये.
 चयपीची चंद्रकोर
 हळू चाले सुकुमार
 ज्या या पोरीसंगें—क्षिप्त्वा खेळूं ये.
 काळ्या मेघांमार्गे जाऊं
 धीम नाचे पैज लावूं
 नाचण्या या पोरीसंगें—क्षिप्त्वा खेळूं ये.
 दक्षिणेचा हंशावान
 रानफुलें उफाळत
 हंशावातीं दोघे रंगूं—क्षिप्त्वा खेळूं ये

रघुनाथ दत्तात्रय सरं

५५ रात्रीची गंमत !

बरी गाळिच्यावरी फुलांच्या बगळा चन्दनहिरा,
 वनदेवांचा चिमणा राजा, बनाव्हा नोवरा,
 सक्षिप त्याच्या बगळी ह्याची चिमणी ती नोवरी
 हवळीं हवळीं पुणभूयें घालुनि भंगवरी.



- “काय संतराया ?—योजिलें—नित्र चित्ती आज
मजन करित ऐसे—चाटलां—कुठें महाराज !
सोवति निष्याचा—आज कां—तुम्हां अंतरला ?
कीं गोसाव्याला—सोवती—फकिर वरा गमला !
- “नव्हे चंद्रमागा,—नव्हे हें—इंद्रावणिनीर ?
भवत्पदांतालीं—उसळतो—समुद्र गंभीर ?
याच्यावरि झाला—मराठी—नशिष्याचा खेळ !
हहरींनुनि याच्या—टागवले—गेले ससंल !
- “राजा उदकांचा—वरण जो—वैदिक काळींचा,
तो सत्ताधारी—आजला—केवळ नांवाचा !
उदकांवरि सत्ता—गात्रवी—आज निळावटी !
श्रावणि पुनवेच्या—धीफळें—तिज नाहीं वृत्ति !
- “तिच्या इन्द्रजालें—आज हें—उठलें बाहुर !
तिच्या इन्द्रजालें—आज हें—जीळ करी जोर !
निष्या इन्द्रजालें—जडला—भटस्य रविराणा !
तिच्या इन्द्रजालें—घालिती—भूतें धिंगाणा !
- “नभ मडकी द्रव्य—जशी कुंगि—सदकावी रेंव !
घोंगावत घावे—प्रभंजन—रूप वायुदेव !
धुव्य सृष्टि झाली—जलाना—रौद्रपणा आला;
तुफान दर्याचा—नागवा—नाच लुरु झाला !
- “कटाह सळसळतो—तसा हा—दिसे मिथुराज !
वोटीचा झाला—रजतुविण—पाळणाच आज !
कळहेल केव्हां—तयाचा—नेम नेम कांदीं,
तुमचें तरि चाले—सारखें—‘विहल-रसुमाई’ !
- “काय न जाणवतो—तुम्हाला—हा वारा जाळी ?
कीं जलराणीच्या—मोढिनी—मग्राची पडली !
कीं भजनानंदीं—राहिली—लागुनियां टाळी ?
जाणिव चाझाची—आपुढी—वेणें मावळली” ?

पुढर्ती बाजूला—तडाखे—दे घारापाणी,



फापिन सरि वाट—चालडी—तुक्याची तरंगी ।

परंतमम लाटा—मांडिती—खोळ्या चापेर,
न्यसर्नी त्रिज बघुनी—हांसती—निर्दय भेसूर ?

निधुनि जाय मागे—जंजिरा—हिरम्या हवसाचा,
श्रीवर्धन गांव—तमा सो—प्रधान पंताचा,
फेंकित तरि वस्ती—धुराचे—छोटांरी छोट
सगडत छोट्यांरी—चालली—मुक्यांची बोट !

सुवर्णदुर्गाळा—दाबलुनि—करि बंदर जवळी
उतारुना उतरुं—देहना—परि वारा जौळी !
गांठवे पुढचे—म्हणोनी—बंदर तेथे
सगडत धान्यांरी—चालली—मुक्यांची बोट !

पुढतीं याजूला—तडाखे—दे वारापाणी,
कापित तरि बाट—चालली—मुक्यांची तरंगी !
सुंदल हो आतो—आपुल्या—हावोतुनि पुरतो,
करि म्हणुनी कावा—चेटकी—दुष्ट निळावंती !

छाटेवरि एक—राहुनी—उभी पुरोभार्गी
'ये, ये, ये इकडे !'—मुणावी—हांते नीलांगी !
मूर्ति तिची बघुनी—जाडला—भास फकीराते
उठला जळजांच—सगरीं—गिरगिरत्या वाने !

परतविली त्याने—भीतिने—बोट तुकाराम !
निळावंतिचें ते—जाडलें—सुलभचि मग काम !
विकट हास्य करनि—बोटिची—पाठ तिने धरिली !
फौज तिची सगळी—तियेच्या—मदतोला उठली !

वरुनि व्रप्सांचा—सारखा—अस्मानो मार,
झंजावाताने—आपुला—बाढविला जोर !
जीवांचे हाल—बोटितिल—वर्णावे काई ?
वमले कुणि हिरवे—कुणाला—शुद्धपुद्द नाही !

देवाला हांक—मारिती—दीनपणे कोणी,
आयकुनी त्यांते—चेटकी—हाते जलराणी !

मुक्याचा ज्यानें—जलांतुनी—उद्धरिला गाथा,
 रचे न त्या तरणी—सारजे—पंडरीच्या नाथा !
 भजन घरी करिती—मुकोया—'विठ्ठल-रमुमाई' !
 उठति काळ्याटा—घांवते—मधुनि मुखावाई !
 घालाया शक्ति—शेवटीं—तिज नाहीं उरली !
 मुटुनिया घाल—मुच्चई—शशुम्मीं पडली !
 जलरूपी जवदा—उघडला—खालतिं काळ्याचा !
 क्षणीं तयें केला—मास त्या—दुषळ्या तरणीचा !
 उरली किंझळी—मिळाले—पाण्याला पाणी !
 घडी घेउनि भपुले—सोपली—उदर्यंची राणी !
 निपुसळीं वसले—भानरि—जाउनि तें कांहीं
 वादा जमीं शब्द—तयाचा—कधि उरला नाहीं
 मग मुकराम—मुडाली—परंतु ज्या दयीं,
 शब्द भगुनि उठरी—तेधुनी—"विठ्ठल-रमुमाई" !

माधव

स्वाध्याय

५१. धागेंत धागडणाच्या लाडक्या लहानग्यास या कवितेंत गोविलेल्या कल्पनेची नाट्यछटा तयार करा वृष्णाजी केशव दामले ऊर्फ केशवमुत याच्या पुढील कविता वाचा—मृग, फुलाची परारण, पुण्याप्रत, घातचक्र, म्हातारी, फुलपाव्वरु, दवाचे येव. केशवमुताच्या कल्पनाशक्तीची ओळख तुम्हांला त्यावरून होईल व गोविंदामजाच्या या कवितेवर केशवमुताच्या कवितेचा कसा परिणाम झाला आहे तें समजेल.
५२. साधल्यांचें गाणें कवितेंतील कल्पनाचा उपयोग करून घेऊन सावल्यावर एक गोट लिहा.
५३. हें पाउल कुणाचें ? इंग्रजी कवि कीट्स याची Autumn (शरदऋतु) ही कविता वाचा. सृष्टीत घडत असलेल्या कृतीवर व्यक्तीचा आरोप करण्याची म र. ३-१०

कवीची पद्धति असते. पण या कवितेत कृती दुसऱ्या अज्ञान व्यक्तीच्या आहेत अशी कल्पना येती आहे. रवींद्रनाथ टाकूर याच्या कवितातून या प्रकारच्या कविता शोधून काढून याचा. हे पाठल कुणचे आहे, असे तुम्हाला वाटते ?

५४ शिम्मा. केशवसुताची 'शपूझा,' गिगीशाची 'शोका' व याच मासऱ्याच्या दुसऱ्या कविता यांचा

केशवसुतांच्या 'शपूझा' या कवितेवरील चर्चात्मक लेख याचा

५५ एका रात्रीची गंमत दोनसपीयरच्या 'मधुयामिनी स्वप्न' या नाटकाचे सविधानक शिक्षकांरहून समजावून घ्या इमजी काव्यात तुम्हाला अनेक वनदेवींच्या कविता (Fairy Poems) आडळतील, त्यातील काही याचा किंवा शिक्षकांरहून समजावून घ्या.

५६ संत तुकाराम रेंव = वाळू सखेल = आंग्रे सरकारचा किताब दप्स = मेथो-दकाचे बेंब. जाल (जवळ, जळ) = वादळ सडकी = मारा करते. याच कवीची या भागातील 'जजिरे विजयदुर्ग' ही कविता याचा

'शब्द अजुनि..... रसुमाई' या तऱ्हेची कल्पना दुसऱ्या कोणत्या कवितेत तुम्ही वाचली आहे ?

'तुळ्याचा गाथा' या ओळीचा सदर्भ सांगा.

१३ संकीर्ण

कवि जेव्हा एखादी कविता लिहावयास बसतो तेव्हा तो नेहमीच काही विशिष्ट हेतु मनात बाळगून ती लिहावयास बसतो असे नाही एकादा विचार, एकादे दृश्य, एकादा प्रसंग जेव्हा त्याचे हृदय हेलवून सोडतात, त्यावेळेस त्याचे प्रकटीकरण केल्याशिवाय त्याला राहवत नाही हे प्रगटन गीतरूपाने बाहेर येते मोराल्प नाचताना तुम्हापैकी कोणी पाहिले आहे ? त्याचे ते नृत्य अत्यंत मनोहारी असते पण ते नृत्य तो काही सुदाम करीत नाही त्याला आनंद झाला, विकार मनात

मावेनासे झाले म्हणजे त्याच प्रगटन केल्याशिवाय त्याला राहवत नाही आणि म्हणूनच नृत्यद्वारा तो तें प्रगट करीत असतो कवीचंही असेंच आहे

प्रस्तुत विभागांत विविध प्रकारच्या कविता घेतल्या आहेत त्या तुम्ही स्वतंत्रपणे वाचून त्यातील रसास्वाद घ्या. काव्याचा आभास त्याचे शरीर यांचे परीक्षण कसे करावे हे तुम्ही मापूर्वीच्या कविता वाचीत असता शिकला आहात, त्याचा उपयोग या कविता वाचीत असता करा. या कवितांसंबंधीचे खालील दिग्दर्शन तुम्हाला या 'परीक्षणांत' सहाय्य करील

५७ एक अमेरिकन मुलगी रे नारायण वामन टिळक ह्यांचा, ते स्वतः खिस्ती असण्यामुळे, अमेरिकन मिशनऱ्याशी निवड संघर्ष होता अशाच एका अमेरिकन मिशनऱ्याची मुलगी पाहून त्यांना ही कविता स्फुरली यांत एका सुंदर, आनंदी मुलीचे त्यांनी वर्णन केले आहे. यात मालप्रदेशाला दिलेली 'केवळ्याच्या पानाची,' त्यावर हळ्याच्या काव्या केसाच्या बटांना 'अलीच्या अंगाची, आरफ आरफना पोंवड्याच्या 'बेला'ची उपमा किती मार्मिक व रम्य आहे ! कवीला त्या मुलीची बुद्धि मनाची सरलता व उदारता, तिच्या चेहऱ्यावरील प्रसन्नता व तिचे सौंदर्य ही पाहून बाल्य ही फार सुखी अवस्था वाटू लागते ही मुलगी म्हणजे मूर्तिमंत धर्मिसौंदर्य, स्फूर्ति विद्या शक्तिता आहे अशी तो कल्पना करतो

५८. होनाजी वाला या कवितेच वर्ते प्रो ना के वेहेरे हे नागपूरचे रहिवाशी असून, मांजी टीकालेख, कादंबऱ्या, ऐतिहासिक ग्रंथ व कविता घेते घेतेच वाढवत गेलेले आहे. मराठी भाषेचे व महाराष्ट्रीय संस्कृतीचे हे बडवे अभिमानी आहेत होनाजी वालाची कविता वाचून पूर्व कवींची व वर्तमान-कवींची त्यांना एकाच वेळेला आठवण होऊन, सद्य परिस्थितीबद्दल जी एक प्रकारची विषण्णता वाटली तिचे प्रतिबिंब, या कवितेत पडले आहे

५९. पद्मा हो फत्ता हा कायगीर भास्कर रामचंद्र तांबे याची कविता बहुतेकी व बहुउगी आहे. काव्यविषयाना त्याचा अभ्यास अतिशय खोल असतो अलीकडे त्यांच्या कवितेत गूढसंशोधनप्रवृत्ति अधिक दिसते

कारागिरीची कारागिरी पाहून आपणास त्याचे कौतुक वाटते, त्याबद्दल आदर वाटू लागतो. सृष्टीतील नानाविध चमत्कार पाहूनही असेंच कौतुक वाटते आणि

तुं घडविणारा कोणी तरी मागे असल्या पाहिजे असें वाटून, त्या अज्ञात कारागिरा-पुढें मान व्यादरांनें लवयावीची वाटते. श्री. तांचे यांनीं कवितेंत या अज्ञात कारागिराच्या कारागिरीचें विस्मयपूर्वक वर्णन केळें आहे. तसेंच कोणत्याहि कृतीचा कोणीतरी कर्ता असल्या पाहिजे, हा व्यावहारिक सिद्धान्त लावून, सृष्टीतील या कारागिरीचा कारागीर कोणीतरी असल्याच पाहिजे, असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केल्या आहे.

६०. घनाभिर्नंदन. बडोद्याचे राजकवि चंद्रशेखर (चंद्रशेखर शिवराम गोन्हे) यांची कविता प्रास्तादिक, नादमधुर, अलंकारमंडित व जुन्या कवितेच्या धर्तीवर असते. 'उपडं गुपित' या कवितेंत त्यांनीं शेतकऱ्यांच्या रहाणीची कथा खेडवळ भाषेंत वर्णन केली असली, तरी एकंदरीत, त्यांची कविता नव्या जुन्या युगांच्या संघिकाळांतली भासते.

१-

ही कविता इंग्रजी छुतिगीतांच्या (Ode) धर्तीवर लिहिली आहे.

६१. प्रबोधन. एकनाथ पांडुरंग रेंदाळकर हे एक प्रतिभावान् कवि होते. एका काळीं गोविंदाग्रज, ठोमरे, रिळक, ताचे, चंद्रशेखर या कवींबरोबर त्याची गणना करण्यांत येत असे. त्यांचा संस्कृत काव्याचा अभ्यास, इंग्रजी काव्याच्या परिशीलनामुळे आलेली नवीन दृष्टि व रसिक प्येयप्रधान मनोवृत्ति, यांचें मिश्रण त्यांच्या काव्यांत आढळतें. 'प्रबोधन' या गीतांत कोणी तरुण प्रभातसमयीं आपल्या सखींस जागृत करीत आहे अशी कल्पना केली आहे. समयास उचित अशी भूपरागातील चाल, प्रातःकाळचें सुंदर शब्दचित्र, यामुळे ही कविता लोकप्रिय झाली. महाराष्ट्र-रसवंती भाग २ रा, पृष्ठ ५९ वरील 'प्रबोधन' या कवितेंतील वर्णन जास्त काटेकोर असले, तरी रेंदाळकरांनीं प्रस्तुत कवितेंत जास्त मोहक व आकर्षक वातावरण उत्पन्न केळें आहे.

६२. कुमारी पिरोजा. मायब ज्युलियन् यांच्या रेखांव् शब्दचित्रलेखनाचें हें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. पारशी मुलगी, तिचा पौशाख, तिचें साधेपण, तिची निष्पाप खेळ्यावृत्ति, फुलवेडेपण, हीं सर्व किती बेंचक शब्दांत त्यांनीं कोळ्यांसमोर उभीं केली आहेत ! 'किती हळू या घुरेल ताना ! वाटे येती वान फुल्लाना' ही कल्पनाच किती मोहक आहे !

६३ आळंदीची पालखी अमग वृत्ताचा उपयोग प्राचीन त्याचप्रमाणे अर्वाचीन कवींनी देवाची आळवणी करण्यासाठी केलेला आहे मनातील वेदगाल मिवा सद्धमळीला बाहेर वाट करून देण्याचे तुम्हारामार्च हे एक साधनच होतं

वारकरीपंथाच्या लोकांची अशी एक प्रथा आहे की, ज्ञानेश्वराच्या समाधिस्थानापासून (आळंदी) पंढरपुरास पालखी न्यावयाची, तिच्याबरोबर वाटच्या यात्रेकरूंनी येऊन मिळावयाचे ज्यांना आळंदीस किंवा पंढरपुरास पालखीबरोबर जाणे शक्य नाही अशा गांवोगांवच्या लोकांनी त्याच्या गावावरून जाणाऱ्या या पालखीच्या दर्शनावरच तृप्त रहावयाचे ! हा प्रथात आज कित्येक वर्षे वाढ आहे

बिंलराव घाटे याच्या अभंगात तुम्हाला आजकाल सभोवती घडत असलेल्या गोष्टींची छाया पडलेली दिसेल जातीवरून, पक्षांवरून देशात भाडणें चालली आहेत, सर्व जाती एक करणारा वारकरीपंथ काढणाऱ्या सतांची आळवण महाराष्ट्र विसरला आहे, देवाचे देवळात राहण्याच दिवस सपले असून महाराष्ट्रात एकी करण्यासाठी त्याने पाहेर यावे ही विनंति मिती सूचक आहे !

शिकलेल्या लोकांना धर्म हे एक धोताड आहे असे वाटते, देवापुढे मस्तक नमविण्याची, फार काय देवार्च नांव घेण्याचीहि कित्येकाना लाज वाटते ही दिलेली बजुरी व ही स्थिति बदलण्यासाठी केलेली देवाची आळवणी कवीची मन स्थिति दाखविते.

६४ भाताच्या मळ्यांत प्रसिद्ध लघुकथालेखक विष्णु सखाराम खाडेकर याची ही कविता भूपति-वैभव या जुन्या चालीत रचली असून, त्यात अनेक प्रकाराचे मिश्रण झालेले आढळेल कोंकणातील माताची खाचरे, त्यात इरली पाळून गुड्या भर पाण्यात खणणारे जीव, नाऱ्याच्या झुळकेने सळसळणारे भात, शेतातून दूरवर जाणारे ते तारायनाचे खाब, व लोंबत्या तारेंतून निघणारे आवाज, तारेवर बसणारे, शीळ घालणारे पाखरू यांचे साधे पण रम्य चित्र आगगाडीतून प्रवास करताना कर्नात, नेरळ या भागात किंवा मध्यप्रांतातील भंडारा, गोंदिया या भागात पुष्कळांनी पाहिले असेल इतर ठिकाणी सुद्धा हे दृश्य दिसेल पण कवीचा हेतु नुसतें वर्णन करण्याचा नसून, त्याने कौशल्याने दोन 'विचार वाचकांपुढे मांडले आहेत

माताच्या मळ्यांतले, वायूचे व जलदेवीचे संगीत हृदयात रुचते. पुत्रीला ते निरर्थक वाटून तारायत्राच्या तारांतून आलेले रम्य विविध संदेश आवडतात. कवि आणखी वर्णन करून सांगतो की चिमुकले पांखरु तारेवर बसून शीळ घालत आहे. आता कवीचा सूचक प्रश्न पडा. माताच्या मळ्यातील संगीताने मोहून पक्षी गाऊ लागला, का बुद्धील समजणाऱ्या संदेशामुळे तो गाऊ लागला ? आणि नंतर कवीचा आशय थसा की नैसर्गिक वस्तूनीं मनुष्याने मोहून जावे किंवा बुद्धिमत्त्व संदेशांनी आनंद मानावा ? उत्तर धोव्याकडून यावे अशी चरचर अपेक्षा असली तरी कवीने कल्पनाच्या माडणीत व 'पाश' हा शब्द वापरून स्वतःचे उत्तर सदिग्ध व मूक तऱ्हेने दिलेले आहे. शाबेरच्या गय-लेखनाप्रमाणे कवितेतहि त्याच्या बुद्धीची व कल्पनेची चमक दिसून येते.

६५ पाटील. गणेश हरी पाटील यांनी स्वतःच पाटिलावर कविता लिहावी यात किती गमत आहे ? ' मोहि याच वशातील होवे वाडवडिल पाटिल, म्हणून या जीपाची तळमळ ' असे कवि म्हणतो

कवितेतील पाटिलांची जुन्या वळणाची रहाणी बदल्या काळात मुटली नाही त्याची पूर्वीची दिनचर्या, रुपात व दारात अजून कायम आहे. पण या नावाच्या पाटिलास पत्र वाचून पेण्यास कुट्टकण्यांच्या तोंडाकडे पहावे अगर्त, अपिघ्न्यांची मजी समाळवी लागते, ही वाईट स्थिति पाहून कवीस वाईट वाटते. एक उत्तम चित्र व सद्यःस्थितीचे प्रतिबिंब यामुळे कविता चांगली वाटते.

६६. खेड्यांतील दृश्य. महाराष्ट्र-रसवंती, भाग १ ला, यातील खेड्यानाल आनंद, वस्ती व कृषीवलयीत आणि सृष्टिवर्णने, यात खेड्यातील देखावे, लोकार्थी रहाणी याविषयीच्या काव्यरचना तुम्ही वाचल्या आहेत. या कवितेत तुम्हाला गरद, हेमत, बैन व ग्रीष्म ऋतूत एकाच खेड्यातील देखाव्यांत फरक कमकसा पडतो याचे वर्णन केलेले आढळेल गिरीश कवीच्या ' आवराई ' या गवड्याव्यातील ही वर्णने येथे एकत्रित केले आहेत कल्पनेपेक्षा अथातम्य वर्णनाचरच कवीने यात जास्त भर दिला आहे

६७ गालगोट. श्री विष्णु भिस्त्रजी कोलते हे बऱ्हाडातील विद्यमान कवीपैकी एक उच्च दर्जाचे कवि आहेत. याची कविता विविध प्रकारची असून, काही कविता गालगोटप्रभु तर काही प्रांतीय बोलीने नटलेल्या आहेत स्वभावोक्ति हा त्यांचा

आनडता अलवार असून, ग्रामीण भाषेतील त्याची वत्सलरसाची गीते उत्कृष्ट आहेत

या गातासवधीं चालू पिढीतील एक विद्वान् व चोखदळ टीकाकार ग. ध्य. माडखोलकर हे, 'हळ मराठी भाषेच्या सौंदर्यास ढळ लागू न देता, स्थानिक बोलीतील शब्द कसे वापरावे याचा उत्कृष्ट नमुना' असे याविषयी उद्गार काढतात. कवि व कान्यचर्चिक प्रो. गांधवराव पटवर्धन यांनी 'प्रादेशिक बोलीतील शब्द मराठीत प्रचलित करण्याचा प्रयत्न,' असा त्याविषयी अभिप्राय व्यक्त केला आहे

६८. अज्ञात नायास माधव ज्यूलियन् याचा फार्सी भाषेचा व्यासंग दांडगा आहे, त्यांनी 'फार्सी-मराठी कोश' नावाचा कोश रचिला आहे. जुनी ऐतिहासिक कागदपत्रे, बखरी मिवा पेशवाईतील शाहीराचे पोवाडे मिवा लावण्या वाचतांना हा कोश घडोघडीं वापरावा लागतो. मराठी कवितेत गजल काव्यप्रकाराचा जोराने पुरस्कार करून, तो चिरस्थायी करण्यास त्याचेच धम कारणीभूत आहेत. या प्रकारचे नियतकालिकातून व 'छंदोरचना' या भाषाशास्त्राच्या माध्यमात त्यांनी सौपष्टिक विवेचन केले, इतकेच नव्हे तर त्याप्रमाणे स्वतः गजल लिहून 'गजलाजलि' या नावाचा गजलसंग्रह प्रसिद्धही केला

गजल हा मूळ अरबी पद्यप्रकार आहे. पदाच्या परिचयामुळे मराठीत प्रथम आला. अज्ञात नायास, हा गजल पध्दतीक असून, प्रत्येक ओळीचे छंद (— — — — —) असे आहे. गजल ही अरबी शैलीतील एक-यमका रचना आहे. त्यामुळे परस्पराशी सवध नसलेल्या द्विपदा लिहिण्याची पूर्वीची पद्धत असे. या गजलामध्य एकसूत्रीयता आणून उपात्य पूर्वक यमक (प्राणयमक) सर्व ठिकाणी योजिलेले सापडेल. गजलातून फक्त प्रणयभावनाच व्यक्त केलेल्या असतात, अन्य भावना व्यक्त करावयाला तो फारसा सोडचा नाही, अशी सार्वत्रिक समजूत आहे. पण तशी वस्तुस्थिति नाही. नीति मिवा वैराग्य हेहि विषय गजलातून परिणामकारक रातीने मांडता येतात. प्रस्तुत गजल हे त्याचे उदाहरण होय. अज्ञात अशा परमेश्वराच्या शोषार्थ विव्दल झालेल्या भक्ताची आर्त वाणी यात उत्तम तःहेने व्यक्त झाली आहे.

६९. मातृभोजन. कवि यशवंत यांनी मुलाविषयी लिहिलेल्या अनेक कविता प्रसिद्ध आहेत. मातेच्या विद्येमुळे उत्पन्न झालेले अशाकुंडा दर्शविलेली 'अडे'

भाताच्या मळ्यांतले, बांधूचें व जलदेवीचें संगीत हृदयाला रुचतें बुद्धीला तें निरर्थक वाटून तारायत्राच्या तारातून आलेले रम्य विविध संदेश आवडतात कवि आणखी वर्णन करून सांगतो कीं चिमुकले पांगरु तारेवर बसून शीळ घालत आहे आतां कवीचा सूत्रक प्रश्न पहा भाताच्या मळ्याला संगीतानें मोहून पक्षी गाऊ लागला, का बुद्धीला समजणाऱ्या संदेशामुळे तो गाऊ लागला ? आणि नंतर कवीचा आशय असा कीं नैसर्गिक वस्तूनीं मनुष्यानें मोहून जावें किंवा बुद्धिगम्य संदेशानीं आनंद मानावा ? उत्तर श्रोत्याकडून यावें अशी वरवर अपेक्षा असली तरी कवीन कल्पनाच्या मांडणीत व 'पाश' हा शब्द वापरून स्वतःचें उत्तर सुद्धि व मूक तऱ्हेनें दिलें आहे खाडेकराच्या गद्य लेखनाप्रमाणें कवितेंतहि त्यांच्या बुद्धीची व कल्पनेची चमक दिसून येते

६५ पाटिल गणेश हरी पाटील यानीं स्वतःच पाटिलावर कविता लिहावी यात किती गमत आहे ? 'मीहि याच वशातील होते वाडवाडिल पाटिल, म्हणून या जीवाची तळमळ' अतें कवि म्हणतो

कवितेंतील पाटिलाची जुन्या वळणाची रक्षाणा बदलत्या काळात मुत्तली नाही त्याची पूर्वीची दिनचर्या, दयान व दारारा अजून कायम आहे पण या नावाच्या पाटिलास पत्र वाचून घेण्यास कुळकण्यांच्या तोंडाकडे पहावें लागतें, अभिकाऱ्याची मर्जी समाळावी लागते, ही वाईट स्थिति पाहून कवीस वाईट वाटते एक उत्तम चित्र व सद्य स्थितीचें प्रतिबिंब यामुळे कविता चांगली वाटते

६६ खेड्यातील दृश्य महाराष्ट्र-रसवती, भाग १ ला, यातील खेड्यांतील आनंद, वस्ती व कृषीवल्लीतें आणि सृष्टिवर्णन, यात खेड्यांतील देखावे, खेड्याचा रहाणी याविषयीच्या काव्यकल्पना तुम्ही वाचल्या आहेत या कवितेंत तुम्हाला शरद, हेमत, चैन व प्रीत्य ऋतून एकाच खेड्यातील देखाव्यात फरक कमकसा पडतो याच वर्णन केलेले आढळेल गिरीश कवीच्या 'धावराई' या खडकाव्याताल ही वर्णनें येथें एकरुपित केली आहेत कल्पनेपेक्षा यथातथ्य वर्णना वरच कवीनें यात जास्त भर दिला आहे

६७ गालघोट प्रो विष्णु भिकाची कोलते हे बऱ्हाडातील विद्यमान कवींपैकी एक उच्च दर्जाचे कवि आहेत याची कविता विविध प्रकारची असून, काही कविता संस्कृतप्रचुर तर काहीं प्रातोष बोलीनें नटलेल्या आहेत स्वभावोक्ति हा त्यांचा

भावडता अलंकार असून, ग्रामीण भाषेतील त्याची वत्सलरसाची गीतें उत्कृष्ट आहेत

या गीतासवधी चाल पिडींतील एक विद्वान् व चोखदळ टीकाकार ग. ध्य. माळखोलकर हे, 'हळ मराठी भाषेच्या सौंदर्यास ढळ लागू न देता, स्थानिक बोलींतील शब्द कसे वापरावे याचा उत्कृष्ट नमुना' असे याविषयी तद्धार काढतात. कवि व काव्यचर्चिक प्रो. माधवराव पटवर्धन यांनी 'प्रादेशिक बोलींतील शब्द मराठीत प्रचलित करण्याचा प्रयत्न,' असा त्याविषयी अभिप्राय व्यक्त केला आहे

६८. अज्ञात नायास माधव ज्युलियन् यांचा फार्सी भाषेचा व्यासंग दाखण आहे, त्यांनी 'फार्सी-मराठी कोश' नावाचा कोश रचिला आहे. जुनी ऐतिहासिक काणदपत्रे, सखरी किंवा पेशवाईतील शाहीराचे पोवाडे किंवा त्यांच्या वाचताना हा कोश घडोघडी वापरावा लागतो मराठी कवितेत गजल काव्यप्रकाराचा जोराने पुरस्कार करून, तो चिरस्थायी करण्यास त्याचेच भ्रम कारणीभूत आहेत या प्रकारांचे नियतछादिकातून व 'छंदोरचना' या आपल्या ग्रंथात त्यांनी सोपपत्तिक विवेचन केले, इतकेच नव्हे तर त्याप्रमाणे स्वतः गजल लिहून 'गजलानलि' या नावाचा गजलसंग्रह प्रसिद्धही केला

गजल हा गूळ भरवी पद्यप्रकार उर्दू पदाच्या परिचयासुद्धे मराठीत प्रथम आला अज्ञात नायास, हा गजल पम्मात्रिक भागून, प्रत्येक ओळीच लेखन (— — — — —) असे आहे गजल ही अरबी शतातील एक-यमकी रचना आहे त्यामुळे परस्परराशी सवध नसलेल्या द्विपद्या लिहिण्याची पूर्वीची पद्धत असे या गजलामध्ये एकसूत्रीपणा आणून उपात्य पूर्वक यमक (प्रणयमक) सर्व ठिकाणी योजिलेले सापडेल गजलातून फक्त प्रणयभावनाच व्यक्त केलेल्या असतात, अन्य भावना व्यक्त करायला तो पारसा कोरेचा नाही, वाणी सार्वत्रिक समजून आहे वण तशी वस्तुस्थिति नाही नीति किंवा वैराग्य हेहि विषय गजलातून परिणामकारक रीतीने मांडता येतात प्रस्तुत गजल हे त्याचे उदाहरण होय अज्ञात अशा परमेश्वराच्या शोधार्थ विव्दळ झालेल्या भक्ताची आर्त धाणी यात उत्तम तरेने व्यक्त झाली आहे

६९. मातृभोजन. कवि यशवत यांनी मुळाविषयी लिहिलेल्या अनेक कवेना प्रसिद्ध आहेत मातेच्या विशेषांपुढे उभयन झालेले गजकुठना दर्शनेगारी 'आहे'

ही त्यांची कविता तुम्हीं यापूर्वी वाचली किंवा ऐकली असेलच आता, आईला आपल्या मुलाबद्दल वाटणारे प्रेम व्यक्त करणारी ही कविता पहा मुलाच्या मृत्यूने आईला तीव्रतर दुःख होतं हें खरंच, पण आयुष्यात असे अनेक प्रसंग येतात, की ते धानदाचे प्रसंग असूनहि दुःखाच्या छत्र त्यात बऱ्याच प्रमाणात मिश्रित झालेल्या आढळतात

मुलाचें मौजीबधन झाल्यावर मुलानें आईच उठें खावयाचें नाहीं अशी रुढा आहे. त्यामुळे मायलेंकरूं एकत्र धमून जेवण्याचा, आईच्या हातानें मुखात घाम घातला जाण्याचा हा शेवटचाच प्रसंग रेंकटाला स्वहस्ते भरविण्याचें सुख आता मिळवयाचें नाहीं म्हणून आईला एका बाजूनें वाईट वाटतें, तर शैशव संपून मुलाचे विद्यार्जनाचे, नावलौकिक मिळविण्याचे दिवस सुरू झाले म्हणून तिला आनंददि होतो आणि ती, “उच जाई, होई बाळा, गुण शील विद्यावत, ध्वज होवू दे दिगत” असा आशीर्वाद देते. पण पुन्हा कठ सद्गदित होऊन, “परि याच कीं राजसा, माझ्या अर्फी जरा बैस, भरवू दे तुला पास,” असें म्हणू लागते. अशा या मिश्र भावनाचें मोडकू चित्र कवीनें यात मोठ्या मामिकतेनें रेखाटलें आहे. यात, प्रसा, त्याची माझणी व विचारसरणी यांची योजना कवीनें अतिशय कुशलतेनें केली आहे

५०. प्रार्थना प्रत्येक भक्त आपल्या आराध्यदेवतेची प्रार्थना करतो व तीत आपले सर्व भाव व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करतो धर्मसंस्थापक किंवा धर्मप्रचारक यांना त्यांच्या कार्याचा प्रसार करीत असता अनेक दिव्यातून पार पडावें लागतें त्या प्रसंगी त्यांच्या मुखातून जे उद्गार बाहेर पडतात, त्यात भावनोत्कटता व जिवंतपणा हे गुण स्वामाविकच उत्कपास पावलेले असतात आयुष्यभर हृदयाशीं बाळगिलेल्या ध्येयाचें व तरवाचें प्रतिबिंब त्यांत अभावितपणें पडलेलें असतें त्यात भापेचें अवडवर नसतें त्यातील भावना उत्कट असतात त्यामुळे या प्रार्थना हृदय-स्पर्शी होतात येथें उद्धृत केलेल्या प्रार्थना गो म तळबलकरकृत ‘आशियाच धर्मदीप’ यातून निवडलेल्या आहेत

५७ एक अमेरिकन मुलगी

पाठीवरी रखति धूमर मुक्त बाल, जैमे गुलाब फुडले दिसतात गाल,
विस्तीर्ण हे लिदळ पानच देवड्याचें, तेथें सुमाण्य मतिमन्त्र सुशाल नाचे ।

- ह्या केवढ्यावर अली बसले मधून, तैसेच हे कुरळ शोभति दोग तीन
ह्या रम्य वक्र भिवया म्हणतात 'येथे, थारा, नसे कृपण दीन मनोरथानें !' २
- साधें प्रसन्न मधु बाल्य करी विहार, नेप्रांत जें करि तयांप्रति लोल पार
रत्ना तुझें दृष्टलें जणुं सर्व पाणी, ही रम्य दीर्घ नयने गमतें बघोनी ! ३
- हें रत्न सुंदर दिसे मज चारुतेचें, सारख्या अग्रनतिमान अपूर्व ज्याचें,
सौकंद नासिक हिचें म्हणतें जगाला, आर्यान्वयोद्भव खरोखर रम्य बाला ४
- किंचित् प्रभातसमयीं कळिनें फुलाचे, कीं अंतरंग लपवून पुढें करावें,
हें हांसरें मुख हिचे करि तीच लीला, दावी पुन्हां लपविते रदनावलीला ! ५
- भारत ओष्ठ जणुं बेलच पोवळ्याचे, तेढी गमे विरमतील पुढें तयाचे;
किंचित् विभक्त दिसती जणुं सांगताती, निश्चित निर्मल सुखी किती बालवृत्ति ६
- घाटे उपाच हंसते फिरते जगांत ! कीं स्फूर्ति होच कविची मधुरूप घेत !
अप्याजता रसिकता जणुं मूल झाली ! स्वर्गातुनी सहज भूवर आज भाडी ! ७

नारायण घामन टिळक

५८ होनाजी बाळ

- “ घनश्याम सुंदरा, धीधरा ! अस्फोदय झाला
उडिं उडिं या बनमाली ! उदयाचलीं मित्र आला. ”
- रोज उगवतो, मावळतोही फक्त जीवनीं काय ?
धीरत्वाचें कवन कशाचें ? रडणें नशिबीं धाय ! १
- तीच चाकरी, तीच भाकरी, तीच शृणुला पायीं
कशी स्फुरारी प्रतिमा-ज्योती ! जीवन तिजला नाही ? २
- घरांत बसुनी रडे कोबडा, वा मंडुक कृपात
धीरश्रीच्या वृथा कल्पना खुलतिल वा काव्यात ! ३
- शेंशाडांची मर्दुमकी नित पुलीजवळ ती घाले
समशेरीची छललख तुळी, वा बोघाटी, भाळे ! ४
- अवलावरतीं शौर्य गाजवूं, करूं गर्जना मारी
स्वर्मी ना परि ऐकू येई कोणाला रणभेरी ५
- तुझ्यासारखे बोल बोधुनी कवि होनाजी बाळ !
स्फुरतिल आतां मम हृदयीं जरि उदयाचलि रवि आला ! ६

ददात नवदती अद्याची वा चव्याची कोणाला
सृष्टिसुंदरीसवें गेल्या मोद होय हृदयाला ७

तुच्छ जगाला वीर लेगिला घरनि काम सत्याची
जीव वेंचणें धर्मापार्थी, पूर्वी ही आशेची ! ८

सूर्य उगारतां वाटे त्यांना प्रीतीचा, सत्याचा
स्वातंत्र्याचा स्वामी जगतीं, मारक अंधाराचा ९

सूर्य उगारतां जीवन घाली मृत वनल्या सृष्टीत
मृगुनि दर्शनं पुलकित होती वृत्ति एक निमिषांत १०

सृष्टी रंगे, मोदें नाचे विश्व मग्न पाहून
कविची प्रतिभा स्फुरते, गाते गाणीं आनंदून ११

आंत पडे अजि पोटाची या कवि होनाजी बाळा !
सृष्टिगीत मी गाउं कसे जर उदयाचलें रवि आला ! १२

निघे मराठा काहुनि छाती पारुवर डौलां
समशेरीला सखी मानिली, फडपार कन्या त्याने १३

रंग केशरी जोहाराचा, शिरीं दुपेय झळके
हृदय फाकडें ऐटी, परि तें स्वदेशकायी चांके १४

महाराष्ट्र हा देश आमुचा रोमांगीं हें भरलें
तेच निघाले बोल मुखातुनि वृत्तिचे प्रेरक झाले १५

स्वातंत्र्याची पुलें बाढाण्या मायभूमिच्या पार्थी
वीर मराठे वागडती ते तेव्हां व्यथीं व्यथीं १६

वीररसाचीं गाणीं गाशी कवि होनाजी बाळा !
गाउं कसे मी पोवाडे जर उदयाचलें रवि आला ! १७

५९ पहा हो कसा हा कारागीर !

(भैरवी-ताल दादरा)

पहा हो कसा हा कारागीर !

थरावनी तनू हारे नयनों नीर

फतरणाही पानिं पानिं रम्य झालरी परी !

तरी करांतरीं कुठें नाहिं कातरी !-पहा हो० १

कुळां-कुळांमध्यें कसा छटा सुरम्य रंगल्या

इंद्रचावि रंग हे ! करिं न कुंचल्या !-पहा हो० २

मखमाली कुलपांखरुं सुवक हें पहा कुणी !

घुटवा पहा परांवरी ! करिं न लेखनी !-पहा हो० ३

अगाध नीलिमा घरी, रम्य गोल त्या घरी

सुनेरी रंगरी हे रीळ दि न करीं !-पहा हो० ४

फाळी ही चंद्रकळा रात्र त्याळि; ती घरी

कसादा रंगरी हा ! सुद्ध कुठें करीं !-पहा हो० ५

गजनीचा पट भरजरी भालुच्या गराक्षि तो

अधांतरां अर्धत्रयी चित्री चक्राचक्र !-पहा हो० ६

छवच मान मानरा ! वृथाभिमान सांडुनी !

अनंत रम्यता पहा ! छाज रे मनीं

पहा हो कसा हा कारागीर

थरावनी तनू हारे नयनों नीर

भा. रा. तावे

६० घनाभिनेंदन

(शिखरिणी)

अहो आला आला ! नवजलद हा अंतरपर्यां,

समोनी पापूच्या अतिचपळ-वेगोयुत रफीं,

पहा ! नानारंगी मिष्ट धनु त्याचें विळसतें,

विजेची ती दोरी फिरफिरनी शंभर करिते.

महानाई त्याच्या सकळहि नभोमंडल कमें
दणाणोनी गेलें, झडुनि रणवाघें रण जलें,
उडे शंभ्रावातें अपरिमित धूली दशदिशा,
तयानें त्या जैसा दिमति करिणी कोपनिवरा. २

खळा दुष्पाळाशीं करुनि घनघोराजि, घन हा
तथा संहारुं ये जणुं जमवुनी सैन्य-निवहा,
क्षणामाजीं त्यानें उदयगिरि करीज करुनी,
नभोमध्य-प्रांतीं गडगड दिली कीं उडवुनी ! ३

समुद्रापेशी ही शुमल चमु त्याची चहुंकडे
किती घेणें व्यापी गगन, हवही ठेवि मुघडे,
प्रचंडा मार्तंडाप्रतिहि सहसा घेरनि बळें
तिनें त्याचें केळें हरण बहुधा तेज सगळें. ४

घनच्छायायोगें कितिवरि धमन्धर घडला
पद्म ! कीं घुष्टाचा अवचित जणों मूर फिरला,
पदार्थांची कांती नयनमुभग श्यामल दिसे,
तयामध्ये काहीं नवलपरिचा हर्ष विलसे ! ५

विज्ञोनियां आहे प्रगर खदिरागारसम ते,
किती आतां वातावरण तनुला हें सुन्विते !
जणों कीं वायूला जलद्रुस्नें आज अपुली
जगाच्या तापातें शमन करु दीक्षाच दिधली ६

घनाच्या ध्यानानें जग निजपणातें विसरलें,
गृहणोनी तें भासे जलघरसम श्याम बनलें,
निवाराया आला जलद निज सताप गृहणुनी
उडोनी म्हाली ये सहजचि नवोत्साह भुवनी. ७

दयासिंधो मेघा ! अघटित तुझा होय महिमा,
नसे टावा त्याचा कुटुनि वदवे तो मग अम्हा !
तुझ्या छायामात्रें धडति जरि ह्या अनुत कृती,
सरी वृष्टि होवां वृत्ति मग घडेना क्वण ती ! ८

ते पाहे जरि तव मद्दौदार्य तरि, तो
 पती मूगोळाचा कृपणहि दखिंदीच दिसतो;
 तुझ्या श्रीमंतीचा किमपि निळतां अंश नृपती
 जगामध्ये श्रीमान् गृहणुनि बहु हीलें मिरवती ! ९

धनाची धान्याची अवनिवरि होणें विपुलता,
 तसें सर्वांभूतीं कुशलहि निजोद्योगवशता,
 मनःशांती, राष्ट्रोन्नति, सुख, समाधानहि जनीं,
 कृपेचीं हीं तुझ्या विलसति फलें भव्य भुवनीं. १०

बहु कां बोलावें ? सकलहि जगजीवन-धना !
 तुझ्या आर्धोनर्त्यें खचित असतें विश्वदरणा !
 जगजेता, तोही जरि तव कृपापांग न मिळे,
 तरी दीना मीनासमचि निरुपायें तळमळे ! ११

चंद्रशेखर

६१ प्रबोधन

उघडि नयन ! रम्य उपा हंसत हंसत आली !
 अरुणकिरणमय वसना भवनी ही त्याली ॥ शु० ॥

मंजु मधुर गान करित
 आनंदें भुवन भरित,
 विहगातुंद गगानें उडत
 या सुरम्य काली !

उघडि नयन रम्य उपा हंसत हंसत आली !
 हंसति कुलें, तरु झुलती,
 छतिकागण नृत्य करिति,
 धांवति या अमरवती
 सुखि झुला आली !

उघडि नयन रम्य उपा हंसत हंसत आली !

सुप्रभात सुखकर हा
 दारुण तिमिरोकर हा
 रमणी मळलांस यहा
 दिव्य विभवशाली !
 उघाडि नयन रम्य उघा हसत हसत आली !

रंदाळकर

६२ कुमारी पिरोजा



सुशुभ्र पाटीवरुनी लेंजे
 सैल तिमिरी वेणी धूसा,
 लाल फितीच्या आगवळ्याची
 गाठ रूढ किति चमके सुदा !

- तलम मलमली तगरशुभ्र तो
संग क्षण आजातु तनूवर,
उदाम अपुला त्यांतुनि दावी
गोंडस बांधा प्रमाणसुंदर. २
- दिसे कसा मुकुमार उंच हा !
हालचाल रमणीय पदा कीं-
पवने लवुनिहि सस्तरु जणुं
ऊर्ध्वसरलराति संतत राणी. ३
- मुरळक' मुरळक झरयास शालर,
' ती साधेपण अधिकचि खुलवी;
श्रीमंतीचें हें साधेपण
सदमिरचीला केंवि न झुलवी ! ४
- काळ्या जालीच्या मोजांतुनि
विलसति द्विमस्तित जंघा सुंदर,
येतां सौक्तिः-धवळ मत्स्य ते
जसे गडन चलि जवळ जवळ वर. ५
- उंच निमुळण्या टाचेचे ते
वूट घालुनी शादलभूवर
हौलानें किति फेज्या घेते
गिरेबाज गुल्लू कयूतर ! ६
- फितत गुणगुणे चाल विदेशी
नाचवील ती जिज्ञास ऐशी
किती हळू या सुरेल ताना !
घाटे येती कान फुलाना ७
- गुलाव टपटवळे उद्यानीं
त्यांत विराजे ही फुलराणी
जाय हळू फुलझाडाजवळीं,
फुलांस हुंगी, सुंगी, कवळी ८

अहा परी हे निर्भय होले
किति विश्रामी साधे भोले ।
ह्मदार येथें मसे प्राणहर
विद्व जरी हो मृदु रसिस्वर.

* * *

खेळाडूपण मुक्त मनाचें
धमके नयनीं, विहरे वदनीं
मोकळिघीच्या आनदाचें
हास्य विदाद हें मीक्षितवदनीं

१०

माघच ज्यूलियन्

६३ आळंदीची पालखी

अमरा

१

राया स्वनाईच्या घरा
“ज्ञानदेव तुकाराम ।”
चोहोंकडे एक घोष
थळा ज्ञाना व मृदंग
शाली पताकाचा दाटी
सोडा, सोडा काम-काजा
ज्ञानोवाचा आला घोडा
घ्यारे पूल आणि पान
खुली फेठ वैकुंठीची
झाला मिरास पदरी
तुम्ही आम्ही भाऊ भाऊ

आतां करा बापा ! स्वरा
“ज्ञानदेव तुकाराम ।”
सेणें कोदलें आकाश
भननाचा एकच राग
जाया विठ्ठलाच्या भेटी
आळंदीच्या आल्या पौना
आता या रे दारें उघडा
करा सताना अर्पण
तुम्हा आम्हा देना कैची
तुम्ही आम्ही धारकरी
घेला पदरीला जाऊ

२

विसरलों तुझ्या पाया
ज्ञानोवाची, तुकोवाची,

आम्ही पदरीच्या राया
नामपाची, चोखोवाची

शिकवग या संतांची
कळामुमरी पांढर्याची
यापिणीचें दूष प्यालों
ज्ञात झाली अमुचा देव
यांच्यासाठीं संघटणें,
घृषा कर्म, घृषा ज्ञान
नाना यातींचा गळयला
आज वेळ तीच आली,

देवा विमरलों साची;
परि आमचीं मदकीं कधीं
भोळ्या भावा दुणावलों
पश झाला अमुचा देव
यांच्यासाठीं हीं भांडणें
नाहीं तुमचें अधिष्ठान
वाळवंटीं शांतविला
ये ग विटाई माउली

३

नका राहूं राडळांत
सोदा पंदरीनगरी
वाळवंटींचा सोहळा
एका पुंडलिकासाठीं
एका जनीईकारणें
उदरिला अजामिळ
महाराष्ट्राचा कळवळा
ज्ञानोवाची जन्मभूमी
तुक्तेवाची भावभूमी
पुण्यभूमी पुण्यभूमी

या हो देवा महाराष्ट्रांत
करा महाराष्ट्राची बारी
महाराष्ट्री देवा खेळा
येणें केळें जगजेठी
केळें दळणें, कांडणें
नाहीं वेळां देवा वेळ
कां न आला हो दयाळ
नामयाची गानभूमी
शिववाची कर्मभूमी
करा पुन्हां धर्मभूमी

४

अगा पंदरीच्या देवा
जें जें मनाला वाटलें
शेवटची एक अर्जी
नाम तुमचें ध्यापा मुखा
व्याप नित्याचे सोदावे
आणि एकांतांत जावें
नित्य होऊनीया दंग
नांना फुलें जीवनाचीं

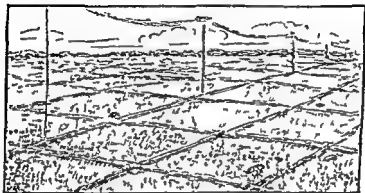
जरा ऐका भाशा धावा
तें तें वाचे उघारिलें
आतां ऐका हो देवाजी
लज वाटूं देऊं नका
सुखदुःखातीत व्हावें
सुंदर तें ध्यान ध्यावें
गावे नाम्याचे अभंग
शुंकर तुमच्या सुखीं साचीं

हेची दान आतां घावें
आण तुम्हां सुकोवाची,

आळवितों जीवेंभावें
मृत करा विट्टलाची

चिह्नलराव घाटे

६४ भाताच्या मळ्यांत



हळु मळा हुळहुळे सळसळत्या भातातें
जणुं साराच भवसळ सिद्धता जलजहरीनें !
चहुकडे हासतो चिमणा सागर दिरवा
कुणी म्हणोत इरलीं-फिरती इवत्या नावा
किती उदार सागर लपवि न कधिही मोती
नवतुरे तराति खालीं, भवतीं वरतीं
मृदु सगीताचे येवि मधुनि मधु सूर
जलदेवीचें जणु गान, कावि हुरहुर !

दे पार्श्वभूमि, जरि भिन्न, रम्यता चित्रा
या डमारिलें का म्हणुनी तारायथा ?
हे स्तम उच नघ-विचरें गाति निशाणें ?
" का कटेल हृदया, बुद्धि सहज जें जाण ?

मृदु झुलती भातें, वाज्रवि वायु सगार
परि गीत निरर्थक धरणीलारी मार.
या तारा अमुच्या-पादा ! बांधिले देश
आगितों क्षणोक्षणी विविध रम्य संदेश !”

ये रमत पांखरुं एक-चिमकुलें
तारांवरि झाडुनि पंख-बैसलें
हलु शीळ घालितें मंजुळ रंगुनि नारीं
संदेश ऐकुनि कीं तीं गाणीं सार्थी ?

वि. स. खांडेकर

६५ पाटील

[जाति-केशवकरणी]

अवळख वारुवरी बैसुनी येतो हा पाटिल
शिरीं भरजरी सुले मंदिल
मंदीलाची कड जरतारी किंचित् मानेवर—
सुकृती सुलते वरचेवर
गंधटिळा भाळावर, झुलतीं कानामधि चौकडे
मिशांचे गाळांवर आकडे
लाळ झांक दोळ्यांत जरासी, हुकमी तोन्यापर
गोलतो मादुन करटा स्वर
रमत रमत घेईत गांवच्या शिरतो मग पाटिल
मंडळी चपापती देखिल
‘जी जी’ करितो मुजरे, हुजरे सदरे जणुं वेस्कर
खालतीं छववुनि अपुलें शिर
स्वरभात गांवची विचारल आवडीत पाटिल



हुकुम ध्यावया पडे जादले रामोरी, वेस्कर
पुढें करिं कुळवणी दसर

* * *

वित्र सुनें गावच्या घन्याचें दिसलें डोळ्यापुढें
आज पारि काय दष्टिला पडे ?

या अमदानित ठरले असती नांवाचे पाटिल
 स्वतांची त्या जाणिव कोटिल ?
 पिढ्यापिढ्यांतिल बदल मने हा, दोष नसे त्यांकडे
 हीच दुरवस्था चोहीकडे
 सरकारी अधिकारी यांची मर्जी सांभाळून
 कसेतर घालविती ते दिन !
 “काळाचा हा ओघ ओळखा व्हा पाटिल शाहणे
 नका करूं हीन आपुलें जिणें
 व्हा साक्षर, अधिकारशम मग तेच तुम्ही व्हाल कीं
 नवी दाखवाल पाटीलकी
 मोहि याच वंशांतिल, होते वाढवडिल पाटिल
 म्हणून या जीवाची तळमळ ”

गणेश हरी पाटील

६६ खेड्यांतील दृश्यें



‘हा! हा! हा! हा! बहिन्या! बहिन्या! शब्द व
भिग् भिग् गोफणगोद जातां भुक्कन पशि उडाले
‘मी मी’ असलो थंडी म्हणतां फुडले सारे भोठ
गाण्यासंगें तरी चालली धावेवरती मोट
गाढ, हरभरा, शाबू, खपळा आतां बहरा आले
शेतकऱ्यांचे दोळे त्यावर फिरतां पूर्ण निवाळे.

हेमंताच्या ऐन थंडिचा कडका पडला रानी
आंबराइची काळवंडलीं झाडें पानीं पानीं
शिवासांतल्या जोंघऱ्यावरी किरण रवीचे पडले
आणि तयांनीं नव मोत्यांचिं छेजें रानीं घडलें
निला पांडरा मधेंच कोठें निघे पिकांतून धूर
सोंग ‘ठरणीं पोरे झालीं हुरळ्यामाजी चुरे’
असल्या एका रम्य सकाळीं, सोंग घेउनि सगळीं
हुरडा खाया मळ्यांत जाई, कोणालाहि न बगळी
ऊस, हरभरा, शेंगा, केळीं आणि कोवळे हाणे
रानदेविनीं दिलें तयांना हेमंताचें खाणें.

चैत्रपालवी डवरून गेली तरवर ठायीं ठायीं
आम्रफळांनीं वेढूमघली भरली राई राई
धांधावरच्या रानगुलावावरी कळे मोहरले
सुगंध भरिती हवेंत वारे मोगरवेळींवरले
फांदीफांदीमधुनी गाई गीत कोकिल्या गोद
मंद सुरांनीं ओढळ त्याला देई अपुली ओढ
पाण्यावरलीं हिरवळलेलीं पिंके डोळती रानीं
तिथेंच घुमलीं शेतकऱ्यांचीं गाणीं मधुर सुरांनीं
सृष्टिसुंदरी देऊं लागे नित्याचे निज पाड
आनंदानें दंग जाहला सारा कृष्णाकड

थंडी जाउन, आतां उप्ता पादूं लागे थोडा
 शिशिरामधला खळखळणारा चारिक झाला ओठा
 परि थंडीतिळ चराचराची लोपुन भीषण छाया
 पानोपानीं मोहक विलसे नव वास्तविक माया
 कुठें कांवळे पल्लव फुटले कोठें मोहर आला
 वाण्यामधुनी सुगंध लागे रानीं दरवळण्याला
 सुंदर मंजुळ यक्षिरवांनीं भरली अंत्रेराई
 गीत कुहूचें तीत कोकिळा ताररवानें गाई
 पिकें काढुनी शेतकऱ्यांनीं रानीं रचुन बुचाडें
 खळीं घातलीं धान्य मळाया भोगण आणिक माडें
 मात्र पाणपळ रानीं होतीं अजुन उस—जिअपें
 हिरवट पानें पिवळीं झालीं परी उन्हाच्या तापें
 चालू झालीं कुठें शुद्धाळें, अगाप कोठें सरलीं
 वैपुल्याच्या भानंशानें राई—रानें भरलीं.

‘आंवराई’ या काव्यातून.

गिरीश

६७ गालबोट

माझ्या छकुळीचे सोळे	दुःखा नवडीचे दाव
वाई ! कमळ कमळ	गोड चिडीपें ग नांव !
जरि बोलते ही मैना	माझी अजून योवडे
मला लागति ते बाई	खडीसाखरेचे खडे !
सर्ग्या जगाचं कौतुक	हृष्य झालेल्या सुदीत
कुठें ऐवूं ही सारुंकी	माझ्या डोक्याच्या पिंजऱ्यांत !
बसे हासले ग सुरकुन	माझ्या बाईचे हे ओठ
नजर होईल कोणाची	छातुं या ग गालबोट !

गो. विष्णु भिकाजो कौलत

६८ अज्ञात नायास

आहेस तू जतीं हें खोटें खरें न ठावें.
नाया, तयापि तू हें मी वाहतें स्वभावें.

येशील का कुटुनी केव्हां कसा कळेना,
मी जागध्याच आगीं शोधीत तूज घावें.

स्वर्गांतुनी मनाच्या घे श्रोत भावगंगा,
अन् ही सदशिवाच्या शीपीच शांति पावे.

लाजून दूर राया, धोपे मनीं न माया,
क्यायवेश का या हस्तंमिनीस भावे !

मांदार छद्मवाया केले प्रयास वाया,
सौभाग्य भंतीचें बावे तुझ्या प्रभावें !

प्रीतीच ज्योत ज्याची तो दीप जन्म मास
गामारियांत तुझ्या नंदाशिणें जळवें.

काळीज धुगुगे तों कर्तव्य हें टाळेना,
अन् गात गात धावें हेंही तुझ्याच नावें.

जाण्याच दुर्बला मी मगदूर काय माझा ?
स्वामी, घस्नि हातीं बेटीस चालवावें.

खोटें धरीं, कनीं का दर्पावरी, रणीं पा,
सामीप्य गाढ तू हें चिन्हीं सदा पत्रां.

येथी अयांग वाणी, यात अमो गुफानी,
जावो पुढेंच तारूं, बैमोन हेलंकावे !

अंती तुझ्या स्मितापी संजीवनीच माझी,
रे, मृत्युमीति चिन्हीं प्रीतीमवें न मावे.

माधव ज्युलियन्

मी दूरचीच हस्ये -	पाळावया न वांछी
भूमी पुढे दिसाची	एकाच पाउलाची
नन्दती तुझ्या कृपेची	जाणीव आजवेरी
पय कोणता धरावा	हॅही न मी विचारी
असतां प्रभा दिनाची	चित्तास रंजवाया
होतें अहंपणाचें	अधिराज्य मानमीं या
परि सर्व मागचे हे	अपराध विस्मरोनी
तिमिरांत या कृपाळा !	दे मार्ग दाखवीनी
होवां तुझ्या कृपेची	वृष्टी धनांधकारी
सरिता, गिरी, वनें हीं	होवील लंघ्य सारीं
प्योमीं प्रभा उयेची	पसरेल आणि अंती-
दिसवील हांसतांना	स्वर्गाय आननें तीं.

[२]

सुफी गीत

[चाल-पाखरा येणिल का परतून.] °

दूर दे अहंभाव फेकून ।

वे बाहेरीं निज हृदयाचें मंदिर तूं सोडून
स्वामीसाठीं सर्व सिद्धता तेथें ठेव करून ॥
तूं बाहेरीं आल्यावर तो येईल मग चालून
आत्मरूप तो प्रकट तुजपुढें करील आनंदून ॥

[३]

झरतुष्ट्रणीत स्तोत्र

[चाल-भारतघा डघ]

अवनम्य पदीं तव जगदात्मन् । °

स्तुतिगीत तुझें निज मम वदनीं
हृदयांत भरे घुति सत्पापी
सुविचार सदा दे स्तुति अमीं

सामर्थ्य चढे मज आत्मबलें
मी याचक मस्त ! तुझ्या दारि
पडसाद पुन्हां मम गीताचे
येतात तुझ्या गीतागारी.

स्वाध्याय

७. अमेरिकन मुलगी. गुलाब, केवदा, भुंगा, कळी, पोवळी या उग्रमा कोणत्या अवयवांस दिल्या आहेत ?

ह्या मुलीकडे पाहून कवोला कोणते विचार सुबले ते सांगा.

देश, धर्म, जाति भिन्न असली तरी मुलांविषयी कवींना सारखेच वास्तव्य वाटते. या कवितेत ही मुलगी 'अमेरिकन' आहे असा अर्थ ध्वनित करणारे कोणते शब्द आहेत ?

१८. होनाजी वाळ. 'महाराष्ट्र-रसवंती' भाग पहिला, यांतील होनाजी वाळाची मूळ भूषाळी पाचा.

होनाजी वाळ ज्या काळांत जन्मला त्या काळातील बोर पुरुषांचे वर्णन या मध्य तुझ्यासारखे कवित्व नाही, असे कवि का म्हणतो ते सांगा.

कवींनी दुसऱ्या कवीस उद्देशून लिहिलेल्या कविता पहा.

(चंद्रशेखर-दत्त कवि, लेभे; श्री-कविवंदन, नागेश)

या प्रकारच्या दुसऱ्या कांही कविता शिस्तकांना विचारून वाचा.

५९. पहा हो कसा हा कारागौर. चंद्रशेखरांच्या 'तारानरंग' या कवितेतील
'अंबरें तारका शोभती सुंदर
तारकांही दिते शोभिवंतांबर'

या ओळीशी समान अशा या कवितेतील ओळी ताडून पहा. 'तारानरंग' कविता याच भावनेची आहे.

'गजनीचा पट भरजरी' ही कल्पनेची भरारी पहा आणि तिचा अर्थ स्पष्ट करा.

रात्रीच्या काळ्या आभाळात पडलेल्या तारकाच्या छिद्रांतून पलीकडे असड तेज दिसतें अशी कल्पना गडकऱ्यांनी आपल्या प्रेमसन्यास नाटकात केली आहे

६० घनाभिनदन मेघाचें सेनापतित्व स्वतःच्या शब्दात वर्णन करा कोपविवशा, नुषढें, कृपापाग या शब्दांचे अर्थ करा मेघाचा महिमा या विषयावर कवितेच्या आधारानें एक निबंध लिहा

६१ प्रबोधन 'रेंदाळकराची कविता' या काव्यसंग्रहातील त्याचें चरित्र वाचा 'महाराष्ट्र-रसवंती' भाग दुसरा यातील मवानी शंकर पडिताची कविता व ही कविता यातील कोणती तुम्हाला आवडते व ती कां ?

६२ कुमारी पियोजा तया=पोटच्या शूद्रूलम्=बागेतील हिरवळ गिरेबाज=डीलानें गिरक्या घेणारी व पिमारा ठमवणारी कबूतराची जात माधव ज्यूलियन् याचो दुसरी शब्दचिन्ने मुनींताजली, गजलाजली, विरहतरंग, सुधारक वगैरे काव्य प्रयात सांपडतील माधव ज्यूलियन् हे आपल्या कवितांची नेहमीं परिष्करणें करीत असतात नवीन नवीन कल्पना अंतर्भूत करणें, न हवणारे वाक्यप्रयोग बदलणें, स्वतःची आवडनिवड व मते बदलल्यामुळे काशी शब्दाऐवजी शुद्ध मराठी शब्द योजणें हे त्याचें मधून मधून सारखें चालू असतें यामुळे ही कविता पूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या कवितेहून बदललेली आहे असें तुम्हाला दिसून येईल

६३ आळंदीची पालखी कधीं मढर्छी, वाणिणाचें दूध, पुढर्छिक, जनाई, नामदेवाचा अभग यांचे सद्भ सांगा

६४ माताच्या मळ्यात कोण्णप्राणीय वर्णन करणाऱ्या काटदरे व कारे या कवीच्या कविता पुन्हा वाचा कवि मायदेव यांची इस्तेवली व ही कविता यात काय फरक तुम्हास दिसतो ?

तारायत्राच्या शरेंतून दूर देशातील नैर्गमिक संगीत किंवा मानवा संगीत ऐकूं देणें शक्य झालें तर, आणि कवीचा दृष्टिकोन निराळ्या अमल्य तर कवि कोणते दग्वार वाडील तें थोडक्यात सांगा

६६ खेळपातील दृश्यें राजवाडे याच्या वसनक्तु (रसवंती-भाग पहिला, पृष्ठ ३६), वसनक्तु (रसवंती-भाग दुसरा पान ४४) या कवितांचा व प्रस्तुत कवितेची तुलना करा

, एसाया इमजी ऋतुवर्णनात्मक कवितेच भाषातर वाचून या कवितात कोणतें साम्य आढळतें तें सांगा

Treasures of English verse - Written in March - Wordsworth, A win'ry picture - Alfred Austin, July - Pamela Tennant 'Thomson's seasons' या कवितांपैकीं एखादी कविता समजावून घ्या, म्हणजे ऋतुवर्णनाची जुनी संस्कृत पद्धति व इमजी धर्तीची नवीन मराठी पद्धति यातील फरक तुम्हाला कळेल

६७ गालबोड या कवितेंत तुम्हाला बऱ्हाड-नागपुरकडे प्रचारात असलेले शब्द आढळतील या शब्दाना तुमच्या प्रांतात रुढ असलेले शब्द योजून पहा खानदेशी, मावळी, कोंकणी व सातारा प्रांतातील भाषा योजून लिहिलेल्या कविता वाचा मराठी भाषेच्या पृष्ठोस या प्रघाताचा किती उपयोग होईल ?

ही कविता वात्सल्यरसाचें उदाहरण आहे 'महापटू-रसवती' भाग १ पहिल्या याताळ वात्सल्यगीताबरोबर ही कविता वाचा

प्रो कोलते याच्या 'लव्हाळी' या संग्रहातील लव्हाळी, अगाई, आटपाट नगरात या कविता वाचा

६८ अज्ञात नाथास गंगा, दीप, ही रूपकें कशास उद्देशून आहेत ?

'रे मृत्युभीति चित्तीं प्रीतीसर्वें न मावे' ही सुभाषितवजा ओळ आहे अशा पाच ओळी दुसऱ्या काही कवितेंतील या

टिळक कवीचें 'फिरण्याचें गीत' (मिसस ब्राउनिंगच्या कवितेचें रूपांतर) वाचा

"जन्ममरणाची विसरलीं विंता, तू माया अनता मायबाप ।

चालों वाटे आम्ही तुझाचि आधार, चालविशीं भार सर्वें माझा ॥"

या तुकारामाच्या अभंगातील ओळींच्या साहाय्याने या कवितेचें स्पष्टीकरण

६९. मातृभोजन कोर, शेंख, ध्वज याचे अर्थ या शिक्षण संपन्न घरी णाच्या शिष्यास गुरु म्हणतो आहे अशा अर्थाचें एक लहानसें एकमुखी भाषण नाट्यरुप) लिहा